



**ANTİK ÇAĞ YAZARLARINDA
DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI**

Şahin ÇOLAK

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2019**

Her Hakkı Saklıdır

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Şahin ÇOLAK

**ANTİK ÇAĞ YAZARLARINDA
DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM – 2019



TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Antik Kaynaklarda Doğu Anadolu Coğrafyası" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**


[08/07/2019]
[Şahin ÇOLAK]

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI



TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU danışmanlığında, **Şahin ÇOLAK** tarafından hazırlanan bu çalışma 08/07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Tarih** Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
Jüri Üyesi : Dr. Öğrt. Üyesi Okay PEKŞEN

İmza :
İmza :
İmza :

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 08/07/2019

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Rifat Kütük

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	VI
HARİTALAR, ŞEKİLLER ve TABLOLAR DİZİNİ	VIII
ÖNSÖZ	IX

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
II. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	1
III. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	1
IV. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI	2
V. DOĞU ANADOLU TARİHİ.....	10
A. Tarih Öncesi Çağlar (Prehistoria).....	10
B. Tarihi Çağlar (Historia)	14

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞ YAZARLARI

1. 1. BÖLGE HAKKINDA BİLGİ VEREN ANTİK ÇAĞ YAZARLARI.....	55
1. 1. 1. Herodotos (MÖ 490-425).....	55
1. 1. 2. Ksenophon (MÖ 430).....	57
1. 1. 3. Strabon (MÖ 63-MS 23)	60
1. 1. 4. Pliny Secundus (MS 23).....	60
1. 1. 5. Tacitus (MS 58).....	61
1. 1. 6. Arrian (MS 86)	64
1. 1. 7. Appian (MS 95).....	65
1. 1. 8. Scriptores Historiae Augustae (MS 117)	66
1. 1. 9. Dio (MS 150)	66
1. 1. 10. Procopius (MS 527)	68

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞ YAZARLARINDA DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

2. 1. YER ADLARI	70
2. 1. 1. Akilisene (Acilisene).....	70

2. 1. 2. Ararat.....	71
2. 1. 3. Armenia.....	72
2. 1. 4. Arsamosata.....	100
2. 1. 5. Arzanene – Arzenene.....	101
2. 1. 6. Bizana – Bizani – Tzumina.....	102
2. 1. 7. Carcathiocerta.....	103
2. 1. 8. Cataonia.....	103
2. 1. 9. Citharizôn.....	104
2. 1. 10. Coloneia.....	105
2. 1. 11. Kommagene – Commagene.....	106
2. 1. 12. Dasteira.....	111
2. 1. 13. Derxene.....	111
2. 1. 14. Elegeia – Elegia.....	112
2. 1. 15. Gordyene.....	113
2. 1. 16. Kummuhu – Kummuhi.....	113
2. 1. 17. Legerda.....	115
2. 1. 18. Martyropolis.....	116
2. 1. 19. Melitene.....	117
2. 1. 20. Nikopolis – Nicopolis.....	121
2. 1. 21. Pheison.....	122
2. 1. 22. Samosata.....	123
2. 1. 23. Satala.....	124
2. 1. 24. Sophene.....	125
2. 1. 25. Tigranocerta.....	128
2. 1. 26. Theodosiopolis.....	132
2. 1. 27. Tomisa.....	133
2. 1. 28. Volandum.....	134
2. 1. 29. Zimara.....	135
2. 2. AKARSULAR.....	135
2. 2. 1. Araxes.....	135
2. 2. 2. Arsanias.....	138
2. 2. 3. Arsinus.....	139

2. 2. 4. Euphrates	140
2. 2. 5. Nymphius	173
2. 2. 6. Teleboas	174
2. 2. 7. Tigris	174
2. 3. DAĞ İSİMLERİ.....	198
2. 3. 1. Abus	198
2. 3. 2. Antitaurus	198
2. 3. 3. Ararat.....	199
2. 3. 4 Masius	200
2. 3. 5. Niphates.....	201
2. 3. 6. Paryadres - Paryadros	202
2. 4. GÖL İSİMLERİ.....	204
2. 4. 1. Thospites - Thospitis	204
SONUÇ	205
KAYNAKLAR	213
EKLER.....	230
ÖZGEÇMİŞ	251

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****ANTİK ÇAĞ YAZARLARINDA DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI**

Şahin ÇOLAK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2019, IX + 250 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN

Bu tez çalışmasında, Anadolu'nun önemli bir bölümünü oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin antik kaynaklara göre coğrafyası ele alınmıştır. Literatür taraması yapıldığında şimdiye kadar Antik Çağ yazarlarının eserlerinden ve yazılı diğer kaynaklardan hareketle Doğu Anadolu'da yerleşim hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmadığı görülebilir. Bu çalışmayla; Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki antik yerleşim yerleri, tarihi yollar, su kaynakları ve bununla bağlantılı halkların antik kaynaklar ışığında değerlendirmesi yapılacaktır. Doğu Anadolu için başta Tevrat gibi kutsal kitaplar ile Asur yazıtlarında ve Antik yazarlarının eserlerinde kullanılan coğrafi adlandırmaların çağdaş lokalizasyona yönelik öneriler sunulmuştur.

Çalışmanın temel amacı, antik dönem bölge coğrafyasının belirlenebilmesidir. Bu amaçla, şimdiye kadar yazılı kaynaklarda geçen ancak lokalizasyonları tespit edilemeyen çok sayıdaki yer ve topluluk isimlendirmeleri modern coğrafya üzerine yerleştirilmeye çalışılmıştır. Çalışma, Doğu Anadolu için ilk yerel coğrafi isimlendirmelerin tarihlendirildiği Tunç Çağı'ndan başlayıp, Helenistik Çağ'ın sonuna kadar olan kaynakları kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Doğu Anadolu, Antik Yazarlar.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****EASTERN ANATOLIAN GEOGRAPHY IN THE WORKS OF ANCIENT WRITERS**

Şahin ÇOLAK

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2019, Page: IX + 250

Jury: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Assist. Prof. Dr. Okay PEKŞEN

In this thesis, the geography of the Eastern Anatolia Region, which is an important part of Anatolia, has been discussed according to ancient sources. When a literature review is done, it can be seen that there is no comprehensive study on settlement in Eastern Anatolia based on the works of other authors and other written sources. In this study, ancient settlements, water resources, historical roads and peoples related to them in Eastern Anatolia Region has been evaluated in the light of ancient sources. Suggestions for modern localization of geographic nomenclature used in sacred books as notably Torah; Assyrian inscriptions and the works of ancient authors have been presented for the Eastern Anatolia.

The main purpose of the study is to determine the geography of the ancient region. For this purpose, many places and communities that are included in written sources but whose localizations cannot be determined has been tried to be placed in modern geography. The study covers the resources from the Bronze Age where the first local geographic nomenclature was dated for Eastern Anatolia until the end of the Hellenistic Age.

Key Words: Anatolia, Eastern Anatolia, Ancient Writers

KISALTMALAR

ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
CEDRUS	: Akdeniz Uygarlıkları Araştırması Enstitüsü
Çev	: Çevirmen
Çık	: Çıkış (Tevrat 2. Kitap)
Dan	: Daniel (Tevrat 27. Kitap)
Ed	: Editör
ERZSOSDER:	Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Ezr	: Ezra (Tevrat 15. Kitap)
Kg	: Kilogram
Km	: Kilometre
KOUSBAD	: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi
Kr	: Krallar (Tevrat 11 ve 12. Kitaplar)
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
M	: Metre
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Mez	: Mezmurlar (Tevrat 19. Kitap)
Mik	: Mika (Tevrat 33. Kitap)
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Neh	: Nehemya (Tevrat 16. Kitap)
Sa	: Samuel (Tevrat 9 ve 10. Kitaplar)
Say	: Sayılar (Tevrat 4. Kitap)
Ta	: Tarihler (Tevrat 13 ve 14. Kitaplar)
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TCD	: Türk Coğrafya Dergisi
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi – Arkeoloji Dergisi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
Vb	: Ve Benzeri
Vd	: Ve Diğerleri

Yar	: Yaradılış (Tevrat)
Yas	: Yasanın Tekrarı (Tevrat)
Yer	: Yeremya (Tevrat 24. Kitap)
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
Yşa	: Yeşaya (Tevrat)
Yy	: Yüzyıl
Zek	: Zekarya (Tevrat 38. Kitap)



HARİTALAR, ŞEKİLLER VE TABLOLAR DİZİNİ

Harita 1. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi.....	230
Harita 2. Türkiye'nin Doğal Bölgeleri (Duran 1938'a Göre).....	231
Harita 3. Geç Kalkolitik Çağ Kültürleri (3400 – 3000).....	232
Harita 4. İlk Tunç Çağı I Kültürleri.....	233
Harita 5. İlk Tunç Çağı II ve III Kültürleri.....	234
Harita 6. Doğu Anadolu Orta ve Geç Tunç Çağı Kültürleri.....	235
Harita 7. Son Tunç Çağı Hurri ve Mitanni Kültürleri.....	236
Harita 8. Hayaşa-Azzi Krallığı Haritası.....	237
Harita 9. Hitit İmparatorluğunun MÖ 1300'de Siyasal Yayılım Alanları.....	237
Harita 10. Geç Hititler Yerleşim Haritası.....	238
Harita 11. Urartu Devleti Yayılım Alanı.....	239
Harita 12. Pers İmparatorluğu.....	240
Harita 13. Yunan ve Roma Hâkimiyetinde Anadolu.....	240
Harita 14. Roma İmparatorluğu Anadolu Yayılımı.....	241
Harita 15. Ana Harita.....	242
Şekil 1. Coğrafi Bölgelerin Belirlenmesinde Başvurulan Genel Ölçütler.....	230
Tablo 1. Antik Çağ Yazarları ve Eserlerinde Geçen Yer İsimleri.....	243
Tablo 2. Yer İsimleri Tablosu.....	246

ÖNSÖZ

“Antik Çağ Yazarında Doğu Anadolu Coğrafyası” isimli bu çalışmada, Antik Çağ yazarlarının verileri arkeolojik kazılar, kitaplar, makaleler, tezler ve Tevrat gibi kutsal eserlerle birlikte incelenerek Doğu Anadolu coğrafyasında geçen coğrafi yerlere ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bölgenin fiziki şartları ve Doğu Anadolu coğrafyası ile ilgili Eski Çağ araştırmaları ve arkeolojik kazılar, bu bölgenin antik dönem coğrafyasını açıklamakta yetersizdir. Yapılan bilimsel araştırmaların eksikliği nedeniyle karanlıkta kalmış olan erken dönem tarihi ve coğrafyasını aydınlatmak amacıyla bu çalışmanın bu alana atılmış bir adım olması hedeflenmiştir.

Bu çalışma giriş bölümü dışında iki temel bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Anadolu coğrafyası ve jeolojik gelişim dönemleri ile başlangıcından Helenistik döneme kadar bölge tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde yararlanılan Antik Çağ yazarlarının hayatları ve eserleri hakkında genel bir tanıtıcı bilgi sunulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Antik Çağ yazarlarının eserlerinde geçen yer isimleri verildikten sonra bu isimlerin günümüzde hangi alanlara denk geleceği harita üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Elbette ki tüm Doğu Anadolu'nun antik dönem isimlendirmesinin aydınlatılması için bu çalışma başlı başına yeterli olmasada antik yern isimlerinin lokalizasyonu ve haritalandırmasının siyasi, dini ve ideolojik etkilerden olabildiğince uzak objektif bir şekilde yapılmaya çalışılan Doğu Anadolu için bir başlangıç yayını olması bakımından bilim dünyasında dikkate alınacağını düşünmekteyiz.

Bu vesile ile alana yönelmeme vesile olan değerli hocam Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM'e, bu çalışmada her zaman yanımda olan, beni yönlendiren, yardımını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU'na, tezime katkı sağlayan jüri üyesi Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN'e ve 16 yıldır olduğu gibi bu zor süreçte de bana inanıp desteğini hiç esirgemeyen değerli eşim Fulya ÇOLAK'a teşekkür ediyorum.

Yararlı olması dileğiyle...

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Antik Çağ coğrafyası ve tarihi kentlerin lokasyonu ile ilgili bilgilerimiz maalesef yeterli değildir. Bu çalışma ile söz konusu bölgenin Eski Çağ tarihindeki coğrafyası ve Antik Çağ yazarlarının eserlerinde geçen yer isimlerinin günümüzdeki modern konumlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bölgenin geneliyle ilgili bir bütün çalışma olmaması bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi yerlerini toplu bir şekilde modern kaynaklarla destekleyerek bir araya getirmesi ve ideolojik, siyasi etkilerden uzak bir şekilde haritalandırması bakımından açısından önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

II. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamız bir nevi Tarihi Coğrafya özelliği gösterdiği için öncelikle bölgenin coğrafyası daha sonra da hem günümüzdeki sınırları hem de bu sınırların belirlenmesi ile ilgili geçmişteki fikirler verilmiş ve ardından bölgenin Eski Çağ tarihi ile ilgili bilgileri aktarılmıştır. Bu anlamda bölge tarihi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi coğrafyası ile ilgili bilgi sunduğu bilinen tüm Antik Çağ yazarları ve eserleri incelenmiş, bu eserlerde geçen yer isimleri belirlenmiştir. Söz konusu bu yerlerin lokasyon önerileri için Tevrat gibi dini kaynaklarının yanında, diğer antik kaynaklara ve modern kaynaklara da başvurulmuştur.

III. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Antik Çağ yazarları özelinde Tarihi Coğrafyasına yönelik kapsamlı bir çalışma maalesef şimdiye kadar yapılmamıştır. Urartu yazıtlarında geçen yer isimleri üzerine şehir özelinde bazı çalışmalar olsada daha sonraki dönemlerde Doğu Anadolu hakkında bilgi sunan Antik Çağ yazarlarının yer isimleri bir bütün olarak ele alınmamıştır. Makalelerde, tezlerde ve bazı kitaplarda dar çerçevede bölgesel lokalizasyonlar olsa da farklı görüşlerde bir karşılaştırma yapılmadığı ortadadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ni için Antik Çağ kaynaklarından hareketle Antik kentlerin günümüz lokasyonuna yönelik yapılmış olan güncel başlıca bilimsel çalışmaları şu şekilde sıralamak sanırım mümkündür. Yıldırım, E. (2011). *Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, Yıldırım,

E. (2016). *Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi ile İlgili Anlatımlar*, Şahin, T. E. (2018). *Strabon'un Hayaşa Bölgesi Kentleri; Satala'dan Zimara'ya*.

IV. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

“Anatolia” diye adlandırılan Küçük Asya toprakları Asya'nın güneybatı ucunda yer alan Anadolu yarımadasında bulunmaktadır. Sahip olduğu toprakların belli bir kısmını, Balkan yarımadasının doğu kısmında kalan Trakya oluşturur. Söz konusu bu özelliğinden dolayı, Asya ve Avrupa arasında bir köprü durumundadır. Anadolu için bilinen yaygın isimlendirmeler, “Asya (Assua)”, “Küçük Asya (Asia Minor)” veya “Anatolia”dır. “Güneşin doğuşu ve güneşin doğduğu yer” anlamlarına gelen bu kelimeler, Latince’de ki “Orient”, İtalyancadaki “Levant” kelimeleriyle de anlamdaştır. Coğrafi açıdan bir yer ismi olarak “Türkiye” ismi, ilk kez Bizans kaynaklarında geçmektedir. (Özey, 1997: 275; Memiş, 2013: 3; Memiş, 2015: 102). Anadolu; Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları ortasında kalmakta ve özellikle Asya ile Avrupa arasında köprü görevi üstlenmektedir.. Bu köprü, Eski Doğu ve Eski Batı medeniyetleri arasında kalmıştır. Bu yönüyle Anadolu kültür aracılığı misyonunu da üstlenmiştir. Fakat Anadolu sadece bir köprü görevi üstlenmemiştir. Anadolu’da yaşayan kavimler hem bölgedeki uygarlıkların iletişimini sağlarken hem de kendilerine yüksek bir uygarlık oluşturmayı başarmıştır (Memiş, 2013: 3; Memiş, 2015: 102; Atalay, 1999: 15; Özey, 2010: 2; Günel, 1994: 175; Doğanay, 1997:75; Hocoğlu, 1996: 1; Gümüştü, Yiğit ve Yılmaz, 2013: 17; Kejanlı, 2005: 89; Kılıç, 2015: 120; Özçelik, 2012: 51).

Yeryüzündeki herhangi bir şeyin bulunduğu yere veya mevkiye “konum” denilir. Coğrafi olarak konum; köy, şehir, dağ, akarsu, ova, bölge ya da ülke gibi coğrafi bir yerin dünya üzerinde bulunduğu yere denilir. Coğrafi konum, genel olarak ikiye ayrılır. Birincisine daha çok sayılarla anlatıldığı için Matematik konum, diğerine ise herhangi bir coğrafi olaya göre yer belirlemesi olduğu için Özel konum adı verilmektedir (Doğanay, 1997: 73). Anadolu coğrafyası, yaklaşık olarak (Trakya’da dâhil edilirse) 26°- 45° Doğu boylamı ile 36°- 42° kuzey enlemi arasında bulunmaktadır (Doğanay, 1997: 73; Günel, 1994: 175; Özey, 2010: 3; Atalay, 1997: 1; Hocoğlu, 1996: 1; Şahin, 2002: 18; Gözenç, Gümüştü ve Ertin, 1998; Özey, 1997: 277 ; Gümüştü vd., 2013: 17). Çalışmamıza konu olan Doğu Anadolu’nun matematiksel konumuna bakılırsa yaklaşık olarak 37°-45° Doğu boylamı ile 38°- 41° kuzey enlemi arasında bulunmaktadır (Harita 1) (Doğanay, 1997: 73; Günel, 1994: 175; Özey, 2010: 3; Atalay,

1997: 1; Hocoğlu, 1996: 5-6; Gözenç vd., 1998; Özey, 1997: 277; Şahin, Doğanay ve Özcan, 2006; 485). Bir diğer konum olarak özel konumdan söz edilecek olursa bu konum bir ülkenin veya bölgenin yerleşiminde daha etkili olmaktadır. Bu yönüyle Anadolu coğrafyası incelendiğinde Avrupa ve Asya arasında bulunması, etrafının denizlerle çevrili olması, madenler, akarsular ve boğazlar gibi faktörler Anadolu'yu özel konum olarak çok önemli bir statüye koymuştur. Anadolu, tüm bu özelliklere ek olarak aynı zamanda bir Orta Doğu ülkesidir. Topraklarında yaşayan insanları ırk ve dil yönünden incelendiğinde, Anadolu aynı zamanda bir Türk ülkesidir ve bu açıdan olaya bakıldığında Türk Dünyası'nın coğrafi bir parçasını oluşturmaktadır (Özey, 2010: 3).

Anadolu, yer şekilleri ve jeolojik açıdan genel olarak çeşitlilik gösteren bir ülke olması yanında ortalama yükseltisi (1132 m.) fazla olan bir ülkedir (Özey, 1997: 278; Gözenç vd., 1998: 3; Hocoğlu, 1996: 31). Anadolu'nun, dünya üzerinde bulunduğu alan tüm jeolojik devirlerde en hareketli saha olarak karşımıza çıkmaktadır (Atalay, 1997: 9; Gözenç vd., 1998: 3; Şahin, 2002: 9). Çünkü Anadolu toprakları jeolojik yapı itibarıyla genç yani yeni teşekkül etmiş, dolayısıyla yeni şekillenmeye başlamış bir alandır (Hocoğlu, 1996: 37). Tamamı Alp orojenik veya kıvrım kuşağında bulunan Anadolu, jeolojik devirler boyunca yaşanan tüm dağ oluşumu (orojenez) hareketlerini geçirmiştir (Atalay, 1997: 9; Özey, 2010: 8). Orojenik hareketler sonrasında derin deniz havzalarında (jeosenklinal) biriken çeşitli tortular kıvrılarak yükselmiştir. Dağ oluşum hareketlerinin çok şiddetli olduğu alanlarda kıvrılan tortular, yer yer buldukları alanlardan kilometrelerce sürüklenmişlerdir. Anadolu toprakları, Mezozoik zamanda ve Tersiyer zamandan çeşitli volkanik olaylara uğramıştır. Yüzeyde oluşan volkanizma hareketleri zaman zaman tarihi çağlara kadar sürmüştür (Atalay, 1997: 9).

Jeolojik Zamanlar: I. Jeolojik Zaman'da Türkiye topraklarının bulunduğu alanda Tethys (Tetis) adında bir ara deniz (bugünkü Akdeniz benzeri) bulunuyordu. Tetis'in kuzeyinde eski Avrupa kıtası (Fennosarmatia), güneyinde ise Afrika kıtası (Gondwana) bulunuyordu. Bu kıtalar günümüzdeki Avrupa ve Afrika kıtalarının çekirdeklerini oluşturuyordu (Şahin, 2002: 9). Paleozoik zamanda hem tortul hem de metamorfik kayalar oluşmuştur (Atalay, 1997: 9). I. Jeolojik Zamanda bölgede Paleozoik arazilerin bulunduğu alanları güneydoğu Toros dağları oluşturur. Bu alanda Bitlis Masifi olarak isimlendirilen çekirdek saha oluşmuş ve bu dönemdeki dağ oluşum hareketleri sırasında başkalaşmaya uğramıştır. Gnays, kuvarsit, kuvarsit şist, mermerlerden oluşan bu kuşak

Malatya, Çelikhan, Pütürge üzerinden Van gölünün güney bölümüne kadar uzanmaktadır. Bu dönemde oluşan diğer bir Paleozoik arazi ise Ağrı Dağı'nın güneyinde görülen Devoniyene ait hafif metamorfizme olmuş tortullardır (Causa, Atalay ve Mortan, 2011: 447).

II. Zaman'da deniz altında volkanik hareketler meydana gelmiştir (Şahin, 2002: 22). Doğu Anadolu ve Toros dağ kuşakları, Mezozoik toprakların yaygın olarak görüldüğü alanlardır. Bu alanların dışında Doğu Anadolu'da Erzincan Mercan-Esence dağları, Erzurum Palandöken dağları ve Aras dağları boyunca da Mezozoik arazileri görülmektedir. Bu alanlar Mezozoik zamanın ilk dönemlerinde kıta kütlelerinin ayrılması ile birkaç bin metre derinliğinde ve birkaç 100 km uzunluğunda büyük çukurluklar (jeosenklinal) oluşmuştur. Bu çukur alanlar Tetis denizi tarafından işgal edilmiştir. Başka bir ifade ile bugünkü dağ kuşaklarımızın bulunduğu yerler, aynı zamanda Tetis denizinin bulunduğu alanlara denk gelmektedir. Tetis denizinin bulunduğu bugün Toros dağlarının ve Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü kaplayan bölümlerde aşırı bazik karakterdeki lâvlar (peridotitgabro grubu) görülmektedir. Bu bazik karakterdeki lâvlar deniz tabanına püskürmüş volkanik kayalardır. Buna karşılık Kuzey Anadolu dağlarının bulunduğu kısımların batısındaki alanlarda sığ deniz ortamında kum, mil, çakıl ve kireçtaşlarının sırayla biriktirilmesi ile oluşan tortullar (fliş) meydana gelmiştir. Doğu Anadolu topraklarının büyük bir çoğunluğunda ise deniz tabanından çıkan lâvlar ve bunların deniz altında kayarak diğer tortul kayalarla karışması sonucunda "melanj" denilen karışık kaya toplulukları oluşmuştur (Atalay, 1997: 10-13). Yukarıda anlatılan Tetis jeosenklinalinde biriken tortullar, Mezozoik zamanın sonlarından itibaren kıvrılarak bazen de tümüyle yükselerek su üstüne çıkmışlardır (Atalay, 1997: 13; Atalay, 1999: 9).

III. Jeolojik Zaman'ın ilk dönemlerinden itibaren Anadolu topraklarının büyük bir kısmı kara hâline gelmiştir. III. zamanın başlarında sığ olan denizler; Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep, Diyarbakır, Siirt çevresinde, kuzeyde Malatya, Uzunyayla ile Van Gölü'nün kuzeyini kaplamıştır. Doğu Karadeniz bölümünde ve özellikle Çoruh havzasındaki sahada tortullar çökelmiştir. Bu alanlarda oluşan volkanik hareketler sonucu oluşan volkanik kayalar da tortulların içine girmiştir. Anadolu, Oligosen'de topraklarının karlaşma süreci neredeyse tamamlanmıştır. Oligosen sonlarında, Alp orojenik hareketlerinin en üst seviyeye ulaştığı dönemde Toros dağları ile Kuzey

Anadolu dağları meydana gelmiştir. Neojen döneminde, Anadolu'nun iç bölgelerindeki çukur alanlarda göller oluşmuştur (Atalay, 1997: 15; Atalay, 1999: 9-10).

IV. Jeolojik Zaman'da (Kuvaterner) önemli olaylarından birisi Alpin hareketleriyle Anadolu bloğu tamamen yükselmiştir. Kıvrımlara ek olarak bazı alanlarda kırılma, çanaklaşma ve volkanizma hareketleri sonucunda lav platoları ve volkan konileri oluşmuştur (Gözenç vd., 1998: 3). Böylelikle, Anadolu yaklaşık olarak günümüz yüzey şekillerine kavuşmuştur. IV. Zaman'ın en önemli özelliği, dünyanın birçok alanında olduğu gibi, ülkemizde de sık sık iklim değişmelerinin yaşanmasıdır. IV. Zaman'da Güneş'ten gelen radyasyonun arttığı zamanlarda sıcak ve nemli bir iklim hâkim olmuştur. Bu dönemlerde buzulların erimesi ile deniz, şimdiki seviyesine göre birkaç metre yükselmiştir. Buna karşılık IV. Zaman'da Güneş radyasyonunun azaldığı zamanlarda ise kurak ve soğuk iklim egemen olmuştur. Yağışların karalar üzerinde buz hâlinde kalması nedeniyle denizlerin seviyesi 100 m kadar alçalmıştır. IV. Zamandaki bu iklim değişmelerine bağlı olarak aşağı yukarı 20.000 yıl önce son buzul döneminin en şiddetli safhasında Doğu Anadolu'da 3000 m'den yüksek olan bölümlerde devamlı kar sınırı içerisinde kalmış ve buzullaşmaya uğramıştır. Yine bu dönemde azalan buharlaşma nedeniyle Van Gölü 70-72 m yükselmiştir. (Atalay, 1997: 15-16). Dönemin başlarında merkezi püskürmeler sonucunda Ağrı, Nemrut, Süphan ve Tendürek gibi volkanik koniler meydana gelmiştir.(Causa vd., 2011: 451)

Anadolu'nun Coğrafi Taksimatı: Modern anlayışa göre, coğrafya değişik alanların kendine özgü olan özelliklerinin aktarılması ile belli bir bölümünü meydana getirdikleri daha büyük sistemlerle olan bağlantılarının araştırılması ile ilgilenir. Diğer bir deyişle, coğrafya; ya dünyanın bir bütün olarak birliğini sağlayan özellikler ve olaylar sistemini açıklar ya da bir bölgeyi oluşturan unsurların bölge yapısındaki etkilerini açıklar. Bölgesel coğrafya, çevreyi oluşturan fiziksel, biyolojik ve beşeri öğelerin coğrafi alanla olan etkileşimini saptamar ve üzerindeki tüm canlı ve cansız öğeleri ile birlikte bir coğrafi birimin genel karakterini ortaya koyar. Bölgesel coğrafya, yeryüzünün farklı özellikler sergileyen coğrafi parçalara bölünmesi, değişik yönleri ve birbirleriyle olan etkileşimlerinin saptanması amaçlanmıştır (Yiğit, 2000: 515). Bölge, yapılan bu tanımlamalar göz önüne alındığında, ortak belirgin özellikleri taşıyan yeryüzü parçaları olarak tanımlanmaktadır (Arınç, 2013: 16). Yani, bölgesel coğrafyanın temel amacı coğrafi alanların özelliklerinin belirlenmesi ve bu parçaların

nasıl ayırıldığını göstermektedir. Başka bir deyişle, iki alanı birbirinden ayıran sınırın nasıl belirleneceğidir (Yiğit, 2000: 515). Yapılan tanımlamalara göre bölgenin ilk şartı benzerlik ya da birliktir. Ama bu benzerlik sadece belirli özellikler bakımından ele alınmalıdır. Denize göre konum, yapı ve iklim coğrafi bölgelerin özelliklerini meydana getiren öğelerin başında gelmektedir. Coğrafi bölgelerin özellikleri sadece doğal şartların etkisiyle değil aynı zamanda beşeri faaliyetlerin etkisiyle de oluşmaktadır. Bu etki insan açısından nüfus yoğunluğu ve ekonomik faaliyetler olarak gösterilebilir. Yiğit (1996)'e göre coğrafi bölgeler denize olan konumuna, yapısına, iklimine, nüfus yoğunluğuna ve ekonomik faaliyetlere göre meydana gelmektedir. Ancak coğrafi bölgeyi oluşturan sınırlar bazı özellikler bakımından homojen olarak düşünülmesine rağmen her zaman böyle değildir. Bu alanlar bazı özellikler bakımından farklılıklar gösterebilmektedir. Bu nedenle, bölge kavramı bir genellemenin sonucudur. Aslında yeryüzünün hiçbir yeri diğerine göre tüm özellikleri ile birebir benzemez. Bu durumda bölgenin özünü meydana getiren homojenlik sadece konu ve kullanılan kritere göre değil aynı zamanda ölçek ve zamana bağlı olarak değişkenlik göstermektedir (Şekil 1) (Yiğit, 1996: 360; Yiğit, 2000: 516). Bu açıklamalardan hareketle, Anadolu coğrafyasının incelenmesi bir Türk coğrafyacısı olan Kâtip Çelebi ile başlamıştır. 1648'de, Kâtip Çelebi, ilk defa Türkiye'nin coğrafi ve idarî taksimatını Cihannüma adlı eserinde ele almıştır (Gürsoy, 1957: 221). XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'yi coğrafi bölgelere ayırma hususunda çeşitli girişimler yapılmıştır. İlk olarak bu konuya, Hüseyin Paşa'nın "Ziraat Coğrafyası" adlı eserinde rastlıyoruz. Bu eserde, Osmanlı coğrafyasının 15 iklime bölündüğü görülmektedir (Gürsoy, 1957: 221; Yiğit, 2000: 517). Bu tasnif, daha sonra birçok eserde birebir ya da ufak tefek değişikliklerle kullanılmıştır. 1915'de Osmanlı ülkesinin coğrafi ve iktisadi durumunu, Faik Sabri (Duran), İktisadi Coğrafya adlı eserde, beş büyük alan olarak ele almıştır. İlk olarak, 1921'de Hâmid Sadi (Selen), "Anadolu yarımadasının coğrafi nahiyelere taksimi" isimli bir incelemesinde, Anadolu'yu tabii bölgelere ayırmayı denemiş ve kısmen idari taksimatın tesiri altında bulunan yedi bölge belirlemiştir (Yiğit, 2000: 517). 1941'de gerçekleştirilen I. Türk Coğrafya Kongresi'nde Türkiye'ye ait coğrafi bölgeler şekillendirilmiştir (Yiğit, 2000: 517; Arıncı, 2013: 19). Ayrıca, Danyal Bediz yapmış olduğu araştırma seyahatlarına dayanarak Türkiye'yi 6 büyük doğal bölgeye ayırmıştır (Yiğit, 2000: 517). Bu bölgeler şu şekilde adlandırılmıştır.

- 1— Marmara ve Trakya Bölgesi
- 2— Karadeniz Bölgesi
- 3— Merkez Yaylası Bölgesi
- 4— Ege Bölgesi
- 5— Akdeniz Bölgesi
- 6— Şark Yaylası Bölgesi

Eksik kalan Güneydoğu Anadolu bölgesi Şark Yaylası Bölgesi içine dâhil edilmiştir (Harita 2) (Gürsoy, 1957: 223).

Türkiye'nin doğusundaki bölgeler ilk dönemlerden itibaren çok bilinmeyen, ayrıntıların az olduğu bir alandır. Doğu Anadolu Bölge'si, genel olarak soğuk, yüksek ve dağlık bir alan olarak tanımlanır. Anadolu'nun yaklaşık 175.000 km²'lik alanını kaplayan bu bölge, çoğu zaman kaba tasniflerle sınıflandırılmıştır. Bölgesel coğrafya anlayışının bilim alanında çok fazla ilerlemediği bir dönemde, 19.yy sonlarına doğru, belki de ilk defa bölge tasnifini coğrafi bir yaklaşımla yapan Hüseyin Paşa Ziraat Coğrafyası isimli yapıtında, Doğu Anadolu'yu; "Kuzeydoğuda Erzurum iklimi" şeklinde adlandırmıştır. Faik Sabri (Duran) Türkiye Coğrafyası eserinde, bu bölgeyi Güneydoğu bölgesiyle birleştirerek "Şark Yaylası" şeklinde adlandırmıştır. Yapılan araştırmalara göre, 1941 yılında yapılan Coğrafya Kongresi'nde, Selen, "Türkiye'nin Coğrafi Bölgelere Taksimine Dair Bir Muhtıra" isimli bildirisini sunmuştur. Bu Muhtıra, Doğu Anadolu'yu ayrıntılı olarak bölümlendiren ilk çalışma olarak karşımıza çıkar (Yiğit, 1996: 361; Yiğit, 2000: 517; Arınç, 2013: 223). Selen'in bu raporuna göre Doğu Anadolu; İç Toroslar veya Yukarı Fırat Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi olarak iki değişik ana bölge şeklinde belirlenmiş ve bu bölgelerin alt bölümleri de şu şekilde verilmiştir:

-İç Toroslar veya Yukarı Fırat Bölgesi

a-Hınzır-Tecer Dağları

b-Uzunyayla-Karasu Havzası

c-Binboğa-Munzur dağları

d-Elbistan-Malatya ve Orta Murat Havzası

-Doğu Anadolu Bölgesi

a-Kars Bölgesi

b-Aras-Karasu Havzası

c-Yukarı Murat Havzası

d-Van Gölü ve Muş Havzası (Yiğit, 1996: 362).

Uzun çalışmalar neticesinde, I. Coğrafya Kongresi'nde özellikleri ve sınırları çizilen Doğu Anadolu, Yukarı Fırat, Erzurum-Kars, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri bölümleri şeklinde ayrılmıştır (Yiğit, 1996: 363). Bu bölümlendirme coğrafyacılar tarafından yüzey şekilleri ve iklim şartları göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Erzurum-Kars Bölümü yüksek plato düzlükleri, dağ içi ovaları ve çok soğuk geçen kış mevsimi ile tanımlanır. Bölümdeki düzlük alanlar derin vadilerle ayrılmakta, vadiler dağların sıralanış yönü ve akarsuların akış yönlerini belirlemektedir. Yer şekilleri ve iklim özellikleri bakımından farklılık gösteren Yukarı Fırat Bölümü, Elazığ-Malatya bölgesini de içine alır. Doğu Anadolu diğer bir bölümü olan Yukarı Murat Van Bölümü Karasu-Aras Dağları'ndan Güneydoğu Toroslar'a kadar uzanmaktadır. Bu bölümün başlıca yer şekillerini Süphan, Nemrut, Ağrı ve Tendürek gibi volkanik dağlar ve lav platoları ve çeşitli havzalar oluşturmaktadır. Doğu Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde yer alan Hakkâri Bölümü ise batıda Pervari Çayı Havzası'nı içine alarak Van Gölü Havzası'na kadar uzanmaktadır. Bölge, derin yarıklarla ayrılmış yüksek dağ kütlelerinden oluşsa da yaklaşık 2000-3000 m arasında değişen yükseltilerde yer alan düzlüklere de sahiptir. Ama bu alanlar büyük oranda yerleşime uygun değildir (Ergürer, 2015: 280). Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları ana hatlarıyla aşağıdaki gibi sıralayabilir:

1- Bölgenin kuzey bölümünde Çoruh-Kelkit sıra dağları bulunur.

2- Bu dağların güneyinde Erzincan-Tercan ve Aşkale-Iğdır oluğu bulunur (bu iki oluk Karasu-Aras olarak adlandırılır.)

3- Söz konusu bu çukur alanın güneyinde; batıda Munzur dağlarından, doğuda Ağrı dağına kadar uzanan Karasu-Aras sıra dağları bulunur.

4- Karasu-Aras dağlarının güneyinde, batıda Elbistan Ovasından başlayan ve Yüksekova'ya kadar uzanan ve birbirlerinden orta yükseklikte eşiklerle ayrılmış depresyonlar zinciri bulunur.

5- Bu depresyonlar zincirinin güneyinde, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu bölgelerini ayıran Güneydoğu Toroslar bulunur. Ayrıca, bölgede Ağrı Dağı'ndan Van Gölü'nün batısına kadar uzanan genç volkan konileri (Ağrı-Tendürek-Aladağ-Süphan-Nemrut) ve Van Gölü'nün doğusunda bulunan Mengene dağlık alanının bulunması bölgenin bir başka morfolojik özelliğini oluşturmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi; rakım, yüzey şekilleri ve denize olan konumu gibi özellikler sonucunda sert karasal bir iklime sahiptir. Karasallık bölgenin iç kısımlara doğru daha da belirgin hale gelmektedir (Yiğit, 1996: 367). Bölge, karasal iklimin tipik özelliği olarak, uzun ve şiddetli kışlar ve sıcak ama daha kısa yazlar yaşamaktadır (Yiğit, 1996: 367; Ergürer, 2015: 280). Ancak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer yer sert karasal iklim yerini daha ılık bir iklime bırakır. Örneğin, Kars yöresi tarımsal faaliyetlere hemen hemen imkân tanımayan iklime sahipken Elazığ-Malatya Bölümü'nde Akdeniz tarım ürünlerinin bile yetişebildiği tarımsal faaliyetlere imkân sağlayan iklim görülmektedir. Yıllık sıcaklık ortalamaları batıda doğudan daha yüksektir. Sıcaklığın doğuya doğru düşmesinin yanında yağış rejimi açısından da doğu-batı yönünde gözle görülebilir farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yağışlar mevsimlere ve ova dağ konumlarına göre değişiklikler gösterir. Bu iklim özellikleri ve yağış nedeniyle bölgenin kuzeydoğusunda soğuk iklim şartlarına dayanıklı iğne yapraklılardan sarıçam, huş ile titrek kavaklar yer alırken güney kısımlarında soğuğa dayanıklı olmayan meşe ormanları ve kurakçıl ardıçlar yer almaktadır (Yiğit, 1996: 367-369).

Coğrafya biliminin nasıl ve ne zaman doğduğunu ve doğuşundan bugüne kadar nasıl bir gelişim sürecini izlediğini araştıran bilim dalına *Coğrafya Tarihi* denir. Coğrafya tarihi ile tarihi coğrafya terimlerinin ülkemizde karıştırılmaktadır hatta çoğu zaman Coğrafya Tarihi yerine Tarihi Coğrafya denildiği görülmektedir. Tarihi coğrafyanın ne olduğunu ve oluşum-gelişim sürecini daha iyi anlamak için öncelikle, ana hatlarıyla da olsa coğrafya tarihini anlaşılması gerekmektedir (Gümüscü, 2016: 75).

İnsandaki merak dürtüsü yanında, diğer bir faktör daha insanların yaşadıkları, dolayısıyla etkileşim içinde oldukları mekânı tanımalarını zorunlu kılmıştır. İnsanoğlu, ihtiyaçlarını her zaman kendisi üretmediği için ve eksik kalan bu ihtiyaçlarını gidermek amacıyla farklı insanlar ve toplumlarla iletişim kurmak zorunda kalmıştır. Yani kısaca ticari faaliyetlere ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle, insanlar hem merak dürtüsü hem de ihtiyaçları için buldukları bölgeyi, ticaret yapmakta kullandıkları

yolları ve coğrafyaları öğrenmek, oraları bilmeyen diğer kişilere ve sonraki kuşaklara bırakabilmek amacıyla, etkileşim halinde buldukları mekânları farklı şekillerle tanımaya, belgelemeye ve tarif etmeye çaba sarf etmişlerdir (Gümüştü, 2016: 76; (Gümüştü, Şenku ve Yılmaz, 2014: 112).

Bilim tarihi; genel olarak bilimin ne olduğu, kökeni, gelişimi, o bilim dalında çalışan bilim adamlarının hayatları, bilimsel kurumlar ve aletler, ekonomik, siyasi, dini ve toplumsal ilişkilerini, üretilen bilimin diğer toplumlara aktarımı gibi konuları incelemektedir (Gümüştü, 2016: 73). Bu anlamda Coğrafya Tarihi tanımı ile coğrafyanın ne olduğu, kökeni, gelişimi, önemli coğrafyacılar, toplumsal yönü ve coğrafya biliminin ürettiği bilgilerin diğer kültürlerle nasıl aktarıldığı konularının anlaşılması gerekmektedir. Ülkemizde Coğrafya Tarihi ile ilgili yeterli düzeyde çalışma yapılmamıştır. Gümüştü (2016)'ye göre ülkemizdeki coğrafyacıların hazırladığı Coğrafya Tarihleri az ve nitelik olarak yetersizdir. Ayrıca, birkaç istisna çalışma hariç bu alanlardaki çalışmaların çoğunluğu Cumhuriyet Dönemi Coğrafya'sına aittir. Alan dışında çalışma yapan ve bu konuyu inceleyenlerin büyük bir kısmı ise Osmanlı Dönemi ile sınırlıdır. Tarihi Coğrafya ise içeriğinde günümüz coğrafyasının yanında alansal inceleme ve ülkeleri içermektedir. Ancak, modern coğrafyadan temel farkı günümüz durumunu değil geçmişteki durumu incelemektir. Bu durumda, tarih coğrafya aracılığıyla her zaman dilimi için araştırma yapmak mümkündür. Kısaca, Tarihi Coğrafya, geçmiş araştırma noktası dışında tamamen çağdaş coğrafyadır. Diğer bir deyişle, net bir tanım yapmak gerekirse, Tarihi Coğrafya'nın modern coğrafya ilke ve yöntemlerini kullanarak bir sahayı geçmiş bir zaman diliminde araştıran coğrafya bilim kolunu oluşturduğu söylenebilir (Gümüştü, 2016: 166; Gümüştü vd., 2014: 309-322; Yılmaz, 1995: 88-95). Yapılan bu çalışma, içeriği yönüyle bir nevi Tarihi Coğrafya özelliği de taşımaktadır. Bu nedenle, üzerine çalışılan bölge ile ilgili kısa bir tarihçe bir sonraki bölümde verilmeye çalışılmıştır.

V. DOĞU ANADOLU TARİHİ

A. Tarih Öncesi Çağlar (Prehistoria)

İlk insanlar yaşamlarını avlanma ve toplayıcılıkla sağlıyorlardı. Genel olarak mağara ve doğal etkilerin az olduğu kaya sığınaklarında yaşıyorlardı. Bu nedenle daha kolay avlanabilecekleri yerler buldukça göç ediyor hayatlarını belirli bir alanla

sınırlandırmıyorlardı (Dinçol, 1982c: 12; Sevin, 2003: 7). Anadolu, maden devrine gelene kadar binlerce yıl süren bir taş devri geçirmiştir. Bu devir kendi içerisinde Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik devir olmak üzere üç başlıkta ele alınmaktadır (Memiş, 2013: 9). (Geniş Bilgi İçin; Kınal, 1991; Harmankaya-Tanıdı, 1996; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997; Akurgal, 1999; Harmankaya-Erdoğan, 2002; Bingöl, 2003; Özdoğan, 2011: 30-41)

Paleolitik Çağ: “Yontma Taş” devri olarak da bilinen Paleolitik Çağ tarihin en eski dönemidir (Memiş, 2013: 9). Bu çağdan günümüze kalan baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletler dönemin kültürel kalıntılarını oluşturmaktadır (Dinçol, 1982c: 12; Sevin, 2003: 7; Kınal, 1991: 10; Bingöl, 2003: 13). Ayrıca, dönem insanları üretim safhasına henüz geçemedikleri için bu dönem Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi olarak da bilinmektedir (Dinçol, 1982c: 12; Memiş, 2013: 9; Kılıç, 2015: 121). Üreticiliğin başlamamış olması dönem insanların yaratıcı güçten yoksun oldukları anlamına gelmez. Yapılan araştırmalara göre, Afrika, İspanya, Fransa ve Anadolu’da bulunan mağaralarda rastlanılan boyalı resimler, insan düşünce yapısının bu devirde dahi ileri düzeyde olduğunu kanıtlamaktadır. (Dinçol, 1982c: 12; Kartal, 2012: 90). Doğu Anadolu için Paleolitik Çağ araştırmaları çok fazla yapılmamıştır. Fakat özellikle Kökten Erzurum ve civarına ilişkin bu dönemle ilgili pek çok çalışma yapmıştır. Erzurum’un doğusunda, Erzurum-Hasankale yolunun 20-25. kilometresinde; Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında ve Erzurum’un 20 km kuzeydoğusunda, Dumlu yakınlarında volkanik taş yataklarında bulunan kalıntılar Doğu Anadolu’da bu dönemde yerleşimin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu dönemde bölgede yerleşimin olduğunun diğer bir kanıtı ise Kars yakınlarındaki birçok inceleme sonucunda ortaya çıkmıştır. Örneğin, Kars ili Susuz ilçesi civarındaki Ağzıaçık ve Cilavuz, (Diakonoff-Kovalev, 1987: 13-14; Childe, 1994: 53-54; Şenel, 1995: 51-52; Childe, 1996: 42; Bingöl, 2003: 21) Kars merkeze bağlı Ocaklı Köyü yakınlarındaki Ani ve çevresinde ve Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe’de yerleşim yerlerine rastlanılmıştır. Bu yerleşim yerlerine ek olarak, Orta Paleolitik Devrine ait Kars şehir merkezi dolaylarında Borluk Deresi (Mellaart, 1975: 18; Şenel, 1995: 71) ve Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbanğa Mağarası bulunurken, Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme yine Camuşlu köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya’dır (Ünsal, 2008a: 398).

Mezolitik Çağ: “Orta Taş Devri” anlamına gelen Mezolitik Çağ insanları besin üretimine henüz geçmemiş değişik taş aletleri kullanıp toplayıcılık ve avcılık faaliyetlerini de devam ettirmişlerdir (Dinçol, 1982: 12; Memiş, 2013: 10; Konyar, 2010: 25). Anadolu’nun pek çok değişik alanlarında rastlanılmış olan taş aletler Paleolitik devir insanların bu bölgede yaşadığını ispatlar niteliktedir. (Dinçol, 1982c: 12; Akurgal, 1999). Bu çağ genel olarak mikrolit adı verilen küçük taş aletlerle karakterize edilmektedir. Bu çeşit taş aletlere Anadolu’nun birçok bölümünde rastlanmaktadır. (Kökten, 1941: 124; Kökten, 1944: 470; Kansu, 1944: 673: 677-682; İnan, 1947: 123; Bostancı, 1952: 140; Yalçınkaya, 1985: 429; Kınal, 1991: 11; Harman kaya-Tanıdı, 1996: Tekeköy/Findıcak), Doğu Anadolu’da Malatya-Elazığ civarıyla Kars, Bayburt ve Erzurum dolaylarında da bu tip aletlere rastlanılmış (Kılıç, 2015: 122).

Neolitik Çağ: “Yeni Taş Devri” anlamına gelen Neolitik çağda, yaşam biçimindeki en köklü değişim olarak insanlar besin üretimine geçmiştir (Dinçol, 1982c: 12; Esin, 2007: XII; Konyar, 2010: 34). (Geniş Bilgi İçin; Mellaart, 1975; Yakar, 1991; Özdoğan-Özdoğan, 1993; Yakar, 1994; Özdoğan, 1994; Özdoğan, 1995; Bingöl, 2003: 36-39; Sevin, 2003: 18-77) Dönem insanları yabani tahıl tohumlarını ekerek besin üretimine başlamışlardır. Bununla birlikte bazı hayvan türleri evcilleştirilmiştir. Böylelikle insan üretim yaptıkları yerlerde kalarak göçebe hayat tarzlarını sonlandırmaya başlamışlardır. Tarımı daha çok ovalarda yapabildikleri için doğal yaşam alanları olan mağara ve kaya sığınaklarından kopmak zorunda kalan dönem insanları tarım alanlarına yakın konut yapma ihtiyacı duymuştur. Böylelikle ilk yerleşik köy toplulukları oluşmuş ve yeni bir çağ başlamıştır (Dinçol, 1982c: 12; Memiş, 2013: 10; Güngör, 1998: 367-369). Neolitik Dönem, çanak çömleksiz ve çanak çömlekli dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrım sadece kilden kap kaçak yapımı ile ilgili değildir. Avcılık ve toplayıcılık hâlâ yaşamın temelini oluşturmaya devam ettiği Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda yerleşik yaşamda yeni bir mimari, köy yaşantısı ortaya çıkmış, tahıllar beslenmede hayvanlar da evcilleşme sürecinde zamanla daha önem kazanmaya başlamıştır. Çanaklı Çömlekli Neolitik Çağ’da diğer dönemden farklı olarak çiftçiliğe, besin üretimine bağlı ekonomik model tamamen oturmaya başlamış ve toplumsal yaşamın her alanına yansımıştır (Güngör, 2014: 13). Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi için: Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’da genel olarak geçim şartları, su

kaynakları ve yüksekçe doğal tepeler göz önüne alınarak yerleşim yeri seçiminde etkili olmuştur. Bu tanımlamalara uygun olarak Anadolu'daki bazı yerleşim yerleri olarak Çayönü (Diyarbakır) (Geniş Bilgi İçin; Braidwood, 1964; Alkım, 1970: 2; Çambel, 1971: 25-39; Çambel, 1987: 129-130; Özbek, 1989: 121-152; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Çayönü), Körtik Tepe (Diyarbakır), Hallan Çemi (Geniş Bilgi İçin; Bordaz, 1973: 282-288; Esin, 1981: 41-46; Yakar, 1991: 172; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Suberde-Görüklük.), Mezraa Teleilat (Şanlıurfa), Nevali Çori (Şanlıurfa) (Geniş Bilgi İçin; Hauptmann, 1984: 228; Hauptmann, 1987: 209-207; Hauptmann, 1988: 99-110; Hauptmann, 1993: 37-69; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Nevaliçori.), Göbeklitepe (Şanlıurfa) (Geniş Bilgi İçin; Benedict, 1980: 139-140; Braidwood-Braidwood, 1986: 8; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Göbeklitepe.), Cafer Höyük (Malatya) verilebilir. Bu yerlerin tümünde ortak olan bir özellikte yakın çevrelerinde tatlı su kaynaklarının bulunmasıdır (Kılıç, 2015: 123-124; Kejanlı, 2005: 90; Özkaya ve San, 2007: 23; Özdoğan, 2007: 59; Cauvin, Aurenche, Cauvin ve Atlı, 2007: 98; Dinçol, 1982c: 13).

Kalkolitik Çağ: Anadolu coğrafyasında Neolitik Çağ'ın bitmesiyle başlamış olan, taş aletlerle birlikte çok fazla olmamakla beraber madenin de kullanıldığı döneme Kalkolitik Çağ adı verilmektedir (Harita 3) (Dinçol, 1982c: 13; Gümüşçü vd., 2013: 37; Akurgal, 1998: 173; Çiğdem, 2000: 185). Bu dönemin önde gelen en belirgin özelliği, taş aletlerin kullanılmasının yanında madenlerinde kullanılmasına başlanılmış olmasıdır (Memiş, 2013: 13; Gümüşçü vd., 2013: 37). Bu dönemde en çok kullanılan maden bakırdır. Kalkolitik dönem ile Neolitik dönem arasında ciddi farklılıklar olmasa da yine de çeşitli gelişmeler olmuştur. Bu dönemdeki en önemli gelişmelerin başında tarımdaki ve araçlardaki ilerleyiş gelmektedir. Ayrıca bu dönemde dokumacılığın ilk defa kullanıldığı tahmin edilmektedir. Çömlek çarkı henüz kullanılmadığından çömlekler elde yapılmaya devam edilmiştir. Kimi bölgelerde ise çömleklerin üzerine kalın bir astar boya çekilip ardından, geometrik motiflerin çizildiği gözlenmektedir. Bu dönemde yerleşim merkezleri daha da büyümüş ve etrafları surlarla çevrilmiştir. Bu durum da Kalkolitik devrin bir başka önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. (Memiş, 2013: 13). Kalkolitik dönemin Anadolu'daki en önemli yerleşim yerleri olarak Pulur, Canhasan, Beycesultan, Horoztepe, Yümüktepe, Tilmen Höyük, Kusura, Alacahöyük, Büyükgüllücek, Yazır, Alishar ve Fikirtepe höyükleri sayılmaktadır (Memiş, 2013: 14-

15). Geç Kalkolitik çağa ait yerleşme alanlarında tapınaklara rastlanmamıştır. İnançsal görüşleriyle ilgili bilgi alabileceğimiz fazla malzeme de yoktur. Ancak, dönemin sonlarına doğru, stilize gölgeli daire başlı, mermer bir idol tipi karşımıza çıkmıştır (Dinçol, 1982c: 14-15). Doğu Anadolu’da Kalkolitik Çağ ile ilgili veriler şu an için yeterli değildir. Bölge, Kalkolitik Çağ’da iki önemli kültürün etkisi altında kalmıştır. Ayrıca, bölgede yerel kültürler de gelişmiştir. Son zamanlarda, Erzurum ve çevresinde yapılan incelemelerde, bu coğrafyanın Güney Kafkasya Kalkolitik Çağ kültürüyle, bölgenin güney kesimlerinin ise Mezopotamya Kalkolitik Çağ kültürü ile etkileşim halinde olduğu saptanmıştır (Can, 2007: 190-191). Bu döneme ait bilinen bazı yerleşim yerleri; Malatya’da bulunan Değirmentepe, Elazığ’da bulunan Tepecik ve Norşuntepe şeklindedir (Harmankaya, 1997: 12-13). MÖ 4. Binyılda öne çıkan durum, politik ve inançsal merkezlerin bulunduğu, çeşitli aktivitelerin yapıldığı “Kent” yapısının ortaya çıkmasıdır. Gelişen bu kent yapısı Kuzey Mezopotamya’da bulunan Tepe Gawra’dan Doğu Anadolu’ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Doğu Anadolu’da bu yapıya örnek olarak Arslantepe’yi verebiliriz. Yapılan kazılarda bulunan anıtsal kamu yapıları ve kil mühürler bu alanların merkezi bir yönetim altında olduğunu kanıtlamaktadır. Açığa çıkarılan tapınak veya idari amaçlarla kullanılan bu büyük yapı taş ve tuğlalardan oluşturulmuş bir platform üstüne yerleştirilmiştir. Doğrusal bir mimari plan dâhilinde yapılmış olan bu yapının ortasında bulunan büyük oda duvar resimleri ile süslenmiştir (Frangipane, 2011: 127-129)

B. Tarihi Çağlar (Historia)

Tunç Çağı: Anadolu’da Kalkolitik dönemden sonra Tunç dönemi başlamaktadır. Tunç devri, MÖ 3.000-1.200 yılları arasında 3 ana bölüme ayrılmıştır: İlk Tunç Devri (MÖ 3000-2000) (Harita 4 ve 5) Orta Tunç Devri (MÖ 2000-1500),3. Son Tunç Devri (MÖ 1500-1200) (Harita 6) (Memiş, 2013: 16; Gümüşçü vd., 2013: 44; Akurgal, 1998: 174; Yiğit, 2003:167-168). Bu tarihlendirmeye göre, Eski Tunç Devri’nin ilk dönemini oluşturan MÖ 3000- 2500 yılları arasında Anadolu’da neler yaşandığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat bu çağda, araç ve gereçlerin üretiminde oldukça fazla bakır kullanılmış olması nedeniyle arkeologlar tarafından Bakır Çağı olarak da adlandırılmıştır. Orta Tunç Devri, Asur Ticaret Kolonileri Çağı (MÖ 1970-1750) ve Eski Hitit (MÖ 1700-1500) devirlerine, Yeni Tunç Devri ise Büyük Hitit İmparatorluğu zamanına (MÖ 1400-1200) denk gelmektedir (Memiş, 2013: 16). MÖ 3000-2000 arası

olarak kabul edilen Eski Tunç çağı genel olarak tüm kültürlerde aynı özellikleri göstermez. Bu döneme ait yerleşimlere Doğu Anadolu'da Malatya dolayları ve Elazığ bölgesi, Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da rastlanmaktadır (Dinçol, 1982c: 14; Memiş, 2013: 17; Çiğdem, 2000a: 201-206). Tapınak olarak yapılan yapılarda çoğunlukla bir tanrı ve bir tanrıçadan oluşan kutsal bir çifti sembolize eden figürler ve bu figürlerin önünde de sunulacak kurbanlar için kaplar ve tanrılara sunulan kurban ekmeklerinin pişirilmesi için de önlerinde ocaklar yer almaktadır. Keramik biçimleri, ev çeşitleri ve yapı teknikleri bu dönem Anadolu'sunda inançsal sembeler açısından bir taraftan Ege dünyası ve Balkanlarla ilişkili görünürken, diğer taraftan madencilik eserleri bakımından Kafkasya ile bağıntısını olduğunu açıkça göstermektedir (Dinçol, 1982c: 16). Transkafkas kökenli kimi gruplar Doğu Anadolu Bölgesi ve bilhassa Fırat Bölümüne yerleşmişlerdir ve bu durum kültür değişmelerine neden olmuştur. Bu dönemde, Anadolu'nun diğer kesimlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da yerleşim sayısı artmıştır. Yine bu dönemde, bölgeler arası ulaşımın artmasına bağlı olarak ticaret de önem kazanmıştır. Anadolu ile ilgili bilgileri yazıyı kullanmaya başlayan Mezopotamya devletlerinden kalan yazılı belgelerden edinebilmekteyiz. Arkeolojik kazılar ve Mezopotamya devletlerinden kalan yazılı belgelere göre, bu dönem Doğu Anadolu'sundaki önemli yerleşim yerleri; Fırat Nehri'nin sol kıyısında bulunan Hassek Höyük (Atatürk Baraj Gölü altında kalmıştır), Van'da bulunan Tilkitepe, Gaziantep il merkezine yakın bir yerde bulunan Zincirhöyük (Kılıç, 2015: 127-128), Elazığ Pulur Sakyol, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Taşkun Mevkii, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük'tür (Harmakaya, 2002: 39-40; Yiğit, 2000b: 13-20). Bu dönem Doğu Anadolu'su için önemli bir gelişme Karaz kültürünün ortaya çıkmasıdır. Karaz Kültür'ü Trans-Kafkasya, İran, Urmiye Gölü, Erzurum, Divriği-Kangal, Malatya, Elazığ, Kahramanmaraş, Filistin ve kuzeyde Karadeniz dağlarına kadar geniş bir alanda etkili olmuştur. Söz konusu bu kültür için değişik yazarlar farklı isimlendirmelere gitmişlerdir. Bu teklifler arasında Kura-Aras Kültürü, Trans-Kafkasya'nın Neolitik Kültürü, Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı Kültürü ve Yanık Tepenin Kültürü gibi teklifler vardır. Bu kültür yayılım alanındaki seramiği için de Trans-Kafkasya Bakır Çağı veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği terimi kullanılmıştır. Ancak tüm bu teklifler incelendiğinde bu kültüre Erzurum çevresinde yapılan Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük kazıları ve ilk örneklerine Karaz kazılarında ulaşılmışından dolayı Karaz

Kültürü denmesi daha doğru olacaktır. Yine bu kültüre ait keramik örneklerine en çok Doğu Anadolu'da rastlanması nedeniyle bu keramiğin ve kültürün Anadolu'ya ait olduğunu kanıtlar niteliktedir. Erzurum bölgesindeki kazı alanlarında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler gün yüzüne çıkarılmıştır. Benzer eserlere çok fazla olmamakla birlikte Pulur kazılarında ve Güzelova kazıları esnasında da rastlanmıştır. Bu kalıntılar bize bölge halkının belli bir düzeyde maden kullandığını göstermektedir. Karaz kültüründe iki özellik dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki keramik yapım şeklidir. Bu kültür keramiği elle yapılmakta dönemindeki diğer keramikler gibi çömlekçi çarkında üretilmemektedir. Ayrıca dönem keramiği tek renkli (monokrom), astar ve açkılı şekildedir ve genellikle süslemede paralel, spiral veya kesişen çizgilerden yararlanılmıştır. Bazı türlerinde yiv-oluk (insize) ve kabartma tekniği de kullanılmıştır. Karaz Kültürü'nün ön plana çıkan ikinci bir özelliği ise mimarisidir. Bölgede yapılan kazılarda mimari yapılar tam anlamıyla gün ışığına çıkarılmamasına rağmen yapıların taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli bir veya iki odalı oldukları görülmüştür. Ayrıca geç Karaz Kültür'üne ait mimari kalıntılarda Kurgan denilen yapılara da rastlanılmıştır. Bu mezarlarda bulunan bazı eşyalar bu kültürün başka kültürlerle de etkileşim halinde olduğunu kanıtlamaktadır (Ünsal, 2006: 127-142; Ünsal, 2008a: 396-410; Can, 2007: 189-206; Bingöl, 2016: 487-491; Işıklı, 2015: 51-69; Yiğitpaşa ve Can, 2012: 274-291; Çiğdem, 2000a: 201-203; Köroğlu ve Konyar, 2007: 22; Topaloğlu, 2009: 247-248).

MÖ III. Binyılda Anadolu: MÖ III. binde Orta Anadolu'da Kızılırmak (Halys) kavisi ile Toroslar arasında ve Yeşil ırmağa kadar olan alanlarda Hatti kavminin, Toros sıradağlarından güneydeki Akdeniz kıyıları ile Batı Anadolu kıyılarında Luwi kabilelerinin, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerinde ise Hurriler yaşadığını söylenebilir (Harita 7) (Memiş, 2013: 28; Yiğit, 2005: 56).

MÖ 3. binyıl Anadolu kavimlerden biri Hurrilerdir. Mezopotamya coğrafyasında büyük bir imparatorluk oluşturan Sami kökenli Akkad devletinden kalan yazılı belgelerden anlaşılacağı üzere (Memiş, 2013: 38; Yiğit, 2005: 56) MÖ 3. Binyılının sonlarında merkezi Mardin olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Memiş, 2013: 38; Akurgal, 1998: 179; Akurgal, 2005: 173) ile Kuzey Mezopotamya toprakları, Musul ve Kerkük civarlarında Hurriler ismiyle bilinen bir kavim bulunmaktaydı. Hurri dili ile

ilgili olarak yapılan dil bilimsel incelemeler, bu kavimin dilinin Asya kökenli olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, bu kavmin dili, MÖ 9 ile 6 yüzyıllarda Doğu Anadolu'nun büyük kısmına hâkim olan Urartuların diline benzemektedir. Bu görüşe göre MÖ 3. binyılda yaşayan Hurriler ile Urartular akrabadırlar (Memiş, 2013:38; Ünal, 1996: 15-17). Bu açıklamalardan, Hurrilerin MÖ 3. Binyıl da Anadolu'da yaşayan kavimlerden biri olduğu, Güneydoğu Anadolu'yu mesken tutan bu kavmin daha sonra Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar yayıldığını anlıyoruz (Memiş, 2013:38; Öz, 2005: 23; Ünal, 1996: 17-19). Bununla birlikte, Doğu Anadolu coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda bulunan kalıntılardan MÖ 6000-5000 yıllarına yerleştirilen Neolitik dönem kültürü ile MÖ 5000-3000 yıllarına konulan Kalkolitik dönem kültürünün de Hurrilere ait olabileceği varsayılmaktadır (Memiş, 2013:38-39; Yıldırım ve Pekşen, 2013: 34-35). Anlaşıldığı kadarıyla, Kalkolitik ve Neolitik dönem kültürleri ile Eski Tunç Çağı kültürü arasında hiçbir kopukluk bulunmamaktadır. Açıkçası kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Suriye'ye; batıda Malatya-Elazığ bölgesinden doğuda Urmiye Gölü'ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ve kesintisiz bir şekilde süren bu kültürün Hurrilere ait olduğu kabul edilmiştir. Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bu kültüre, yayıldığı coğrafi bölgelerin özelliklerine göre, değişik isimler verilmiştir. Verilen isimler şunlardır: *“Erken Tunç Çağı Kültürü”*, *“Erken Hurri Kültürü”*, *“Kura-Aras Kültürü”*, *“Yanık Kültürü”*, *“Karaz Kültürü”*, *“Erken Transkafkasya Kültürü”*, *“Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü”*. Ancak şunu belirtmemiz gereklidir ki, bu kültürü oluşturan halkın Asya kökenli bir kavim olan ve dilleri Türkçe'nin de mensubu olduğu Ural-Altay dillerine benzerlik göstermesi nedeniyle *“Erken Hurri Kültürü”* isminin verilmesi, hem yerli ve hem de yabancı bilim adamlarınca daha doğru bulunmuştur (Memiş, 2013:38-39; Çetinkaya, 1996: 7; Pehlivan, 1990: 169). Hurriler MÖ 2. binyılın ilk yarısına kadar kısa süreli küçük beylikler oluşturmuşlardır. Fakat MÖ 2. binin ortalarına doğru Hint-Avrupalı boyların egemenliğinde kurulan ve halkının büyük bir bölümünü Hurrilerin oluşturduğu Mitanni Devleti bir yüzyıl boyunca Yakındoğu'nun Mısır'dan sonra ikinci büyük siyasal gücü olmuşlardır (Akurgal, 2005: 173). Sözü edilen bu geniş coğrafyadaki Erken Hurri Kültürünün en önemli maddi kalıntıları ele geçirilen keramiklerdir. Neredeyse aynı renk, biçim ve benzer süsleme özellikleri gösteren keramik çeşitleri, genel itibariyle yerli Anadolu özellikleri göstermektedir. Bu durum,

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan kültürlerin o zamandan başlayarak yüzyıllar boyunca gelenekçi bir yapıya sahip olduğunun işaretidir. Mimari yapılar, Hurri kültür birliğinin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ikinci ortak özelliğidir. Hurri kültürünün önemli bir karakteristik özelliği olan yuvarlak plânlı yapı tipleri Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van bölgesinde de ortaya çıkmaktadır (Memiş, 2013: 39). MÖ 1500-1350 yıllar arasında Ön Asya'ya göç eden Hurriler, bu bölgede Mitannilerle birlik oluşturarak, Hurri-Mitanni devletini kurmuşlardır (Alpman, 1981: 297). Kurulan bu yeni devletle iyice güçlenen Hurrilere karşı Kizzuwatna kapısını sağlama almak isteyen Hitit kralları Zidanta ve Telipinus, Kizzuwatna kralları İspat-Ahsu ve Pallia ile anlaşma yolunu seçmişlerdir. Büyük Hitit kralı II. Tuthalya zamanında Hurriler, Anadolu coğrafyası ve Hitit Devleti için tehlike olmaktan çıkmıştır (Alpman, 1981: 297; Ünal, 1996: 20). Tuthalya, Halep şehrini ele geçirmiş ve Ege Göçleri'ne kadar Kuzey Suriye'de, Hitit hâkimiyetini kurmuştur. (Alpman, 1981: 297). Hurri-Mitanni Devleti, MÖ II. Binyılın ortalarına kadar eski Ön Asya dünyasının önemli ve kuvvetli bir devletiydi. Hitit kralı büyük Şuppiluliuma'nın askeri başarıları sonrası gücünü yitirerek Hititlere bağlı, tampon bir bölge durumuna düşmüştür. MÖ 1200'ler de ortaya çıkan Ege göçleriyle birlikte Hurri-Mitanni devleti yıkılarak ortadan kalkmıştır (Ünal, 1996: 21-22; Alpman, 1981: 309). Ünsal (2008), Hurrilerin MÖ 3. Bin yıldan sonra Doğu Anadolu'da yaşadıkları alanlarda tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını fakat MÖ 2500'lerde kültürlerinin etkisinin yanı sıra bölgede bulunan otlakların yeterli olmaması sonucunda Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar olan alanlara yerleşmişlerdir. Doğu Anadolu'daki Karaz Kültürü'nü, bu yerleşimler için yaptıkları göçlerle bu bölgelere kadar yaymışlardır (Ünsal, 2008a: 402; Topaloğlu, 2013: 199).

MÖ II. Binyılda Anadolu

Asur Ticaret Kolonileri: Mezopotamya'da III. Ur sülalesinin çöküşüyle Sumer devleti yıkılmış, ardından kuzeyde büyük siyasi bir güç olarak Asur, güneyde ise Babil din ve kültür merkezi olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda MÖ 2. binyılın ilk dönemlerinde bu bölgeye gelen Hurri ve Amurrular, bölgenin nüfusunu, kültürel yapısını ve daha sonra oluşacak olan siyasi olayları etkilemişlerdir. Bu devrin önemli aktörlerinden biri de Asurlulardır. Kurdukları ilişki ağlarıyla Mezopotamya – Anadolu ilişkilerini ilerletmede çok başarılı olmuşlardır. İnsan toplulukları ilk günden bu yana,

ihtiyaç duyduğu her şeyi kendilerinin üretemediğini ve dolayısıyla diğer insan ve topluluklardan bu ihtiyaçlarını karşıladığı bilinmektedir. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak başlayan ticaret, tabii olarak insanlık tarihinin ilk gününden beri vardır ve sonsuza kadar da varlığını sürdürmeye devam edecektir. Bu bağlamda, ticareti düzenleyerek devlet idaresine alan ve böylece devamlılığını sağlayan ilk devlet Asurlulardır. Bu ticaret organizasyonunu Asurlular o kadar sağlam ve etkili yapmışlardır ki, bir döneme adını verecek kadar kabul görmüştür (Gümüşçü vd., 2013: 61-62; Küçükbezci, 2011: 25-26). Asur Ticaret Kolonileri Devri denilen bu dönem, Mezopotamyalı Asurlu tüccarların ticaret amacıyla Anadolu'ya gelip Karum-Wabartum adı ile bilinen pazar yeri niteliğindeki yerleşme merkezleri yardımıyla yoğun bir ticari faaliyetin yürütüldüğü dönemdir (Gümüşçü vd., 2013: 62; Dinçol, 1982b: 21; Ceylan, 1994: 7). Kayseri yakınındaki Kültepe, yani Kaniş / Kaneş karumu Karumlar arasında en önemlisi ve tüm Anadolu ticaretinin yönlendirildiği bir alandı (Gümüşçü vd., 2013: 62; Öz, 2005: 3; Yiğit, 2000a: 13). Asur şehri Eski Çağ'da Anadolu ve Asur arasındaki ticaret ağının yönetim merkeziydi. Anadolu ile ticarete III. Ur Hanedanı'nın sona ermesinden sonra (MÖ 2112-2038) Asur Kralı I. İrişum döneminde başladı. Ticaret devletin tekelinde değil aile fertlerinin oluşturacağı firmalar tarafından sürdürülmesi esasına dayanıyordu. Asur ticaret kolonileri çağında dünya tarihinde ticaret maksadıyla yapılan ve bilinen ilk düzenli kervan işletmeciliği, Mezopotamya'daki Asur şehriyle Anadolu'daki Kaniş şehri arasında Asurlu tüccarlar tarafından yapılmıştır. Anadolu'nun tümüne yayılmayan Asur koloni şebekesi, coğrafi olarak kabaca anlatacak olursak İç Anadolu'da Konya, Doğu Anadolu'da Elazığ, Güneydoğu Anadolu'da Şanlıurfa güzergâhından Suriye'ye, Mardin güzergâhından da Irak coğrafyasına ulaşır. Niğde üzerinden Karadeniz kıyılarına kadar olan alanı kapsamaktaydı (Gümüşçü vd., 2013: 63). Kervanlar, yol güzergâhları üzerinde bulunan şehir devletlerinin koruması altında ve gerekli geçiş - konaklama ücretlerini vererek Anadolu'dan altın, gümüş, bakır, yün gibi maddeleri, Asur'dan da kalay, kumaş ve çeşitli lüks eşyaların ticaretini yapıyorlardı (Gümüşçü vd., 2013: 63; Ceylan, 1994: 10). Asur ticaret kolonileri devri için yapılan araştırmalarda değişik tarihler ileri sürülmekle beraber, genel olarak konu başlığında da söylendiği gibi MÖ 1970-1750 arasındaki 220 yıllık bir süre kabul edilmektedir. İlkçağda, "*Asur Ticaret Kolonileri Devri*" adı verilen dönemde ticari faaliyetler için Anadolu'ya gelen Asurlular kendileriyle beraber çivi yazısını da getirmişlerdir (Akurgal, 1998: 181).

Asurlu tüccarlar eski Asur lehçesiyle tabletler oluşturmuşlardır. Bir bölümü Hattuşa, Alişar ve Kaman-Karahöyük'te çıkarılan ama büyük bölümü Kayseri'deki Kültepe mevkiinde ortaya çıkarılan belgelerin büyük bir çoğunluğu ticaret ve hukuk ile ilgilidir ve bu tabletler genellikle “*Kültepe Tabletleri*” olarak bilinmektedir (Gümüşçü vd., 2013: 63-64; Yiğit, 2000a: 16). Kültepe'den elimize geçen çivi yazılı tabletlerden, bu dönem Anadolu'sundaki iktisadi, sosyal ve siyasi hayat hakkında bilgi edinilebilir. Genellikle iktisadi hayatı ilgilendiren senetler, mektuplar ve hesap listelerini içeren bu belgelerde bazen aile hayatına, zirai faaliyetlere, soysal ve siyasi içerikli belgelere de rastlanmaktadır. Bu belgelere yazılanlara göre, yerli halk arasında kadın erkek eşitliği vardı. Evli çiftler sahip oldukları mallar üzerinde eşit haklara sahiplerdi ve evlenme ile boşanma gibi işler tanıklar önünde yapılıyordu. Anadolu ile Mezopotamya arasında gerçekleştirilen ticaret ağı izlenen güzergâhların belirlenmesinde de önemlidir (Gümüşçü vd., 2013: 63-64). Olası kervan yolları ile ilgili coğrafi araştırmalar Asur'dan Anadolu'ya Çukurova bölgesindeki birkaç yoldan geçildiğini gösterir. Asur'dan yola çıkan tüccarlar Ninive ve Balih'i geçtikten sonra Karkamış'a varmışlar ve buradan da muhtemelen aşağıdaki şu yolları kullanmışlardır (Gümüşçü vd., 2013: 65-68):

-Karkamış'tan kuzeye doğru ilerleyerek Malatya'dan geçip Kaniş'e varılmasını sağlayan yol (Gümüşçü vd., 2013: 65-68; Yiğit, 2000a: 31).

-Karkamış'tan sonra kuzey-batıya doğru ilerleyerek Maraş yakınlarından ve Göksun'dan geçip Kaniş'e varılmasını sağlayan yol.

-Karkamış'tan batıya doğru ilerleyerek Niğde'ye ulaştıktan sonra kuzeye doğru gidip Kaniş'e varılmasını sağlayan yol (Gümüşçü vd., 2013: 65-68).

Hayaşa-Azzi Krallığı: Hayaşa-Azzi Krallığının Doğu Karadeniz Bölgesi içerisinde bulunan kuruluş yeri hakkında yapılan çalışmalar istenilen düzeyde değildir. Hayaşa-Azzi'nin bulunduğu alan ile ilgili bilgilere Hitit arşivlerinde yer alan bilgiler ışığında ulaşılmaktadır (Çiğdem ve Emir, 2016: 15; Topaloğlu, 2009: 248; Ünsal, 2017: 790; Pekşen, 2012: 19-20; Yıldırım, 2017: 25). Murşili II. Döneminden kalan kayıtlarda Hayaşa ve Azzi isimleri aynı coğrafi alanı tanımlamak için kullanılmıştır. Bu kabul ile birlikte “Azzi Ülkesi” ismi Kummaha (Kemah) bölgesinin güneyinde kalan alan için kullanıldığını görmekteyiz. Bu alanla uğraşan bilim adamlarından Garstang, değerlendirmelerinde “Azzi- Hayaşa Birleşik Krallığı” tabirini kullanmayı tercih

etmiştir. Hitit yazılı belgelerinde bu konuyla ilgili çelişkili ifadelerin bulunması nedeniyle Hayaşa–Azzi coğrafyasının belirlenmesi konusunda görüşlerin ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Hayaşa-Azzi Krallığının lokasyonu ile ilgili tartışmalar olsa da bu alanda çalışma yapan bilim adamlarının (Gurney, Adontz) ortak görüşü Hayaşa ve Azzi topraklarının bir bütün olduğudur (Pehlivan, 1984: 53-56). Çok farklı bir düşünce ileri süren Cornelius; Hayaşa'nın, Azzi'nin başkenti olduğunu ve Yeşilirmak'la Kelkit Çayı'nın birleşerek aktığı bölgenin hâkim noktasında bulunmaktadır. Cornelius ortaya attığı bu görüşüyle, Karadeniz kıyısında yaşamış olan Hayaşa ve Azzi halkı Hititlerden de önce bu bölgede bulunmuştur. Ayrıca Hayaşa'nın da bugünkü Erbaa / Horoztepe'nin bulunduğu alana yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Pehlivan (1984) ise; Hayaşa-Azzi'nin tek bir kültür olduğunu savunmuştur. Bu düşüncesine paralel olarak da Azzi'yi, Hayaşa - Hitit ve Hayaşa – Kaşka sınır bölgesini bulunduğu, Kummuha – Aripşa arasındaki topraklara yerleştirmektedir (Harita 8) (Pehlivan, 1984: 57; Pekşen, 2012: 20). Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu tarihi için önemli bir yere sahip olan Hayaşa halkı ve ülkesi ile ilgili en eski kayıtlara Hititler dönemine ait Hattuşaş arşivlerinde bulunan çivi yazılı belgelerde ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu komşuları için Hititler, çoğunlukla Hayaşa ismini kullanmışlardır. Azzi ülkesi ismini ise Hayaşa krallığının sadece bir kısmını tarif etmek için kullanılmışlardır (Ünsal, 2017: 794-797; Demirel, 2017: 99-100). Hitit - Hayaşa ilişkileri, hakkındaki bilgileri Murşili II'ye ait olan Hitit kaynaklarından öğreniyoruz. Bu kaynaklara göre: Hitit kralı Tuthalya III (MÖ 1400-1381) döneminde, Hayaşalılar Hitti devletinin yukarı bölgesine saldırmışlar ve bu bölgenin güvenliğini tehlikeye sokmuşlardır (Pehlivan, 1984: 54-55; Ünsal, 2017: 794; Ceylan, 1994: 59; Pehlivan, 1991b: 44-45). Yukarı Memleketin güvenliğini sağlamak için prens Şuppiluliuma I (MÖ 1380-1345), kral adına Hattuşaş'tan Hayaşa üzerine bir sefere başlamıştır. Fakat Hitit ordusu Hayaşalılarla karşılaşmadan önce Kaşkalarla karşılaşmıştır. Şuppiluliuma, Hayaşalar kadar önemli olan Kaşkalarla yaptığı mücadeleyi kazandı ve ele geçirdiği esirleri Samuha'ya yolladı. Yukarı Memleketin güvenliğini sağlayan Şuppiluliuma I, daha sonra bu görevini bırakmıştır (Pehlivan, 1984: 54-55; Pehlivan, 1991b: 45). Karanni isimli bir kral çevresinde toplanan Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden, Kaşkalarla birlikte Hitit ülkesini işgal etmeye başladılar. Bu durumu öğrenen Tuthaliya III, Yukarı Memlekete doğru bir sefere çıkmıştır (Pehlivan, 1984: 62-63). İlk olarak Kaşkaları yenen Tuthaliya III, daha sonra

Hititler için önemli bir din merkezi olan ve Hayaşalılar tarafından kuşatılan Samuha'ya sefer düzenlemiştir. Sürekli geri çekilen ve pasif bir tavır sergileyen Karanni ile Kummuha yakınlarında savaş başlamıştır. Tuthaliya III 'ün hastalığının nüksetmesi üzerine ordunun komutası Şuppiluliumaya geçmiştir. Samuha'yı alamayan Hayaşalılar, Hitit ordusunun kendilerine doğru geldiğini öğrenince geri çekilmeye başlamışlardır. Ancak Hititlerin takibi bırakmamışlar ve Kummuha yakınlarında iki devlet mücadeleye başlamıştır. Mücadelenin sonucu bu konu hakkında bilgi veren tabletin devamının kırık olması nedeniyle kesin olarak bilinmemekle birlikte kaynaklardaki bilgilere göre Şuppiluliuma I, tehditleri önlemiştir (Pehlivan, 1984: 62-63; Ünsal, 2017: 799). Daha sonraki bazı faaliyetlere incelenirse bu mücadelenin sonucu hakkında bazı sonuçlar elde edilebilir. Bu mücadeleden sonra Hayaşa tahtına Karanni'nin yerine Mariya isimli yeni bir kral geçmiştir (Pekşen, 2012: 21; Ünsal, 2017: 799-800). Mariya iyi olmayan Hitit-Hayaşa ilişkilerini düzeltmek için Hitit sarayında olduğu bir dönemde, her iki ülkenin geleneklerinin, ceza ve medeni hukuk kurallarının farklı olması nedeniyle ve O'nun, Hitit yasalarına aykırı davranışlarından dolayı, Tuthaliya III tarafından ölüm cezasına çarptırıldığı bilinmektedir (Pehlivan, 1984: 64). Hitit kralı Tuthaliya III. Ölümünden sonra Hitit tahtı için mücadeleler başlamıştır. Bu kargaşa döneminde, Şuppiluliuma I. (MÖ 1380-1345), krallığın yönetimini haksız bir şekilde ele geçirmiştir. Bu karışık dönemi fırsat bilen ve aralarında Hayaşa'nın da bulunduğu bazı Anadolu krallıkları, birçok yönden Hitit topraklarına saldırmışlardır. Hayaşalılar, Mariya'nın Hitit ülkesinde öldürülmesini kabullenemeyip Yukarı Memleketi yağmalamış ve Samuha'yı kuşatıp Hititler'i uzun zaman meşgul etmişlerdir. Bu karışık ve kargaşalı ortam Hitit ülkesini olumsuz yönde etkilemiştir. Şuppiluliuma I, bu olumsuz şartları bitirmek ve ülkesinin sınırlarını eski durumuna geri getirmek için yoğun bir gayret göstermek zorunda kalmıştır (Pekşen, 2012: 21; Ünsal, 2017: 800-801; Ceylan, 1994: 62). Şuppiluliuma I'in kuzey Suriye de Hititler için sorun teşkil eden konuları düzelttikten sonra, Hititlerle beraber hareket eden Hukkanas'ın da yardımıyla Hayaşa üzerine bir sefer yaptığı ve başarılı olduğu bilinmektedir (Kınal, 1954: 78; Ünsal, 2017: 801). Hitit-Hayaşa münasebetleri bu dönemde siyasi bir evlilik ve buna bağlı oluşturulan dostluk anlaşması ile uzun vadeli bir barış ve huzur dönemine girmiştir. Şuppiluliuma I, Hitit toprak bütünlüğünün tekrar sağlanmasının yanında devletin eski askeri ve siyasi gücüne de yeniden kavuşmasını sağlamıştır (Pekşen, 2012: 21). Daha sonra Hayaşa ile Hititler

arasında tarihe “Hukkana Antlaşması” ismi ile geçecek olan dostluk ve saldırmazlık antlaşması yapılmıştır (Pekşen, 2012: 21; Ceylan, 1994: 84-85; Kınal, 1954: 78). Hukkana Antlaşma metni, tarihi ve hukuki açıdan önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Antlaşma metni, iki ülke arasındaki medeni hukuk yasalarının nasıl işlediğine ve aradaki hukuki farklılıkların neler olduğu hakkında da bilgiler vermektedir. Bu farklılıklar incelenecek olunursa iki önemli husus göze çarpmaktadır. Bunlar; Anlaşma metninde geçen kan bağı olanlar arasındaki yakın ilişkileri yasaklayan kararlar ve saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi sayılacağını ifade etmektedir. Hukkana Antlaşması sonrasında oluşan barış ortamı nedeniyle Hitit kaynaklarında Hayaşalılardan çok fazla söz edilmez. Hitit kralı Murşili II döneminde, yaklaşık bu antlaşmadan yarım asır sonra, Hayaşa ve Kaşka krallıklarının bulunduğu kuzey-kuzeydoğu Anadolu topraklarında yeniden hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Başka bir ifadeyle, yarım asır süren iki ülke arasındaki dostane ilişkiler, yavaş yavaş eski çalkantılı dönemine geri dönmüştür. Hitit kralı Murşili II'nin yönetiminin ilk döneminde, Hukkana'nın soyundan olmayan Anniya/ş Hayaşa' da yönetimi ele geçirmiştir (Pekşen, 2012: 21; Ünsal, 2017: 802). Yeni kral Anniya, Hayaşa tahtına oturduktan sonra Suriye'nin kuzey bölgesindeki Mitanni etkisini yok etmeye yönelmiştir. Bu sırada Anniya, bölgede bulunan Murşili II'nin kendisine saldırma ihtimalinin bulunmadığını anlayınca; İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına sefer düzenlemiş ve ülkesine dönerken bol miktarda ganimetle birlikte çok sayıda esir götürmüştür. Pihhuniya, yine bu döneme denk gelecek yıllarda doğu Kaşka boylarını birleştirerek küçük bir devlet kurmuş ve Hayaşa kralı ile anlaşarak bu bölgede Hititlere karşı tampon bölge meydana getirmişlerdir (Pehlivan, 1984: 67; Ünsal, 2017: 802; Ceylan, 1994: 104-107). Murşili II, Suriye'nin kuzey alanlarındaki sorunları büyük oranda hallettikten sonra Kargamış'ı takiben Yukarı Memlekete yönelmiştir. Hayaşa-Kaşka sınır bölgesinde bulunan Tibya'da (Ordu) küçük bir devlet kuran Pihhuniya üzerine yürümüş ve onu cezalandırmıştır (Ünsal, 2017: 802; Pekşen, 2012: 21-22). Murşili II'nin saltanatının 7. yılında (tahminen MÖ 1338) bu başarısını güçlendirmek amacıyla Hayaşa üzerine tekrar bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer döneminin sonları denk gelmesine rağmen Murşili II, Hayaşa üzerine yürüyerek sarp bir mevkide bulunan Ura kentini kuşatmış ve muhtemelen Ura ve çevresinin kontrolünü ele geçirdikten sonra geri dönmüştür. Mısır doğrultusundaki Güney'de bulunan Hayaşa tehlikesini ortadan

kaldırmak için saltanatının 8. Yılından itibaren Murşili II, dört yıl boyunca Yukarı Memlekete yani Hitit-Hayaşa sınır bölgesine çeşitli seferler yapmıştır. Kuzey Suriye'deki karışıklıklar MÖ 1336'da çok tehlikeli bir noktaya gelince, kral bu duruma önlemek için kendi güneye giderken generallerinden birini de Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine göndermiştir. Murşili II'nin gönderdiği general güçlü Hayaşa ordusunu yenmeyi başarmış, fakat Hititleri sürekli meşgul eden bu güçlere ne yazık ki son darbeyi vuramamıştır. Murşili II bu haberi alınca seferi tamamlamak istemiş ve Kizzuvatna'dan Kargamış yoluyla Tegarama/Gürün'e Sivas gelerek iki orduyu birleştirmiştir. Fakat kış mevsiminin yaklaşması ve komutanlarının da önerilerini göz önüne alan kral, Hayaşa seferini bahara ertelemeyi kabul etmiştir. Saltanatının 10. Yılında (yaklaşık MÖ 1335) Murşili II, kışı Ankuva'da geçirdikten sonra baharla birlikte Hayaşa üzerine sefer düzenlemeye karar vermiştir. Adı ilk kez kayıtlarda geçen ve sınır bölgesinde olan Ingalava şehriden hareket ederek Hayaşa üzerine gitmiştir. Murşili II, Aripşa/Giresun şehrini yağmaladı. Dukkammalılar bu durum üzerine teslim olacaklarını ve Hitit ordusunda gönüllü olarak yer alacaklarını söylemiş, buna karşılık olarak da şehirlerinin yağma ve talan edilmemesini istemişlerdir. Murşili II, Savaş esirlerinin de olduğu 3000 kişiyi Hattuşaş'a götürmek için ayırdıktan sonra şehrin tahrip edilmesini ve yağmalanmasını önlemiştir. Saltanatının 11. yılında Murşili II. Hayaşa sorununun tamamen ortadan kaldırmak amacıyla son bir sefer yapmıştır. Hayaşalılar, bu saldırıdan kurtulmak için Murşili II.' ye elçi yollamış ve Hitit Devletine tabii olacaklarını söylemişlerdir. Murşili II, peş peşe ve planlı olarak yaptığı bu seferlerle Hayaşa sorununu ortadan kaldırmayı başarmıştır. Hitit kaynaklarında Hayaşa ile ilgili son kayıtlara Tuthalya IV, zamanında rastlanmaktadır. Söz konusu kayıtlara göre Hitit Devleti; Hayaşa, Kaşka ve Lukkalılara karşı bir nevi vize uygulamıştır. Bundan sonraki dönemlerde hem Hitit hem de çağdaş diğer Ön Asya devletlerinin kayıtlarında Azzi-Hayaşa ismiyle pek karşılaşılmaz (Pekşen, 2012: 21-22; Ünsal, 2017: 802-804; Ceylan, 1994: 104-107).

Daya(e)ni / Diau(e)hi Krallığı: MÖ XIII. yüzyıl sonrası, Uruatri-Nairi Konfederasyonu içinde yer alan ve ilk kez Tiglath-pleser I'e ait Prizm Yazıtı'nda söz edilen beyliklerden biri olan beylik daha sonra birçok Asur ve Urartu yazıtında geçmektedir. Dayaeni, Kuzeydoğu Anadolu'nun en güçlü ve en varlıklı beyliği olarak

tanımlanmakta ve konumu ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Siyasi varlığı sürecinde Dayaeni Krallığı zaman zaman çok geniş coğrafyalara yayılmıştır. Dayaeni'nin nüfuz alanı şu şekilde tanımlanmaktadır: merkezini Karasu'nun kaynak kesimi oluşturmakla birlikte, kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının eteklerine, doğuda güneybatı Gürcistan'a, güneyde Erzincan – Varto arasındaki alanı da içine alacak şekildedir. Siyasi tarihi içerisinde Dayaeni, her zaman bu geniş coğrafyaya sahip olamamıştır. Bununla birlikte Dayaeni'nin “Çekirdek Toprakları” denilen alan içinde farklı görüşler vardır. Dayaeni'nin “Çekirdek Toprakları” ile ilgili ileri sürülen görüşler arasında Çoruh Havzası, Oltu, Aşkale- Tercan arası ve Aşkale – Sarıkamış arası ön plana gelmiştir (Çiğdem, 2007: 82-83). Salmanassar III. (Tiglath-pleser I' den sonra) Saltanatının üçüncü yılında Doğu Anadolu'ya bir sefer yaptığı kayıtlara geçmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 21). Bu sefer kaynaklarda “ ... *Suhme topraklarından hareket ettim. Dayaeni topraklarına karşı yürüdüm. Dayaeni'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yaktım yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Dayaeni'den hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun krali şehri Arzaşku'ya yaklaştım...*” şeklinde geçmektedir. MÖ 844'de Salmanassar III. Anadolu'ya bir sefer daha düzenlemiştir. Salmanassar III. Yaptığı bu seferde Fırat'ın kaynak alanına kadar ilerleyerek Urartulu Aramu'nun krallığını yağmalamıştır (Belli, 1982: 152). Ayrıca Dayaeni kralı Asia bu sefer esnasında haraca bağlanarak vergi vermek zorunda bırakılmıştır (Pehlivan, 1991: 27)

Hititler: MÖ 2000'li yıllarda Anadolu'ya gelen Hint-Avrupalı boylardan birisi de Hititler'dir. Hititler'in, anavatanlarının neresi olduğu, Anadolu'ya nereden geldikleri konusu uzun zamandır tartışma konusu olmuştur. Bu konuda birbiriyle ilişkili olmayan değişik fikirler ortaya atılmış genel olarak batıdan göç ettikleri fikri ağırlık kazanmıştır (Öz, 2005: 29; Ünsal, 2013: 33). İplikçioğlu (1990), bu konuda şunları söylemiştir: *Hititler*, Orta Anadolu'ya göçerek Kızılırmak Kavsi içinde yerleşmişler ve o bölgede “Hitit öncesi” yani Hatti kent beylikleri arasında rakip kentler olarak (Zalpa, Nesa, Kuş-sara) varlıklarını devam ettirmişlerdir. MÖ 18. yüzyılda Neşalı kral Anitta; Hattuşa'yı, Karadeniz kıyısındaki Zalpa'yı ve güneydeki Puruşanda'yı ele geçirerek diğer Hitit krallarının yönetimleri altındaki yerleri ele geçirerek sınırlarını Karadeniz kıyısından Orta Anadolu üzerinden Güney Anadolu'nun sahillerine kadar uzatarak ilk büyük

krallığı kurmuştur (Schwertheim, 2009: 17). MÖ 1600'lerde aynı şehrin diğer bir kralı, krallığın merkezini Hattuşaş'a (Boğazköy) taşımıştır (İplikçioğlu, 1990: 72; Schwertheim, 2009: 17) ve bu dönemden sonra kendinse Hattuşili I. adını kullanmıştır. Anadolu'da MÖ 1600'lü yıllardan 1200'lü yıllara kadar geçen devir Hitit Devleti için bir gelişme devri olmuştur (İplikçioğlu, 1990: 72). MÖ 1440 – 1200 yılları arasına *Yeni Hitit Devleti* dönemi denilir. Bu dönemde Hititler neredeyse tüm Anadolu'da söz sahibi olmuş ve Eskidoğu'da "büyük devlet" statüsü kazanmıştır (Harita 9) (İplikçioğlu, 1990: 73; Ağaldağ, 1984: 12). Gediz ve Büyük Menderes nehirleri arasında kalan bölümden Ege Denizi'ne ulaşan Hititler, aynı zamanda Şuppiluliuma gibi krallar zamanında Halep kadar ilerlemişlerdir. Şuppiluliuma önce MÖ 1370'de Mitanni Devleti'ni Suriye'de zayıflatmış ve sonrasında vasal bir devlet haline getirerek bu engeli tamamen ortadan kaldırmıştır (İplikçioğlu, 1990: 73; Ceylan, 1994: 62-63). Bunun dışında Şuppiluliuma Ugarit ve Kades'i ele geçirerek Kuzey Suriye üstündeki Mısır gücünü de azaltmıştır. (İplikçioğlu, 1990: 73). MÖ 1200'den kısa bir süre sonra Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının nedenleri tam olarak anlaşılamamaktadır. İmparatorluk kaynaklarında, devletin yıkılma nedenleri ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. İmparatorluğu'n, idari ve sosyal yapılarındaki bozulmaların yanında, imparatorluğun çöküşünde, Mısır kaynaklarının edindiğimiz bilgilere göre, Suriye kıyılarında gözükten "deniz kavimlerinin" etkisi de olmuştur (Öz, 2005: 31; Taşdöner, 2012: 94; Ünsal, 2013: 46; Köroğlu, 2006: 141). Anadolu coğrafyasına fiziki harita üzerinden baktığımızda göze çarpan ilk belirgin özellik olarak Doğu Anadolu Toroslar, Batı Anadolu ve Batı Karadeniz bölgeleriyle, çok büyük dağ silsileleri ve sarp vadilerle birbirlerinden ayrılmışlardır. Bölgenin jeopolitik konumu ve dağlık coğrafi yapısı, ilk dönemlerden itibaren tarih, dil ve etnografya çalışmalarının yapılmasını zorlaştırmıştır. Bu duruma ek bir sorun olarak da bölgede konuşulan dillerin birçoğunun alfabesinin olmaması eklenince bölge ile ilgili kültür ve tarihle ilgili olgular sadece ağızdan ağıza aktarım ile günümüze gelmiştir. Bu bölgenin çivi yazısını kullanan dönem ülkelerinden uzak ve doğal olarak yalıtılmış olması nedeniyle bölge ile ilgili bilgilerimiz sınırlı kalmıştır (Ünal, 2002: 155; Ünal, 2002a: 10). Hitit devletinin Doğu Anadolu'daki yayılım alanları ile ilgili arkeolojik anlamda kıza bir süre öncesine kadar neredeyse hiç bilgi yoktu. Son arkeolojik bilgilere göre (Sivas – Kuşaklı) bölgenin İç Anadolu bölgesine yakın alanları MÖ 15. yüzyılda Hitit siyasi etkisi altındadır. Ancak bölgede yaşayan

halkların kimlerden oluştuğu tam anlamıyla bilmiyoruz. Arkeolojik olarak incelediğimizde bölgenin Hitit dünyasının dışında kaldığı, bölgenin Kurgan kültür etkisi altında bulunduğu hemen görülür. Yerüstü buluntularının ve Höyük kazılarında elde edilen bilgilere göre, Hitit hâkimiyeti Erzincan ve Erzurum' a hiç girememiştir. Bu bilgilerimiz tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere ve bölgenin coğrafi yapısına tamamıyla uygun düşmektedir. Doğu Anadolu ile ilgili bilgi veren Hitit kaynakları çok azdır. Var olan kaynaklardan Hititlerin bölgenin coğrafi yapısı, iklimi gibi konularda hemen hemen hiçbir şey bilmediklerini gösterir (Ünal, 2002: 156-158; Ceylan, 1994: 84-85). Bu çıkarımda bulunmamızda Murşili II'nin Güneydoğu Anadolu'da bulunduğu bir sonbahar döneminde Azzi-Hayaşa bölgesine yönelik bir sefer yapmayı planlamasından anlıyoruz (Ünal, 2002:156-158; Ceylan, 1994: 84-85; Topaloğlu, 2009: 247). Ancak bölgeyi ve kış soğuklarını bilen generallerin uyarıları olmasaydı, Enver Paşa'nın 1918'de yaptığı hatayı, tam 3000 yıl önce o da yapmış olacaktı. Bölgeyle ilgili olarak bize bilgi veren yazılı kaynaklardan birisi de, Azzi-Hayasa hükümdarı Hukkana ile yapılan devlet antlaşmasıdır. Yapılan bu antlaşmaya göre, kral Tutnaliya III. bölgeyi ele geçirip Hititlere bağlı hale getirir. Bu olayın yaşandığı dönemde Azzi-Hayaşa tahtında Kuranni bulunmaktaydı. Şuppiluliuma prensliği döneminde Kuranni'yi Kummaba Irmağı civarında büyük bir yenilgiye uğrattır. Kuranni'nin yerine Mariya geçer. Mariya, Hitit diplomasisinin sadakati sağlamakta uyguladığı bir taktiği olarak bir Hitit prensesiyle evlendirilir. Şuppiluliuma ise, bir sonraki kral Hukkana'yı kendi kız kardeşiyle evlendirecektir. Antlaşmada Hitit ve Azzi-Hayaşa toplumlarının sosyolojik yapısı hakkında bize bilgi veren bir hikâye anlatılır: “*Damat Mariya bir gün ziyaret için başkent Hattusa'ya geldiğinde, saray avlusunda gezerken, herhalde hovardalık niyetiyle cariyelere baktığı için hemen oracıkta öldürülür.*” Bu olay Hukkana'nın kulağına küpe olsun diye anlatılır. Hayaşa'ya döndüğünde asla kendi yakın akrabalarıyla cinsi ilişkiye girmemesi, Hititlerde böyle bir şeyin ayıp ve yasak olduğu anlatılır. Araştırmalarda maalesef bu olaydan çok dolambaçlı, yalan yanlış sonuçlar da çıkarılmıştır (Ünal, 2002: 156-158; Ceylan, 1994: 84-85). Genel olarak MÖ 2. bin yıla baktığımızda Doğu Anadolu ile ilgili çok fazla bilgi bulamamaktayız. Asur kaynaklarından bölgede ticaretin var olduğunu Malatya güzergâhından geçen ticaret yolu ile anlamaktayız. Ayrıca yine Asurluların bölgeye yapmış olduğu askeri seferlerden bölge hakkında bilgiler edinmekteyiz. Bunun yanında Hitit'lerden kalan bazı belgelerden ve

buluntulardan Doğu Anadolu üzerinde (Sivas ve çevresi) Hitit siyasi etkisinin görmekteyiz. Hem Asur hem de Hitit etkisi bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle iç kısımlara kadar ilerleyerek yer edinmemiştir (Ünal, 2002: 156-158; Ünal, 2002a: 10-16).

MÖ I. Binyılda Anadolu: Deniz Kavimleri göçü öncesi Hitit ülkesi olarak adlandırılan Anadolu'nun durumunu MÖ 1350'ler civarından itibaren incelemeye başlayacağız. Çünkü bu dönem Amarna mektuplarının yazıldığı döneme karşılık gelmektedir. (Gür, 2012: 64-65; İplikçioğlu, 1990: 73). MÖ 2. Binyılda Traklar'ın egemenliğinde olan Balkan Yarımadasına İlliryalıların girmesiyle birlikte buldukları alanlardan oynayan bazı Trak kabileleri Boğazlar üzerinden Anadolu'ya geçerek bölgenin batısı ve kuzeyinde yaşayan bazı savaşçı kavimlerle birlikte Hitit ülkesini işgale başlamışlar saldırmışlar, şehirleri ve kasabaları yakıp yıkıp Hitit'leri ortadan kaldırmışlardır. (Memiş, 2015: 235; Eroğlu, 2014: 43-44; Yıldırım ve Pekşen, 2013: 37-38).

Geç Hititler: Konumuzun girişinde, Anadolu'nun Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumunda olduğunu ama bu köprünün sadece gelip geçilen bir bağlantı alanı olmadığını, bu köprüyü kullananların bu alanı yurt edinip yaşadıklarını ve eski uygarlıkların yıkılıp yerine yenilerinin kurulduğu bir 'ülke' olduğunu belirtmiştik. Hitit İmparatorluğu nasıl ki Hint-Avrupalı insanlar tarafından Anadolu'da kurulup yeni bir uygarlık sentezi halini aldıysa, onlardan sonra gelenler toplumlar da, Hitit Devleti'ni sonlandırıp kendi yaşam biçimlerini oluşturmuşlardır. Ne var ki, Hitit İmparatorluğunun yıkılışını takip eden dönemde belgeler susmuş olduğu için Anadolu köprüsünü kullananların bu kez kimler olduğu ve siyasi iktidar gücünün sonlanmasından sonra, ülke halkının ne olduğu hakkında kesin bir bilgiye ulaşamıyoruz (Dinçol, 1982a: 124; Alparslan, 2011: 63; Tekin, 2007: 20). Gerçi, daha önce de değindiğimiz üzere Mısır belgelerinde, Deniz Kavimleri olarak isimlendirilen bu insanların topluluklar halinde kağnılarla ülkenin iç kesimlerine ilerlediklerini kentlerin ve ülkelerin tamamının bu toplulukların önünde duramayıp yıkıldığı aktarılmaktadır. Ancak söz konusu bu istilacılar vesikalarda sadece bir sıra isimden ibarettir. Anadolu ile ilişkiler de kesilen Mısır bu istilacıları kendi topraklarından zorlukla uzak tutabilmiştir. Bu zaman

diliminde istilacılar, Anadolu’da bir devlet kurabilmişler midir? Yayılma alanları coğrafi olarak nerelere kadar uzanmaktadır? Gibi sorulara kesin yanıtlar vermek, araştırmacıların daha çok belge ortaya çıkarmalarına kadar oldukça güç görülmektedir. Anadolu’da Hitit İmparatorluğu’nun ardından bildiğimiz ikinci büyük devlet olan Frig Krallığı’nın tarih sahnesine çıkış tarih yaklaşık olarak MÖ 750’dir. Hitit Devleti’nin yıkılış tarihi yine yaklaşık olarak MÖ 1200 kabul edecek olursak, iki devlet arasında 4 buçuk yüzyıl gibi bir sürenin geçtiği ortaya çıkar. Hitit krallığının başkentinde yapılan kazıların sonucunda, kentin bir yangınla yıkıldıktan sonra, en az bir asır yeniden iskân görmediğini, bu süreden sonra ise, özellikle Büyükkale de yapılan binaların, yıkılan şehrin yapı taşlarından yararlanılarak oluşturulduğunu göstermektedir. Hitit uygarlığının merkezi konumunda olan bu alan hakkında bilgilerimizin eksik olmasına rağmen, Güneydoğu Anadolu MÖ 9 yüzyıldan itibaren Asur etki sahası içine girdiğinden, Asur krallarının yazıtları aracılığıyla bu bölge ile ilgili daha fazla bilgiye ulaşabiliyoruz (Dinçol, 1982a: 124; Kocaman, 2007: ii). Asur - Hitit ilişkileri, Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışından önce başlamıştı. Asur güçlenerek, Hititler için büyük bir tehlike oluşturmaya başlamış, Ancak Asur’daki siyasi karışıklıklar nedeniyle Asur Hitit topraklarına büyük bir sefer düzenleyememiştir. Fakat daha sonra Hitit imparatorluğunun çöküşüyle I.Tiglatpileser döneminde (MÖ 1117-1077) ön Asya’daki durum tamamıyla Asur lehine dönmüştür. I.Tiglatpileser bu durumdan yararlanarak Fırat’ı geçmiş ve bu olayla Asur’un tekrar bir genişleme politikasını uygulamaya koymasını sağlamıştır. Böylece, Asur baskısı Anadolu’nun doğusu ve güneydoğusu üzerinde yeniden başlamış ve II. Asurnasirpal (MÖ 884-858) III. Salmanassar (MÖ 858-824) ve 2.Sargon (MÖ 750-705) dönemlerini de içine alacak dönemde Asur - Anadolu mücadeleleri başlamış oluyordu. Arkeolojik veriler İç Anadolu’da Hitit İmparatorluğundan sonra bir iskân boşluğu olduğu kanıtlanmasına rağmen I. Tiglatpileser’in Yazıtlarında, birleşik 5 kralın yönetiminde 20.000 kişilik bir Muşki ordusundan bahsedilmektedir. Muşki ismi daha sonraki dönem (8. yüzyıl) Asur kaynaklarında Frigler için kullanılmış olduğundan, Tiglatpileser’in Muşkiler’den söz etmesi, daha bu dönemde Frigler’in Anadolu’nun doğusuna kadar yayılmış olduklarının bir göstergesi olarak görülmektedir. Fakat burada unutulmaması gereken şey, Muşki teriminin Asurlular tarafından “Batı Ülkeleri” anlamında da kullanıldığıdır ki Tiglatpileser dönemindeki Muşkiler’in kesin olarak Friglerdir demek de bu nedenle

doğru olmayabilir. Bu kral döneminden kalan belgelerde adı geçen ikinci bir düşman da, Anadolu'nun doğusunda ve Van Gölü bölgesinde büyük bir askeri ve siyasal güç olarak ortaya çıkacak olan Urartuların öncülleri Nairi krallarıdır. Söz konusu bu Nairi kralları ve devamında gelenler Asurlular tarafından yenilmesi sonucunda, ortak düşmana karşı birleşmesi ve tek bir devlet durumuna gelmeleri gerekmiştir; yani, Urartu Devleti'nin oluşmasında hiç değilse nedenlerden biri, Asur'un yarattığı tehlikedir. Tiglatpileser'in belgelerinde geçen ve karşılaştığını yazdığı üçüncü bir düşman ise, adı Ahlamu olarak Asur belgelerine geçen, Sami soyunun kuzeybatı grubunu oluşturan Aramiler'dir. Bu kavim, Kuzey Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak yerleşmiştir. Bu Asur kralı döneminden kalan belgelerinden anlaşıldığına göre, Anadolu'nun doğu bölümünde Urartuların öncülleri olarak kabul edilen Nairi kralları; eğer "Muşki" ifadesi Frigler için kullanılmış ise, güneydoğuya kadar ilerlemiş Frigler ve Kuzey Suriye Bölgesi'nde ise Aramiler, Anadolu ve yakın çevresindeki başlıca devletleri oluşturmaktaydılar. Eğer, bu zaman dilimi için bahsedilen Muşkiler'in Frigler olmadıkları savı doğruysa o zaman, Tiglatpileser'in bahsettiği 5 kraldan oluşan konfederasyon, başka etnik gruplardan oluşan toplumlardan meydana gelmişlerdir. Tiglatpileser, Malatya ve Kargamış'a düzenlediği seferlerden bahsetmektedir. Arkeolojik bulgular yeterli olamamakla birlikte adı geçen kral döneminde söz konusu bölgelerin iskân edildiğini bu bilgilerden çıkarabiliyoruz. Bununla birlikte, bu alanlarda ele geçen belgelerin büyük çoğunluğu hiyerogliflerden oluşmaktadır. Hiyeroglif yazısının uygulandığı dil ise, Luwice'dir. Bu yazıtlarda geçen kral isimleri incelendiğinde, Uşpilulume, Qatazili, Mutallu, Lubarna gibi isimler karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Tiglatpileser'den itibaren Asur kralları adı geçen bölgeyi "Hatti ülkesi" olarak belirtmektedirler (Dinçol, 1982a: 124; Konyar, 2010: 9-10). Bu durumda, Hitit Krallığının çöküşünden sonra oluşan etnik kaynaşma ve yer değiştirmeleri şu şekilde açıklayabiliriz: Deniz Kavimleri'nin de baskısıyla yıkılan Hitit Devleti'nin bulunduğu coğrafyaya batıdan trako-fryg kökenli boylar gelmiş ve bu boyların itmesi sonucunda halk, güney ve güneydoğuya Luwi kökenlilerin daha yoğun yaşadığı bölgelere ilerleyerek oraya yerleşmeye başlamış ve bu bölgede varlıklarını korumaya çalışmışlardır (Tuna, 2002: 15). Kuzey Suriye'ye ilerleyen göçebe Aramiler ile bu coğrafyada yaşayan Hitit-Luwi halkı karışmıştır. Doğuda ise, Hurri kökenli Nairi ülkesi halkı küçük devletler oluşturmuşlardır. Hititlerin yıkılışı ve Göçlerin yarattığı kargaşa, birkaç yüzyıl sonra, durulmaya başlayınca, doğuda Urartu Devleti, batıda Frig

Devleti, güneydoğuda ise halkının büyük çoğunluğunu Luwilerin oluşturduğu fakat Arami ve Hurri etnik yapılarının da bulunduğu küçük kent devletleri kurulmuştur. (Dinçol, 1982a: 122-124). Geç Hitit Devletleri'nin yayıldığı coğrafyayı ana hatlarıyla tanımlayacak olursak: Tuz Gölü çevresinden başlayarak Akdeniz kıyılarına kadar olan bölgenin batı sınırlarını oluştururken; kuzey sınırınıysa, Tuz Gölü'nden Malatya istikametinde çekilecek çizgi oluşturmaktadır. Bölgenin doğu sınırınıysa, Malatya bölgesinden Kargamış yönüne çizilecek bir çizgi oluşturacaktır (Harita 10) (Dinçol, 1982a: 124; Gümüştü vd., 2013: 77). Kargamış'ın güneyi bölgeleri Arami etkisine daha hızlı bir şekilde girdiği için, bu bölge Hitit'ten çok bir Arami bölgesi olarak görülebilir. Sınırlarını çizdiğimiz alan, Asur kaynaklarına göre şu şekilde tasnif ediliyordu: Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Ürgüp'ü kapsayan Tabal, Gürün Malatya (Milidia) ve dolaylarını içine alan bölge Kummu, Maraş ve Gaziantep'in merkez alanını oluşturduğu Gurgum, Adana ve çevresinin oluşturduğu yani Çukurova Bölgesi'ne eşitlenebilecek Que, bu bölgenin hemen kuzeyindeki Toros dağlık yöresinin bulunduğu alan Hilakku, ayrıca Gaziantep'in güneyinde Fevzipaşa istasyonunun bulunduğu alan ve çevresi Sam'al, İmparatorluk zamanından itibaren önemini korumuş olan Kargamış, Antakya dolaylarında ise Hattina (Dinçol, 1982a: 124; Tuna, 2002: 15; Alparlan, 2011: 65; Köroğlu ve Konyar, 2007: 23). Buradaki devletlerin tarihi ile ilgili bilgilere, kendi yazıtlarından çok Asur kaynaklarını incelenerek elde edilmektedir. Bu kaynaklarda verilen bilgilerde tam bir olaylar zinciri şeklinde birbiriyle ilişkili olarak değil de, parça parça bilgiler şeklinde verilmiştir. Hiyeroglif yazıtlar incelenerek bazı kent devletlerinin kralları hakkında bilgi ediniyorsak da bunların siyasal ve askeri faaliyetleri hakkında henüz pek çok nokta gizemini korumaktadır. Asur kralları yapmış oldukları askeri seferler hakkında bilgi verirken, bu bölgelerden söz etmektedirler ve bu sayede, Geç Hitit Devletlerinin tarihi Asur açısından değerlendirilebilmektedir. (Dinçol, 1982a: 124). Yaşanan göç hareketleri ile Anadolu ve Suriye bölgesindeki güçlü devletlerin ortadan kalkması, Doğu Anadolu'da nasıl bir etkiye sahip olduğu tam anlamıyla bilinmemekle birlikte çevresinde güçlü bir devlet ve kültür alanının olmaması bu bölgenin kendi kültürünü yaşamasını ve gelişmesini olumlu yönde etkilemiş olmalıdır.

Urartular: Yazılı kaynaklarda bulunan bilgiler ve ortaya çıkartılmış arkeolojik bulgular incelendiğinde, Urartu Krallığı'nın ilk kuruluş tarihi ile ilgili kesin ve detaylı

bilgi bulunabilmektedir (Belli, 1982: 148). XIII. yüzyılın ortalarında, Hitit İmparatorluğu'nun güçlü bir konumdayken Doğu Anadolu'da bir takım halklar bulunmaktaydı. Bu insanlar, Hurri kökenliydi ve aşiretler etrafında kümelenmişlerdi. Bu nedenle merkezi bir yönetime sahip değillerdi (Sevin, 2003: 201; Özman, 2000: 240). Urartu Devleti'nin esas yerleşim bölgesi Van Gölü Havzası'dır ve burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bölgenin yerleşim tarihi MÖ 5000 yıllarına kadar uzamaktadır. Yağış azlığından kaynaklanan olumsuz iklim koşulları, yörede yerleşik düzene geçilmesinin gecikmesinin temel nedenidir (Çilingiroğlu, 1997: 12). Üretici güçlerin gelişmesi güney bölgelerde hızlıyken dağlık bölgelerde ve Doğu Anadolu yüksek yaylasında oldukça yavaştı. Bu nedenle, yayla toplulukları sosyal ve siyasal açıdan daha yavaş ilerleyebilmişlerdir. Yapılan en son arkeolojik araştırmalar, MÖ 3. binde Aras'ın kuzeyinde, Güney Kafkasya Bölgesi'nde, Van Gölü etrafındaki bölgede Doğu Anadolu'da ve Urmiye Gölü dolaylarındaki bölgelerde yeni bir kültür akımının yayılmış olduğunu göstermiştir (Belli, 1982: 148). Tarım ve hayvancılık, bu kültürün ekonomik yaşamının temelini oluşturmaktaydı (Belli, 1982: 149; Gümüşü vd., 2013: 86). İlkel üretici güçler, ekonomilerinin merkez noktasında yer alan hayvan besiciliği ile üretim fazlasının oluşmasıyla daha da gelişmiştir. İlk başlarda, bu kültür; ırmak yataklarında, vadilerde ve dağlardan gelen ırmakların döküldüğü yerlerde gelişmekteyken, MÖ 3. binin ikinci yarısında dağları da aşmaya başlamış ve kültürel bir bütün olarak geniş alanları etkisi altına almıştı. Doğu Anadolu yüksek yaylasının batı kesimleri, Habur Havzası ve Kuzey Suriye ile ilişkilerini sürdürmüş bu kültür, Erken Huri kültürü olarak bilinmektedir. Bu ilişkiler, Kuzey Kafkasya'ya kadar da gözlenebilmektedir. MÖ 17. ve 16. yüzyıllara ait Trialeti (Tsalka Platosu) ve Kirokovan (Ermenistan) kurganlarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, oldukça ince işçilik gösteren altın ve gümüş kaplar ile tunçtan yapılmış silahlar bulunmuştur. Böylelikle, bu kültürün Anadolu ve Suriye ile ilişkisi olduğu çıkarımında bulunmak doğrudur. Ayrıca, bunu izleyen evreye ait kurganlarda, Sevan Gölü'nün batı kıyısında bulunan Lcasen Köyü'nde ve Ağrı Dağı'nın uzantılarından birinin kenarında bulunan Artık köyü mezarlığında, Mitanni silindir mühürleri gün ışığına çıkarılmışlardır. Bu silindir mühürlerinin, Mitanni Krallığı'nın son evrelerine, bir başka deyişle MÖ 15. yüzyıl sonlarına ya da MÖ 14. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülmektedir. Böylelikle, kurulmuş olan en eski ilişkiler ile ilgili yeterince bilgiye ulaşmak mümkündür. MÖ 15.

yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında Hititler Mitanni Krallığı'nı yıktılar ve Kuzey Suriye'ye doğru yayılmaya başladılar. Bu sırada, Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar, Hititler ile ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Hitit ile var olan ilişkiler bu bölgenin kültürel olarak ilerlemesinde çok önemlidir. MÖ 1200'lü yıllarda yani Hitit Devleti'nin yıkılış dönemine rastlayan zaman diliminde Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yaşayan topluluklar kültür açısından ve ekonomik açıdan oldukça yüksek bir düzeye gelmişlerdir. Bu gelişmelerin sonucunda dağ ve yayla toplulukları kendi aralarında bir araya gelerek kuvvetli birliktelikler oluşturmuş ve (Belli, 1982: 149; Güngör, 2014: 200) Bu topluluklar, Mitanni Krallığı'nın yıkılışını takip eden dönemde siyasal açıdan bir genişleme sürecine girmiş olan Asurluların kuzeye doğru olan ilerleyişlerine karşı koymaya çalışmışlardır. MÖ 13. yüzyıla ait Asur çivi yazılı belgelerinden Doğu Anadolu yüksek yaylasında varlığını sürdüren topluluklar ile ilgili ilk kesin bilgilere ulaşılmış oluyoruz (Belli, 1982:149; Güngör, 2014: 200; Özman, 2000: 240-241). MÖ 1272-1243 döneminde hükümdarlık yaptığı bilinen Asur kralı I. Salmanassar'ın bir yazıtında, krallığının ilk döneminde Asur kralına karşı harekete geçmiş oldukları belirtilen ülkeler içerisinde ilk kez "Uruatri" ismi geçmektedir (Belli, 1982: 149; Gümüşçü vd., 2013: 81; Kocaman, 2007: 1; Toptaş, 2014: 8; Özman, 2000: 241; Desti, 2013: 112; Çilingiroğlu, 1997: 16; Köroğlu, 2011b: 82). Yazıtta geçen ibare şu şekildedir: "... O zamanda rahip kral oluşumun hemen başlangıcında Uruatri ülkesi bana karşı ayaklandı benden uzaklaştılar ve düşmanlık etmeye başladılar." (Luckenbill, ARAB, I. no: 114).

"...Krallığının başlangıcında Uruatri Ülkesi bana karşı yabancılaştı" cümlesinden I. Salmanassar'dan önce de Uruatri Ülkesi'nin var olduğu ve Asur Devletince bilindiğini anlıyoruz. Uruatri-Asur münasebetlerinin ne kadar eskiye gittiği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da bu ilişkilerin I. Adad Nirari zamanından başlatılmasının daha doğru olacağı açıktır (Özman, 2000: 241-242). Yine söz konusu yazıtlardan edindiğimiz bilgilere göre, Asur kralı "Uruatri" adı altında bilinen 8 ülkeyi işgal etmiştir. Söz konusu bu ülkelerin Van Gölü'nün güneydoğusunda bulunan dağlık alanda, ya da Büyük Zap suyunun yukarı vadisinde yer aldıkları düşünülmektedir. Yine bazı araştırmacıların tahminlerine göre, Asur kralı ile bu Konfederasyon altında birleşen toplulukların yaptıkları savaşlar, özellikle sınır boylarında yaşanmış olabilir. Bu savaşla ilgili karanlıkta kalan nokta, Konfederasyonu

bir araya getiren bu boy ve ulusların toprakların yayılış alanıdır. Van Gölü çevresindeki alanlarda yaşayan toplulukların da bu birliğe dâhil oldukları düşünülmektedir. Çünkü Uruatri Asurca bir kelimedir ve etnik bir sözcük olmayıp, coğrafi bir terim olarak dağlık bölge anlamında kullanılmıştır (Belli, 1982: 149). Urartular, kendi isimlerini kullanmamışlar ve herhangi bir durumda coğrafyaya isimlerini vermemişlerdir. Nüfusun etnik veya dilbilimsel karakteri hakkında kanıt bulunmamaktadır. Urartular kendilerini Biainili olarak aktarmışlardır (Toptaş, 2014: 7). Urartu ismi ise onlara, devlet gelenekleri ve yazılı tarihi çok daha öncelere dayanan Mezopotamyalı komşuları Asur tarafından verilmiştir (Salvini, 2011: 76). Asur kralı I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) dönemine ait çivi yazılı metinlerde ise Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşayan boy ve uluslar birliği için diğer bir kolektif terim kullanılmıştır. Bu boyların varlıklarını sürdürdükleri coğrafyaya Nairi Ülkeleri ismi verilmiştir. Bu terim yaklaşık olarak 1 yüzyıl boyunca Uruatri sözcüğünün yerini kullanılmıştır (Belli, 1982: 149-150; Balkan, 1984: 515; Özman, 2000: 245). Asur kralı I. Tukultininurta'nın tapınağıyla sarayında yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan yazıtlarda, Nairi ülkeleri olarak geçen 43 kralın Asur'a karşı isyan ettiklerini ve bu isyanın bastırılarak isyancıların birbirlerine zincirlerle bağlı olarak Asur'a getirildikleri yazmaktadır. Bu durum sonrasında Nairi devletleri, Asur kralına pahalı hediyeler vermiş ve vergi vermeyi taahhüt etmişlerdir. Asur kralına bu olaydan sonra resmi olarak bir unvan daha verilmiştir: "Tüm Nairi ülkelerinin kralı". (Belli, 1982: 150; Köroğlu, 2011: 21; Balkan, 1984: 515)

MÖ 1116-1090 döneminde hüküm sürmüş olan Asur kralı I.Tiglatpileser'in yıllıklarından Kuzeyde bulunan Nairi ülkelerine karşı bir Asur seferi daha yapıldığına dair bilgiler edinmekteyiz. Yine söz konusu bu yıllıklardan elde ettiğimiz bilgilerden, Nairi devletlerin Dicle Nehri kaynak bölgesinden başlayarak Çoruh Havzası'nı da içine alan coğrafyada buldukları anlaşılmaktadır. I. Salmanassar zamanından yapılan seferden farklı olarak I.Tiglatpileser Van Gölü'nün güneydoğusuna değil, Doğu Anadolu'nun batı kısımlarına bir sefer yapmıştır. Asur birlikleri bu sefer esnasında neredeyse 500 km kadar iç bölümlere ilerlemişlerdir. (Belli, 1982: 150).

Asur kralı bu seferle sadece zengin ülkeleri ele geçirmek veya ganimet elde etmek istememiş; tutsak olarak yanına aldığı krallara da iyi davranarak, Nairi ülkelerindeki otoritesini daha da kuvvetlendirmeyi düşünmüştür. Bu yazıtlarla ilgili

olarak şunu da belirtmek gerekir ki, bu yazıtlarda Van Gölü etrafında yer alan bölümlerden bahsedilmemiştir. Araştırmacıların tahminlerine göre, Asurlular düşman boylarından kuvvetli olduğu bu bölgede ciddi bir direnişle karşılaşmış oldukları için bu bölgeye dokunamamışlardır (Belli, 1982: 150). Asur yazıtlarında, Uruatri ismini MÖ 11. yüzyılda tekrar görmeye başlıyoruz (Belli, 1982: 150; Balkan, 1984: 515). Asur kralı 2. Asurnasirpal'in (MÖ 883-859) hükümdarlığından itibaren yani MÖ 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde, genel olarak Urartu sözcüğüyle Nairi sözcüğü aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. MÖ 9. yüzyılın ortaları genel olarak Ön Asya tarihinde Asur seferlerinin sıklaştığı bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Asurluların bu dönemde eski askeri güçlerine yeniden ulaştıklarının göstergesidir. Ele geçirilen bölgelerde Asurlular denetimi ateş ve kılıç kuvveti ile sürdürmüş ve Asur egemenliğine girmek istemeyen yerlere karşı ise savaş bütün şiddeti ile sürdürülmüştür. Tüm bu yaşananlara karşın, Asurluların saldırılarına uğrayan ülkelerde ise direnişler her geçen gün gittikçe artmıştır. Küçük boylar bu saldırılara karşı koyabilmek için bir araya gelmişlerdir. Bu birlikler zaman içinde yeni bir devleti meydana getirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda MÖ 9. yüzyılın başlarında Urartu Devleti kurulmuştur (Belli, 1982: 151; Kurt, 2009: 2). Urartu Krallığı Van Gölü çevresinde kurulmuştur. (Belli, 1982: 140; Çilingiroğlu, 2011: 188; Sevin, 1989: 48; Tuna, 2002: 25; Köroğlu, 2011b: 79; Kuhrt, 2007: 224; Ceylan, 2000: 232-233; Salvini, 2009: 497; Umar, 1982: 191). Krallık, Asur vesikalarında Urartu ismiyle tanımlanmaktaydı. Ülkenin sınırları kuzeyde Kafkasya'ya doğuda Kuzeybatı İran'a, batıda Malatya coğrafyasına, güneyde ise Urfa-Halfeti bölgesine kadar uzanmaktaydı. (Harita 11) Tevrat'ta Urartu adını Ararat olarak görmekteyiz (Kuhrt, 2007: 224; Katar, 2018: 104). MÖ 832'de oldukça güçlü olan Asur kralı III. Salmanassar'ın Urartu üzerine yaptığı 4. seferinde yeni bir kral ile karşılaşmaktadır (Güngör, 2014: 202). Başka bir kabilenin beyi olduğuna inanılan bu yeni kral, Asur'un istilasından yorgun düşen Arame'nin yerine tahta geçen Seduri/Sarduri (MÖ 840-830/825)'dir (Güngör, 2014: 202; Gümüşçü vd., 2013: 83; Kuhrt, 2007: 232-233). Sarduri'nin Madır Burcu (Sardur Burcu) yazıtı ile Sarduri ile Arame'nin kan bağıının bulunmadığı anlaşılmaktadır. *“Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, şaşırtıcı çoban, başkaldıran uyruklarıyla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan, Lutipri oğlu Sarduri, şöyle der: Bu taşları*

Alniunu kentinden getirttim ve bu duvarı yaptırđım.” (Güngör, 2014: 202; Toptaş, 2014: 17; Salvini, 2005: 148).

Kral I. Sarduri, Urartu’yu merkez haline getirmiş ve böylelikle kendisinden sonra gelen krallar onun kurmuş olduğu temeller üzerinde Urartu Devleti’ni yükseltebilmişlerdir. Sarduri’nin yazdırdığı Van Kalesindeki bu kitabeler incelendiğinde, Urartu Krallığı’nın ve başkent Tuşpa’nın (Van) kurulduğuna dair bilgiler ortaya çıkmaktadır. (Güngör, 2014: 204-206; Salvini, 2015: 391). I. Sarduri’nin ardından Urartu Krallığı tahtına oğlu İspuini (MÖ 825-810) oturmuştur (Güngör, 2014: 206; Toptaş, 2014: 17; Bildirici, 2009: 19). İspuini, babası I. Sarduri’nin politikasını sürdürerek özellikle bayındırlık faaliyetlerine hız kazandırarak yeni şehirler ve kaleler inşa etmiştir. İspuini’ye ait yazıtlardan, Patnos, Zivistan, Kalecik ve Aşağı Anzaf, kalelerini inşa ettirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin yapımı ile ilgili yazıttaki ifade şu şekildedir: *“Sarduri oğlu İspuini, bu sarayı inşa ettirdi.”*. Sadece İspuini’nin krallık yaptığı kısa dönemde Urartu Krallığı oldukça gelişmiştir. Genç Urartu Krallığı kuzeyde Patnos, batıda Bulanık Ovası, güneyde büyük olasılıkla Tatvan ve doğuda günümüzdeki Türk-İran sınırını belirleyen dağlara kadar sınırlarını genişletmiştir. (Güngör, 2014: 207; Salvini, 2014: 309-310). Tahta çıkışından kısa bir süre sonra Kral İspuini, oğlu ve halefi Menua’yı (MÖ 810-786) taht için ortak ilan etmiştir. Böylelikle, Urartu tarihinde ilk kez “Ortak Krallık” dönemi başlamış oldu (Güngör, 2014: 207-208). Fakat bu ortak krallığın hangi tarihte ve nasıl başladığı hakkında herhangi bir bilgi henüz gün ışığına çıkarılamamıştır (Güngör, 2014: 208; Çilingiroğlu, 1997: 31). Bu ortak krallık döneminde, Asur Krallığı MÖ 745 yılına kadar sürecek olan gerileme aşamasına girmeye başlamıştı. Urartu kralları İspuini ve Menua bu durumdan faydalanarak kendi devletlerini genişletme politikası için yeni atılımlar gerçekleştirmişlerdir. (Güngör, 2014: 208-209). Menua’nın oğlu olan I. Arğışti (MÖ 786-761) Devletin başına geçtiği dönemde Urartular askeri ve ekonomik olarak en üst seviyeye çıktılar (Güngör, 2014: 212; Toptaş, 2014: 17). Arğışti devletin sınırlarını batıda genişletmiştir. Asur ticaret yollarında bulunan yerleşim yerlerini ve Transkafkasya bölgesindeki Erebuni kalesi ele geçirerek Urartu devleti sınırlarına katmayı başardı. (Güngör, 2014: 212-213; Sinclair, 1987: 433). I. Arğışti’nin ölümünden sonra Urartu Krallığı tahtına oğlu II. Sarduri geçmiştir (Ünsal, 2008b: 23-24; Güngör, 2014: 214). MÖ 756 – 730 yılları arasında hükümdarlık yapan II. Sarduri’nin hükümdarlık süresi büyük başarılarla dolu olmasına

rağmen eski gücüne ulaşmaya başlayan Asur devletine karşı aldığı bir mağlubiyet Sarduri'nin zaferlerle dolu döneminin başarısızlıkla sonlanmasına neden olmuştur (Güngör, 2014: 214). Kargamış, Samal, Melitene, Que ve Gurgum gibi Geç Hitit devletleri, hem Asurluların hem de Urartuların kontrolleri altına almayı istedikleri bölgeler arasında yer alıyordu. Bu kent devletlerin yer aldığı coğrafya stratejik açıdan önemli bir noktada bulunması ve hammadde kaynakları bakımından zengin olması nedeniyle Urartular da Asurlular da bu devletleri kendi kontrolleri altında alma çabası içerisine girmişlerdir. Daimi düşmanları Asurlularla mücadele eden II. Sarduri; Melid, Gurgum ve Kummuh gibi Geç Hitit devletleriyle Asur'a karşı bir birliktelik kurmuştur. Oluşturulan bu koalisyon, MÖ 753-745 döneminde yönetimi elinde bulunduran V. Aşşur-nirari'yi büyük bir bozguna uğratmıştır. II. Sarduri, Asur Krallığına karşı Geç Hitit devletleriyle bir cephe oluşturup söz konusu coğrafyayı elinde tutmaya çabalasa da o sırada Asur Krallığı'nın başına geçen III. Tiglat-Pileser, güçlü ve kararlı politikalarıyla Asur'u yeniden eski gücüne kavuşturup Urartulardan rövanşı almayı başardı. III. Tiglath-pilaser MÖ 743'te bugünkü Adıyaman-Gölbaşı bölgesinde, Geç-Hititlilerinde bulunduğu Urartu ordusu ile karşılaşmıştır. Urartu Kralı Sarduri bu mücadeleyi kaybetmiş ve Fırat nehrinden geçerek kurtulabilmiştir. Tiglath-pilaser, 8 sene sonra tekrar Urartu topraklarına bir sefer düzenlemiştir. Urartu Devleti'ni yıkılmaktan güçlü surları ile Tuşpa (Van) Kalesi kurtarmıştır. Yapılan bu sefer, Urartuların hızlı yükselişlerine büyük bir darbe vurmuştur. Urartu kralı II. Sarduri'nin iyi bir şekilde başlayan ama Asur seferleri sonrasında alınan yenilgilerle sonlanan yönetimi sonrasında oğlu I. Rusa Urartu Krallığı'nın tahtına geçmiştir. 730-714/713 döneminde tahta bulunan I. Rusa için en büyük sorunlarından biri, Kuzeyden Urartu coğrafyasına yapılan Kimmer ve İskit akınlarıydı. İskitlerin, Orta Asya'dan gelen göçebe bir kavimdir, yine kendileri gibi göçebe bir kavim olan Kimmerleri yerlerinden oynatmalarıyla büyüyen sorun I. Rusa'yı fazlasıyla meşgul etmiş olmalıdır. I. Rusa bu atlı kavimlerin akınlarını durdurmak amacıyla Ermenistan'da Sevan Gölü yakınlarına kentler ve kaleler kurdurdu fakat bu atlı kavimleri durdurma konusunda somut bir başarı sağlayamadı (Güngör, 2014: 215-216). I. Rusa'dan sonra iktidara II. Arğişti (714/713-685) geçmiştir. Bu dönemde de İskitler ve Kimmerler ülke için büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Kimmerler, Urartu ülkesinden batıya doğru ilerlediler ve Başkenti Gordion (Eskişehir yakını) olan Frig topraklarına ulaşarak bu krallığı yok ettiler. II. Arğişti,

Kimmerlerin kendi topraklarına geri dönme ihtimaline karşı Erzincan'da Altıntepe isimli kaleyi yaptırdı. Bu dönemde doğuya da seferler düzenlenilerek Urartuların doğudaki en geniş sınırlarına erişilmiş oldu (Güngör, 2014: 216; Salvini, 2015: 391). Urartu tarihinde bir yükseliş ve yeniden yapılanma sürecine II. Rusa döneminde (MÖ 685-645) girilmiştir. Bu dönemde, ülkenin imarına çok önem verilmiş ve görkemli kentler, kaleler, barajlar, sulama kanalları inşa edilmiştir. Kimmerler ve İskitler II. Rusa döneminde de sorun teşkil ediyorlardı fakat II. Rusa bu atlı kavimlerle anlaşma yolunu tercih ederek ülkesinden geçip gitmelerine izin verdi. Urartu Krallığı'nın son güçlü hükümdarı II. Rusa'dan sonra ülke hızlı bir şekilde gerileme ve yıkılma sürecine girmiştir (Güngör, 2014: 216-217). Urartu Krallığı'nın başına II. Rusa'dan sonra kimlerin geçtiği ve ne kadar sürer tahta kaldıkları konusu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 46). II. Rusa'nın ölümünden sonraki dönemde Krallığın Ön Asya tarihindeki eski önemi kaybolmuştur. Bu dönemden Urartu Krallığı'nın yıkılışına kadar geçen zaman dilimi içinde bilgilerin azlığı krallığın yıkılış aşamasını ve nedenlerini tam olarak anlamamız zorlaştırmıştır (Güngör, 2014: 218; Köroğlu, 2011b: 86-87). Urartu Devleti'nin ne şekilde ve hangi zaman diliminde yıkıldığı tartışılmaktadır. Bazı araştırmacılar, Kimmerleri Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu topraklarına iten İskitlerin, sonraki dönemde Kimmerleri takip ederek Anadolu'ya geldiklerini dile getirmektedirler. Bu araştırmacılara göre sonu gelmeyen bu akınlar Urartu Krallığının yıkılışına neden olmuştur. Urartu'nun Karmir Blur gibi büyük ve ileri karakollarında yapılan kazılarda bu kalelerin İskitlerce yıkıma uğradığı, bulunan İskitlere ait silahlardan anlaşılmaktadır. Fakat söz konusu bu bulgular, bütün krallığın İskitler tarafından yıkıldığını bize kanıtlamaz veya tam anlamıyla olayı açıklamaya yetecek bir kanıt olarak görülemez. Yakındoğu tarihi içinde aldığı önemli rolü tamamlayan Urartu Krallığı'na son darbeyi, artık bölgede tek askeri güç haline gelen Medler tarafından vurulduğu söylenebilir. Med kralı Kyaksares ile Lidya kralı Alyattes arasında Kızılırmak dolaylarında yapılan savaşa giden (Çilingiroğlu, 1997: 47) Med ordularının, geçiş güzergâhı üzerindeki Urartu Krallığını MÖ 590/580 yılında tarih sahnesinden kaldırmış olmaları mümkündür (Çilingiroğlu, 1997: 47; Desti, 2013: 115; Topaloğlu, 2009: 249).

Kimmer ve İskitler: Urartu'nun, coğrafi konumuna baktığımızda Yakın Doğu'ya ve Küçük Asya'ya girişi kontrol ettiğini ve klasik bir kapı görevi üstlendiği anlaşılmaktadır (Rolle, 1977: 291). Urartular güney coğrafyalarındaki Asur devleti ile var olan ilişkileri kadar olmasa da Kafkas bölgesinden gelen yerleşik olmayan kavimlerle de ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerin ilkinin Kimmerler kurarken, ikinci ilişkiyi ise onların ardından gelen İskitler kurmuşlardır (Durmuş, 1997: 279). Eski belgelere aktardığı bilgilere göre Asya'da gerçekleşen Kimmer-İskit istilası bölgede yeni bir politik durum oluşturmuştur. MÖ VIII. yüzyılın sonu ile MÖ VII. yüzyılın başlarında Kimmerler ve İskitler, bu bölgede ortaya çıkmış ve bölgenin politik gelişmelerine dâhil olmaya başlamışlardır (Toptaş, 2014: 37). Urartu'nun geç evrelerinde Kimmerler ve İskitler çok önemlidirler ancak kuşkusuz etkileri büyük ölçüde yıkıcı olduğu için Urartu kaynaklarında çok fazla yer almamışlardır. Bu iki kavimde göçebeler ve siyasi bir birliktelik oluşturmaktan daha çok at üstündeki savaşçıların yağmalarıyla tanınmaktadırlar. Arkeolojik buluntulardan ve Asur kaynaklarından bu atlı göçebe toplulukların hareketlerini tarihleyebilir ve gerçekleştirdikleri yıkımı ölçebiliriz (Zimansky, 2011: 117-118). İskitlerin MÖ VIII. yüzyılda Asya'nın iç bölgelerine gelerek Kimmerleri tehdit etmeye başlamalarıyla, Kimmerler buldukları coğrafyadan ayrılarak Kafkaslardan Doğu Anadolu coğrafyasına girmiş ve bu coğrafyadan da Orta Anadolu'ya doğru yayılmışlardır (Toptaş, 2014: 37-40; Çetinkaya, 1996: 15). Urartu topraklarının Anadolu'ya açılan bir kapı konumunda bulunması nedeniyle, Urartulular bu göçebelerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kimmerlerin Kafkasya'dan Ön Asya'ya ilerlemeleri, MÖ VIII. yüzyılda Urartu Devleti'nin merkezden uzak topraklarında yaptığı savaşları kaybederek güç kaybetmesine neden olmuştur. Urartu Kralı Rusa, kendisine karşı oluşabilecek güçlü bir otoriteyi engellemek için var olan merkezleri yeni merkezlerle değiştirme yolunu seçmiştir. Bu uygulama sonunda Urartu sınırlarındaki beylikler zayıflamış ve Kimmer saldırılarına açık hale gelmiştir. Asur yazılı kaynakların da Urartu coğrafyasındaki atlı kavimler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Asur kaynaklarına "Gimirrai" olarak geçen Kimmer adına ilk kez kral II. Sargon'un valilerinin gönderdiği mektuplarda rastlıyoruz. Koyuncuk arşivinde bulunan bir mektupta Kimmerlerin Urartu ülkesine girmeleri şu şekilde aktarılmıştır:

“Efendim sarayın yöneticisine, hizmetkârınız Arad-Sin. Kimmerler Manna'nın ortasından ileri doğru çıktılar ve Urartu ülkesine girdiler..... Ishtarduri..... Uesi şehri yöneticisinin habercisi Urzani'ye gitti. hakkında diyerek askerler..... onların gelmesine izin ver. Bütün Urartu ülkesi Bulia ve Suriana şehirlerinin halkından dolayı son derece korktular. “Ona karşı güçlerimizi sazlıklar (kamışlar) gibi hemen yetiştirmeli miyiz?” diyerek askerleri topladılar. Onların konuştukları ganimet ile ilgili olarak denilir ki “onun aldığı yağma” o öyledir (ve) onlar şöyle söylerler şehrinin topraklarından.....” (Waterman, RCAE, I, no: 112) (Toptaş, 2014: 37-40).

Belgenin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Kimmerlerin ülke topraklarına girmesi, Urartu halkı üzerinde büyük bir korku yaratmış, aralarında durumu tartıştıktan sonra Kimmerlere karşı orduyu hazır duruma getirmişlerdir. Kimmerler eski bir askeri yol olan Kafkas'lar ortasındaki geçitlerden güneye inerek aniden Urartu sınırlarında belirmişlerdir (Toptaş, 2014: 37-40). Kimmerler I. Rusa'yı yendikten sonra, Urartu topraklarından geçerek batıya yönelmişlerdir. Tevrat'ta “Gomerler”, Asur yazılı kaynaklarında “Gimirraier” ismi verilen, Kimmer boylarının saldırıları tehlikeli bir duruma geldiğinden, I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına geçen II. Arğişti'de bu tehlikeyi önleyebilmek amacıyla sınır boylarını güçlendirme yolunu seçmiştir (Memiş, 2013: 209) Kimmerlerin geri dönme ihtimaline karşı II. Arğişti, Erzincan'daki Altıntepe Kalesi'ni yaptırmış olmalıdır (Ünsal, 2013: 165). II. Arğişti (MÖ 714- 685) döneminde de Kimmerler ile mücadeleye devam edilmiştir. Kimmer kuvvetleri ile II. Arğişti, bilinmeyen bir yerde savaşmış ve aynı babası I. Rusa gibi, o da Kimmerlere yenilmekten kurtulamamıştır. MÖ 707 yılında II. Arğişti'nin, Kimmerlere yenildiği genel olarak kabul edilmektedir. (Toptaş, 2014: 41-42). Urartu-Kimmer ilişkileri, bazen savaş bazen de barış şeklinde varlığını devam ettirmiştir. Kimmerler ile savaş yoluyla başa çıkamayacağını anlayan Urartulular, onlarla barış yapma yolunu seçmişlerdir. Bu yolla Urartulular, hem Kimmer tehdidini ortadan kaldırmış hem de Kimmerlerin saldırgan politikalarını Asur üstüne yönlendirmişlerdir (Toptaş, 2014: 37-44). İskitler Kimmerlerden sonra güneye inmeye başlamışlardır. Herodotos'un anlattığına göre, Kimmerlerden sonra ilerleyen İskitler yollarını karıştırarak Kafkasları doğu yönünde dolaşmış ve Hazar Denizi boyunca ilerlemiş Derbent-Demirkapı geçidinden Azerbaycan'a oradan İran'daki Med topraklarına varmışlardır. Herodotos İskitlerin bu

yolculuklarını şu şekilde aktarmaktadır: “*Göçebe Scythler (İskitler) Asya’daydılar. Massagetler ile yaptıkları savaştan yenik çıktılar, Araxes (Aras) Irmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler*” (Herodotos: IV:11) (Toptaş, 2014: 45-46). Kimmer ve İskitler bu göç dalgası sonucu Urartu topraklarına gelmişlerdir. Urartuların bu atlı kavimlerle yaptığı mücadeleleri Urartu ve Asur çivi yazılı belgelerinden öğrenmekteyiz. İskitler ve Kimmerlerle ilgili günümüze yazılı belge kalmadığından dolayı bu konudaki bilgilerimiz Asur ve Urartu kaynaklarının anlattığı ile sınırlıdır. Söz konusu bu kaynaklara ek olarak Urartu devletine ait alanlarda yapılan kazılardaki arkeolojik buluntulardan da İskit ve Kimmerlerle ilgili bilgilere ulaşabilmekteyiz (Çilingiroğlu, 1997: 37-38). Arpaçay kenarında Kanlıca’da yer alan bir yazıtta “..... *Eriahi Ülkesi’ni ele Geçirdim ve İrdaniu Şehri’ni ve İşqigulu Ülkesi’ne kadar da ele geçirdim.*” (Payne, 2006: 8.1.7) şeklinde İşqigulu halklarının adları söylenmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 38). Bu yazıtlardan, biz İskitlerin Urartu coğrafyasına kuzey yönünden girdiklerini anlamaktayız. I. Arğişti’nin yazıtlarında ilk kez söz edilen İskitlerden sonraki kralların yazıtlarında uzunca bir dönem söz edilmemektedir. Bu durumun iki nedeni olduğu savunulabilir: birincisi, Urartuların İskitlerle bir barış anlaşması yaparak İskit tehdidinden bu süre zarfında kurtulmuş olmalarıdır; ikinci neden ise, İskitlerin, Urartu ülkesine yaptıkları seferlerin olumsuz sonuçları nedeniyle, Urartu krallarının bu olumsuz durumu belgelerine yansıtmamış olmaları olasılığıdır. Urartu belgelerinde, İskitlerin ikinci ve son görülüşleri ise II. Rusa dönemine rastlamaktadır. Bu döneme ait olan ve şu anda Berlin Pergamon Museum’da bulunan bir belge şu şekildedir: “*Arğişti oğlu Rusa’nın şehirde(?) olduğu o yıl, İşqigulu Ülkesi’nin adamı Şagaturtara, Manna Ülkesi’nin Aka Bölgesine gittiği zaman, tanrı Haldi, Qilba Dağı karışındaki Rusahinili Şehri’nde beni yüksek tahta kral olarak oturttu.*” (Payne, 2006: 12.3.5.) Belgeden anlaşılacağı gibi, Urartu kralı II. Rusa, İşqigulu bölgesinden aldığı İskitli halkları Asur ile Urartu toprakları arasında bir “tampon” bir bölge oluşturmak için Kuzeybatı İran’a yerleştirmiştir. İskitlerin Manna topraklarına yerleştiklerini ve Asur’a karşı Mannalar ile iş birliği yaptığını biliyoruz. Ancak Manna-İskit birlikteliğine rağmen Manna coğrafyasının bir bölümü MÖ 673 senesinde yeniden Asur Devleti’nin kontrolüne girmiştir (Dönmez, 2002: 44). İskit tehlikesine karşı Asur kralı Asarhaddon savaş yapmak yerine, İskit lideri Bartatua ile bir Asur prensesini evlendirme yoluna gitmiştir, Bartatua’nın Asur prensesiyle evliliği ve Asarhaddon’a olan teslimiyeti Kuzeybatı İran

tarihi için önemli bir olaydır. Bu olaylardan sonra İskit saldırıları yeniden Urartu üzerine dönmüştür. Urartu, Kimmer ve Asur saldırılarını atlatmayı başarmıştır, fakat MÖ VII. yüzyılın sonlarına doğru İskitlerin başlattığı saldırılar Urartu ülkesinde politik bir çöküşe neden olmuştur (Toptaş, 2014: 45-50).

Persler: Herodotos, İran'ın Anadolu'yu işgal etmesinin, MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında Medes'in Kızılırmak'ın doğu bölümüne kadar yapmış olduğu istila ve Perslileri bir nesil sonra Ege kıyılarına taşıyacak olan Kyros'un Kroisos üzerindeki zaferi olmak üzere iki aşamalı olduğuna inanmıştır (Sagona ve Zimansky, 2009: 367). Persler, MÖ 1300 yıllarında Kafkaslar yoluyla Kuzeybatı İran'a girmişlerdir ve İran'ın güneybatısında bugünkü *Fars* eyaletine karşılık gelen *Parsa* adındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Doğu Anadolu'yu kontrol altına alan Med Kralı Astyages zamanında, İran'ın Güneybatı bölgesinde Astyages'e tabi prens Kambyses'in yerine tahta oğlu II. Kyros çıkarıldı (MÖ 559) (Sevin, 1982: 268-269; Kuhrt, 2007: 360; Bauer, 2013: 485). MÖ 559 yılında, Kyros Pasargad'da Anzan prensi olarak ilan edilmesi, hem İran için hem de o dönemki bütün Ön Asya, Doğu Akdeniz ve Ege coğrafyası için önemli bir dönüm noktası oldu. Bu tarihlerde, Ön Asya'yı Med, Lydia, Babil ve Kilikia Devletleri paylaşmaktaydı. Ege dünyası ise küçük devletlere bölünmüş ve Yunanlıların çekişme alanı haline gelmişti. Med kralı Kyaxares, Asur İmparatorluğu'nu Babil kralı Nabupolassar'la, Anadolu'yu Lydia hükümdarı Alyattes'le paylaşarak Ön Asya coğrafyasında bir barış dönemi başlatmış oldu. Yapılan antlaşmalarla Mezopotamya, Suriye, Filistin Babil Krallığı'na; Dicle ve Fırat'ın yukarı kısımlarıyla Kızılırmak'a kadar olan alanlar Med Krallığı'na bağlanmıştır. Kyros sadece cesur bir asker, yetenekli bir komutan değil aynı zamanda geniş görüşlü ve enerjik bir devlet adamıydı. Öncelikle, Ön Asya'da başarılı olmuş hükümdarların deneyimlerinden ve zaferlerinden yararlanarak disiplinli bir ordu oluşturdu. Astyages ise yönetimsiz ve despot olduğu için Kyaxares'in görkemli Med Devleti'ni zayıflatmaktaydı (Sevin, 1982: 268-269). Kyros duruma isyan ederek önce Harpagos'u elde etti ve sonra da Med kuvvetlerini yenerek Astyages'i esir etti (MÖ 550) (Sevin, 1982: 268-269; Kuhrt, 2007: 367). Böylelikle, doğuda İran'dan, batıda Halys (bugünkü Kızılırmak) nehrine kadar olan, Ön Asya coğrafyasını da kapsayan büyük Pers Devletini kurdu. MÖ 6. yüzyılın ortasında Med Devleti yıkılıp Kyros krallığındaki Persler'in yükselişi sonucunda Ön Asya'da kurulmuş

siyasal denge bozulmuş ve büyük bir kargaşa ortamı ortaya çıkmıştır. Bu karışıklıklardan özellikle Anadolu oldukça fazla etkilenmiş ve tümüyle Pers İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir (Harita 12). MÖ 547 yılı sonbaharında, II. Kyros, Lydia Devleti kralı Kroisos ile önce Kızılırmak, sonra da başkent Sardes önlerinde savaşarak Lydia Devleti'ne son vermiştir (Sevin, 1982: 268-269; Bauer, 2013: 487). Lydia Krallığı başkenti Sardes'in umulmayan bir anda Pers İmparatorluğu'nun eline geçmesiyle tüm Ön Asya ve özellikle de Yunan dünyası büyük bir şaşkınlık yaşadı. Sonuçta tüm Anadolu, Persler'in egemenliği altına girdi ve Ön Asya dünyasındaki siyasal dengeler tamamen değişti. Bu zamana kadar Lydia'da Mermnad sülalesi, güç ve kudretiyle Yunanlıları yıldırıyor fakat bir diğer yandan da zenginlikleriyle gözlerini kamaştırıyordu. Bu nedenle, Yunanlılar, böyle güçlü bir devletin yenilmez olduğunu düşündükleri için Lydia Krallığı'nın birdenbire çöküşüne dehşet içinde tanıklık ettiler. Lydia Krallığı'nın çöküşüyle Ön Asya tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Perslere esir düştüğünden Kroisos'un yapmış olduğu tüm ittifaklar düşmüş oldu. Kyros'un Anadolu'ya egemen olması ile sadece Ön Asya dünyasının siyasal dengesi bozulmakla kalmayıp Anadolu uygarlıklarının gelişimini de durdurmuş oldu. (Sevin, 1982: 268-269). Kyros'un egemenliği altına aldığı bölgeleri *Kıyşatrapa* adı verilen Yunanlıların ise *Satrapes* olarak adlandırdığı valiler yönetiyorlardı. (Satraplık: Pers İmparatorluğu'nun yönetim sistemindeki eyaletlere Satraplık denirdi. Bugünkü valilere benzetilebilecek satraplar Persliler arasından seçilirdi. Satraplık sınırları içindeki yerel krallar ya da beyler ekonomik konularda satrabın emirlerine göre hareket etmek zorundalardı. Satraplar sorumlu oldukları bölgelerdeki asayiş, yol, emniyet sorunları, isyanların bastırılması, tarım, vergilerin toplanması ve adalet sistemiyle ilgilenmek zorundalardı) (Dönmez, 2010: 14; Kuhrt, 2007: 412-414). Darius'un satraplıkları yeni bir düzene soktuğu MÖ 6. yüzyılın sonlarına kadar, Anadolu satraplıklarının dağılımı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak İon-Lydia satraplığının Frygia'yı da içine alan çok büyük bir satraplık bölgesi olduğu bilinmektedir (MÖ 519) (Kaya, 2018: 159-179). Darius, Pers İmparatorluğu'nda iç barışı sağladıktan sonra, imparatorluğun feodal karakterli yapısını değiştirmeye yöneldi ve devletini yeni baştan örgütledi (Kaya, 2018: 159-179; Kuhrt, 2007: 382-386). Tüm krallığı, Herodotos'un *nomos* olarak adlandırdığı 20 vergi bölgesine ayırdı. Bu bölgelere ek olarak, Büyük Kyros'un kurduğu satraplık örgütünü de geliştirerek

devam ettirdi. Bu bölünmeye göre, Anadolu'daki yeni satraplıklar şu şekildeydi: *İauma (İon) satraplığı*: Anadolu coğrafyasının batı kıyı bölgesini, Aiolia'dan Karia, Lykia ve Pamfilya'ya kadar olan kıyı kesimini içermekteydi. Bu satraplık, hazineye yılda 400 talent vergi ödemekle yükümlüydü. *Sparda (Sardeis) satraplığı*: Mysia, Lydia, Lasonia, Kabalia ve Hytennia'yı bölgelerini kapsıyordu. Bu satraplık, hazineye yıllık 500 talent gümüş vergi vermekle yükümlüydü. *Daskyleion satraplığı*: Frigler, Anadolu Thraklar'ı, Paflagonlar, Mariandynler ve Kapadokya'nın olduğu Anadolu'nun kuzey kıyılarının tamamını ve iç kesimdeki Frigya ve Kapadokya bu satraplığa bağlıydı. Bu satraplık, hazineye yıllık 360 talent vergi vermekle yükümlüydü. *Kilikia satraplığı*: Anadolu'nun Toroslar Dağları'ndan başlayarak Akdeniz'e değin olan bölümünü içermekteydi. Bu satraplık, hazineye yıllık 360 beyaz at ve 500 talent gümüş vermekle yükümlüydü. *Armenia satraplığı*: Bugünkü Doğu Anadolu'dan Karadeniz'e kadar uzan bölgeydi. Bu satraplık, hazineye yıllık 400 talent vergi vermekle yükümlüydü (Sevin, 1982b: 270; Umar, 1982: 207-209).

I. Dareios zamanında satraplıklarda düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler nedeniyle aşağıda da belirtildiği gibi farklı sayılarda satraplıklardan söz edilmiştir. I. Dareios dönemindeki satraplıklardan bahseden Bisitun yazıtlarında isimleri belirtilen satraplık sayısı 23'tür. Benzer bir bilgiye Susa'daki iki metinden biri olan Akadça metinde de görülmektedir. Ancak buradaki Persçe metinde sayı 27'dir. Bu dönemden kalan diğer kitabelerin bazılarında bu sayı 24 (Persepolis'in güney isnat duvarına kazınmış ve eski Pers dilinde yazılmış), başka bir metinde ise 29 (Nakşi Rüstem mezarında bir kaya üzerine kazınmıştır) olarak geçmektedir. Diğer bir listede (I. Dareios'un oğlu Kserkses'e ait olan) satraplık sayısı 31 olarak belirtilmiştir. Söz konusu bu satraplık sayısındaki değişikliğin muhtemel sebepleri arasında yeni yerlerin alınması veya vergiler etkili olmuştur. Günümüzde Türkiye devleti coğrafyasında kurulan veya bir bölümü Türkiye coğrafyası içinde kalan satraplıklar dikkate alındığında beş satraplık isminin Perslerden kalan tüm listelerde yer aldığı görülmektedir. Bu satraplıklardan birincisi Daskyleion, ikincisi Sardeis Satraplığı, Üçüncüsü Kapadokya (Katpatuka) Satraplığı, dördüncüsü Ionia Satraplığı ve beşinci olarak da Armenia Satraplığı gelmektedir. Büyük bir bölümü günümüzdeki Türkiye sınırlarında kalan ve Dareios'un İskit seferinin (MÖ 513) ardından Pers egemenliğine giren Thrake'yi de burada saydığımız satraplıklara ekleyebiliriz. Armenia Satraplığının da tamamı Thrake

satraplığında olduğu gibi Türkiye sınırları içinde yer almamaktaydı. Armenia satraplığının doğu ve kuzey sınırları içinde, Urmiye Gölü'nün güneyiyle Kafkas dağlarının güney kısımları da bulunmaktaydı. Susa'da bulunan Akadça bir metinde bu bölge "Armenia" olarak değil "Urartu" adlandırılmıştır. Herodotos'un aktardıklarına göre Kapadokya ile Kilikia Armenia satraplığının doğu ve güneydoğu sınırlarını oluşturmaktaydı. Bölgenin doğal sınırını ise Fırat nehri oluşturmaktaydı. Herodotos'un satraplık listesinde on üçüncü satraplığı oluşturan Armenia, Ksenophon'un eserinde de geçmektedir. Batı Armenia ismini verdiği bölüm günümüz Türkiye'si sınırları içinde kalmaktadır. Bu bölümün merkezini Urartu Devleti'nin toprakları oluşturmaktaydı. Ksenophon'un anlattıklarına bakılacak olursa MÖ V. yüzyıl son dönemlerinde doğru Armenia'nın satrapı olarak Orontas karşımıza çıkmaktadır. Batı Armenia bölgesinin yönetiminden ise Tiribazos sorumluydu. Günümüz Erzurum ile Bayburt sınırlarını içine alan bölgede bulunan halklar, MÖ IV. yüzyılın sonlarına doğru, Ksenophon önderliğinde olan Helen ordusunun ardından gelen Armenia satrap yardımcısı Tiribazos'un komutasındaki Khalibler ve Taokhlar isimli ücretli askerlerdi. II. Kyros dönemini, Anadolu'da bulunan Pers satraplıkları göz önüne alındığında, Babil işgali öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılabilir. Babil'in alınmasından sonra Kyros, satraplık sistemiyle devletin merkezi yönetimini güçlendirmek istemiştir. Ancak Kyros tarafından oluşturulan bu sistemin merkezi idareyi istenilen düzeyde güçlendirmedeği oğlu Kambyzes'in ölmesinin ardından yaşanan isyanlarla ortaya çıkmıştı. Böylece, I. Dareios tahtı ele geçirdikten sonra satraplık sisteminin değiştirilmesi için çalışmalar başlattı. I. Dareios'un oluşturduğu bu sistemde Satraplık sayısı bölgenin büyüklüğüne, vergi oranına veya yeni alınan yerlere göre değişiklik göstermiştir. Kral tarafından atanan satrap, satraplığın en üst düzey yöneticisi konumundaydı. Satraplığın idaresinde atanan satrapa yönetsel işlerde yardım etmesi için yöneticiler görevlendirildi. Bunların dışında Satraplık kralın gönderdiği müfettişler tarafından da denetlenirdi (Kaya, 2018: 159-179). Sonuç olarak bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan ve bölge hakkında bilgi veren yazarların eserlerinde isimleri bilinen birçok halk bulunmaktaydı. Bu halklar kendi aralarında bir siyasi birlik oluşturamamış, bu dönemde Pers yönetimi altında yaşantılarını devam ettirmişlerdir.

Hellenistik Dönem: MÖ 334 yılında Büyük İskender, Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu topraklarına girdi. Önüne çıkan ilk Pers ordusunu Biga Çayı (Granikos) civarında yendikten sonra ilerlemeye devam etti. Bazı bölgeler İskender'e vergi vermek suretiyle tâbi olurken bazı bölgelerde savaşla işgal edilerek hâkimiyet altına alındı. Pers ordusu ile Amanos Dağları eteğinde bulunan Issos'da yapılan savaşı da İskender'in ordusu kazanınca Anadolu'daki Pers hâkimiyeti de artık tamamen sona eriyordu (İskender bu savaştan sonra da ilerleyişini sürdürmüştü; önce Suriye-Filistin ve Mısır'ı, sonra Irak ve İran'ı alarak Hindistan'daki Indus nehrine kadar ilerlemiştir) (Sevin, 1982b: 280-286; Kuhrt, 2007: 292-293; Mitchell, 2004: 131). Büyük İskender'in beklenmeyen ani ölümünden sonra onun kurduğu imparatorluğun bütünlüğü korunamamıştır. İmparatorluk; önce Asya ve Avrupa topraklarını içine alacak şekilde ikiye bölündü. İlerleyen süreçte Anadolu ve Asya toprakları satraplıkların bir araya getirilmesi ile birkaç yönetim birimi hâlinde bölünmüş ve her biri bir ordu komutanının yönetimine verilmiştir. Görünüşte tüm komutanlar Asya topraklarının genel yöneticisi Perdikos'a bağlıydı ama gerçekte komutanlar İskender'in imparatorluğunun bir bütün hâlinde varlığını sürdürmesi yerine paylaşılmasından yanaydılar. Diadokhlar ismi ile tarihe mal olan bu komutanlarca kurulan krallıkların mücadeleleriyle dolu 300 yıllık Hellenistik dönem Anadolu tarihi, Romalıların Anadolu'yu egemenlikleri altına almasıyla son buldu. İskender'in komutanları arasındaki çekişmeler sonunda Büyük İskender'in kurduğu imparatorlukta üç büyük krallık ortaya çıkmıştır. Anadolu, Suriye bölgesiyle birlikte Selevkoslar'ın (*Selevkos-Selefkiler*) egemenliğine geçmiştir. Bu durum sonucunda Anadolu'da MÖ 188'e kadar devam edecek Selevkoslar dönemi başlamış oldu. Selevkoslar Anadolu coğrafyasına egemen gözüküyorlardı fakat Selevkos Krallığı, o dönemin yapısı en çürük krallığıydı. Çünkü krallık coğrafyasında birbirine yabancı ve bir arada yaşamak istemeyen birçok topluluk bulunuyordu. Bu guruplar daha Selevkos egemenliğinin başlangıcından itibaren Selevkoslara bağlı ayrı krallıklar kurmuşlardır (Özçelik, 2012: 85-87; Bosch, 1943: 20-45). Bu krallıklardan bölgemizle ilgili olanlar şu şekildedir:

Pontus Krallığı: Coğrafi olarak Pontus; Bartın Çayı'ndan Çoruh Irmağı'na kadar olan Karadeniz kıyıları ile Anadolu yaylalarının kuzeyini kapsamaktadır. Krallığın kurucusu I. Mithradates'tir. Yeşilirmak vadisini ve Amesia'yı ele geçirerek

kral olan I. Mithradates MÖ 281’de bölgesel hâkimiyetini Selevkoslara da onaylatmayı başarmıştır. Krallığın yönetiminde Hellenistik dönem boyunca daha çok İran kökenli yöneticilerce bulunmuştur.

Kapadokya Krallığı: Bölge Pers egemenliği döneminde dahi yarı özerk satraplarca yönetiliyordu. İskender’in devleti yönettiği dönemde krallık İskender imparatorluğuna tam olarak katılmamıştır. İskender’in ölümünden sonra halefleri Kapadokya’yı İskender imparatorluğu egemenliği altına almak için uğraşılsa da başarılı olamadılar. Krallık daha sonraki dönemlerde önce Selevkoslara bağlı bir prenslik olarak, sonrasında da bağımsız bir krallık olarak varlığını devam ettirdi.

Kommagene Krallığı: başlangıçta Kommagene bölgesi Selevkos Krallığının bir ili durumundayken Selevkos idaresi zayıflayınca büyük oranda bağımsız bir satraplık olmuştur. Fakat söz konusu bölge krallık olamadan Armenia Krallığının egemenliği altına girmiştir. Romalılar Selevkos Devletinin egemenliğine son verince sadece Kommagene (Adıyaman) bölgesinde egemen küçük bir krallığın varlığını sürdürmesine izin verdiler. Bilinen en önemli kralı, Nemrut Dağı üzerinde çevresi heykel ve kabartmalarla süslü yığma mezarı olan I. Antiokhos’dur (Özçelik, 2012: 85-87).

Armenia Krallığı: Büyük İskender’in Anadolu seferini düzenlediği sırada Armenia satraplığını Ksenophon tarafından bahsedilen Orontes ile aynı ismi taşıyan oğlu ya da torunu Orontes bulunmaktaydı. Orontes, Gaugamela mücadelesinde Armenia ordularını Makedonlara karşı yönetmiş ve savaşta yenilince satraplığını terk ederek kaçmış olmalıdır. Gaugamela Savaşı’ndan sonra, Büyük İskender, Sardes şehrini kendisine teslim eden Pers komutanı Mithrines’e Armenia satraplığını vermiştir. Mithrines’in Armenia satrapı olarak bölgeyi kontrolüne aldığı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Strabon tarafından aktarılan bilgilere göre Makedonya ordusundan bazı birliklerin Armenia bölgesine sefere düzenlemişlerdir. Diodoros, Büyük İskender’in ölümünün ardından Eyaletleri paylaşmak için bir araya gelen generallerin paylaşımlarından söz ederken Armenia bölgesinden de bahsetmemiştir. Söz konusu bu gelişme Armenia’nın bu durum sonrasında Makedon devleti idaresinde

olmadığının göstergesidir. Kaynaklar, Büyük İskender'in generallerinden Neoptelomos'un MÖ 321 yılında Armenia'da seferler düzenlediğinden bahseder. Neoptelomos, büyük bir ihtimalle Armenia'yı tekrar fethetmek için görevlendirilmişti. Makedon generalin MÖ 320 yılında ölmesinden sonra Orontes, Armenia bölgesine dönmüştür. Generaller arasında çekişmenin yaşandığı bu dönemde Orontes'in ve onun ardından gelenlerin ne gibi bir tutum sergiledikleri tam anlamıyla bilinmemektedir. Appianos, Armenia Bölgesi'nin I. Selevkos yönetimi zamanında (MÖ 305-281) Selevkos Devletine bağlı bulunduğunu aktarmaktadır. Kaynaklar yardımı ile edindiğimiz bilgilere göre Selevkoslar zamanında da Armenia bölgesi iki ayrı idari bölge olarak varlığını sürdürmüştür. Selevkoslar, Doğu Armenia'da hâkim olan Orontes'in ailesi ile işbirliği yapmış ve Selevkoslulara bağlı kalmak şartıyla Doğu Armenia'daki hâkimiyetlerini kabul etmişlerdir. Batı Armenia coğrafyasındaki Sophene bölgesini ise idari olarak başka bir aileye verilmiştir. Söz konusu bu aile Ksenophon tarafından bahsedilen Batı Armenia satrapı Tiribazos olup olmadığı konusu net değildir. Kaynakların aktardıklarına göre Orontes hanedanlarıyla Batı Armenia yöneticileri Selevkoslara tam anlamıyla sadık kalmamışlar, hatta tamamen tersi yönde hareket ederek Anadolu'daki diğer krallıklarla işbirliği yapıp Anadolu'daki Selevkos hâkimiyetine zarar verecek politikalar yürütmüşlerdir. Örneğin Orontes hanedanından Ardoates, Kapadokya hükümdarı Ariarathes'e yardımcı olarak Selevkos hâkimiyetinin bu bölgede ağır bir yara almasına neden olmuştur. Batı Armenia hâkimi Arsames de MÖ 229/228 yıllarında Seleukos kralına isyan eden Antiokhos Hieraks'ı desteklemiştir. Nedenini açıkça bilmediğimiz olaylar nedeniyle Selevkos kralı III. Antiokhos, Orontes yönetimini sonlandırmış ve büyük ihtimalle aynı dönemde batı Armenia'yı yöneten Kserkses yönetimine de son vermiştir. Doğu ve Batı Armenia'yı yöneten hanedanları sonlandıran III. Antiokhos, bölgelerin idaresini Artaksias ile Zariadris'e verdi (Yavuz, 2014: 4-6; Özcan, 2014: 56-60). III. Antiokhos, Magnesia civarında Romalılar tarafından yenilince MÖ 190 senesinde bölgeyi yöneten satraplar kral olarak kendilerini ilan etmişlerdir (Yavuz, 2014: 4-6; Özcan, 2014: 56-60; Ceylan, 2000: 234). Artaksias, ilerleyen dönemde Armenia Maior ismi ile anılacak olan bölgeyi, Zariadris ise Armenia Minor (Sophene, Arzanene ve civarını) olarak isimlendirilen bölgeyi yönetmeye başladı. Artaksias, klasik bir Helen kralı gibi davranarak kendi ismini verdiği Artaksata şehrini kurdu. IV. Antiokhos, MÖ 165-164 Armenia krallığına gerçekleştirdiği başarılı

seferin ardından Artaksias'ı ele geçirdi. Ancak onu tahtan indirmeyerek vasal bir kral olarak tahtta kalmasına izin verdi. Artaksias'tan sonra tahta oturan krallarla ilgili elimizde yeterli düzeyde bilgi bulunmamaktadır. Fakat kaynaklarda, Artaksias'ın soyundan gelen Tigranes döneminden sonra Armenia tarihi ile ilgili olarak kapsamlı denebilecek bilgi bulunmaktadır. Tigranes, MÖ 95 veya 94'te tahta geçmiş ve izlediği etkili dış siyaset sebebiyle Armenia tarihinde "Büyük Tigranes" şeklinde anılmıştır. Tigranes, Zariadris kontrolündeki yerleri ele geçirip Armenia'yı tek çatı altına aldı. Mithridates'in kızı ile MÖ 93 yılında evlenerek Pontus krallığıyla ittifak kurdu. Tigranes, MÖ 90'dan sonra Parthia'yı ele geçirdi ve Yetmiş Vadi'yi, Atropatene, Adiabene, Gordyene, Osrhoene ve Yukarı Mezopotamya'yı kontrolü altına aldı. Ele geçirdiği bölgelerden daha da ilerleyerek Ekbatana'ya kadar gitti ve Part kralının yazın ikamet ettiği sarayı yağmaladı. Tigranes, genişlemeci siyasetini devam ettirerek MÖ 80-70 arasında Selevkoslara ait Suriye coğrafyasını işgal ederek imparatorluğunu Kilikya'dan Doğu Akdeniz sahillerine kadar genişletmeyi başardı (Yavuz, 2014: 4-6; Özcan, 2014: 56-60; Özcan, 2014: 56-57). Mithridates - Roma savaşlarında tarafsızlığını koruyan Tigranes, yanına sığınan kayınpederi Mithridates'i Romalılara vermeyi kabullenmeyince, Roma Generali Lucullus tarafından MÖ 69 tarihinde Armenia işgal edildi (Yavuz, 2014: 4-6; Özcan, 2014: 57; Ceylan, 2000: 235). Lucullus, Tigranes'i kendisi tarafından kurulan ve adını verdiği başkent yakınlarında yendi ve Tigranocerta'yı yağmaladı. Bu yenilgi sonrası Tigranes gücünü yeniden toplamak amacıyla kuzey bölgelere doğru ülkesinin iç kısımlarına çekildi. Lucullus, kış aylarının yaklaşmasından dolayı kralı takip etmek yerine; Mezopotamya'yla Suriye bölgesindeki Tigranes egemenliğini sonlandırdı (Yavuz, 2014: 4-6; Özcan, 2014: 57). MÖ 68'de, ülkenin kuzeyinde bulunan Artaksata'ya doğru giderken güzergâhı üzerinde bulunan yerleşim yerlerini yağmalattı. Lucullus, Tigranes'i tekrar yenmesine rağmen, çetin koşullar sebebiyle ordusunun daha kuzeye gitmeyi kabul etmemesi nedeniyle Armenia seferini tamamlayamayarak geriye dönmesi gerekti. Lucullus tarafından tamamlanamayan bu iş diğer bir Roma Generali olan Pompeius tarafından tamamlanmış oldu. Pompeius doğu seferi sırasında, Armenia'nın başkenti olan Artaksata'ya yöneldi. Tigranes, Roma generali Pompeius'la görüşmek için karargâhına giderek teslimiyetini belirtti. Pompeius, Armenia kralına yönetimi devraldığında sahip olduğu toprakların onun egemenliğinde kalmasına izin verirken sonradan işgal ettiği tüm toprakların Roma

hâkimiyetine geçeceğini söyledi. Bu durumdan sonra, Armenia Maior Roma egemenliğinde vasal bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür (Yavuz, 2014: 4-6). Tigranes'den sonra tahta oğlu Artaverdes geçti. Artaverdes, Roma Generali Marcus Antonius'u Partlar üzerine bir sefer düzenlemeye razı etmesine rağmen Roma generaline sefer sırasında vereceği destek sözünü tutmayarak seferin başarısız olmasına neden oldu. Antonius, MÖ 34'de Armenia'ya döndü ve sözünü tutmayan Artaverdes'e tuzak kurarak rehin aldı. Böylece, Armenia'yı Roma imparatorluğu sınırlarına dâhil etti. Antonius, Tutsak Armenia kralı Artaverdes'u Kleopatra tarafından verilen emir ile idam etti (Yavuz, 2014: 4-6; Özcan, 2014: 61). Bu tarihten sonraki dönemlerde, Armenia ilk olarak Roma ve Part devletleri, MS 224'ten sonra ise Roma ile Sasani devletleri arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur. Bu devletler, bölgeyi kendi egemenlikleri altına almak istemişler ancak bölgenin kontrol edilmesinin zorluğu ve masraflı olması nedeniyle bu isteklerini gerçekleştirmeleri zor olmuştur (Yavuz, 2014: 4-6; Magie, 1950: 323-350). Genel anlamıyla bakıldığında zaman İskender'in çok kısa bir sürede kurduğu imparatorluğu yine aynı hızla parçalanmıştır. Komutanları arasında bölüşülen imparatorluğun Anadolu bölgesi Selevkoslar kontrolünde kalmıştır. Günümüz Doğu Anadolu Bölgesi yukarıda da bahsettiğimiz gibi genel olarak Armenia Krallığı kontrolünde kalmıştır ve Roma egemenliğine kadar iç çekişmelerle meşgul olmuştur. Bu durumdan daha öncede söylediğimiz gibi bölgede yaşayan halkların birlikte yaşamaya istekli olmamaları, arazi yapısı ve güçlü bir merkezi yönetimin olmaması etkili olmuştur.

Roma Dönemi: Roma'nın Kuruluş Mitolojisi'ne göre, Troyalı Aeneas'ın soyundan gelen torunları Remus ve Romulus tarafından Roma şehri MÖ 753 yılında kurulmuştur. Anlatılanlara rağmen yapılan kazılarda bulunan arkeolojik kalıntılar şehrin MÖ 1000 yıllarından itibaren iskân edildiğini bize göstermektedir. Roma şehir halkının büyük çoğunluğu Latinlerden oluşmuşsa da, bu bölge Etrüsk egemenliğindeydi ve Etrüsk kökenli krallar tarafından idare edilen bir şehir devletiydi. MÖ 509 yılında Latinler, Etrüsk yönetimine isyan etmiş kraliyet ailesini Roma şehirden çıkarmış ve Roma Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Başlangıçta İtalya Yarımadası'nda Roma şehri ve çevresinde özellikle de Latium bölgesinde bulunan Roma, uzun bir zaman süreci içinde İtalya'da yaşayan diğer halklar ile yaptığı zorlu mücadele ve diplomatik ilişkilerin

ardından, Roma-İtalya Konfederasyonunu (birliğini) kurmuştur. Söz konusu bu konfederasyon, ilerleyen süreçte Etrüskler ile giriştikleri mücadelelerde büyük başarılar elde ederek, bütün İtalya Yarımadası'na kontrolleri altına almışlardır. Böylece sınırlarını kuzeydeki Apeninler'den İtalya'nın batı ucundaki Messana Boğazı'na kadar hemen hemen tüm yarımadayı kaplayacak şekilde genişletmişlerdir. Roma'nın İtalya Yarımadası'na hâkim olduğu ve büyük güç elde ettiği dönemde (MÖ III. yüzyıl) Batı Akdeniz dünyasını, Tyrrhen Denizi ve çevresini Kartaca Devleti yönetmekteydi. Doğuda Akdeniz bölgesinde ise Hellenistik devletler içerisinde İtalya'ya en yakın ve büyük kara devleti Makedonya Devletiydi. Roma Devletinin batıdan ve doğudan kendisine yönelecek tehditlerden korunabilmesi, Batı ve Doğu Akdeniz sahalarında kuracağı hâkimiyete bağlıydı. Var olan bu durum nedeniyle Roma'nın bu devletlerle çatışması kaçınılmazdı. Roma Devleti batı sınırlarının güvenlik altına almak ve hatta Tyrrhen Denizi sahasını kontrol etmek için Kartaca Devleti ile savaşmak zorundaydı. İki devlet arasında MÖ 264 yılında başlayıp MÖ 141 yılına kadar süren ve üç aşamada oluşan Kartaca (Pön) Savaşları Roma'nın üstünlüğü ile son bulmuştur. Roma bu savaşların sonunda sınırlarını Tyrrhen Denizi'nin ötesine kadar genişleterek Kartaca memleketi, Sicilia, Korsika, Sardinia ve diğer takımadalara egemen olmuştur (Gümüştü vd., 2013: 113-117; Diakov ve Kovalev, 2011: 62-63). Roma, Doğu Akdeniz'deki Hellenistik devlet Makedonya ile başlattığı savaşları da kazanmayı bilmiştir. Böylece Batı ve Doğu Akdeniz kıyılarına doğru başlatmış olduğu zorlu mücadelelerden sonra yarımadanın dışına çıkmayı başarmıştır. Bu dönemde Ege Havzası'ndaki boşluğu fark eden ve batıda gelişen önemli olayları fırsat bilerek süratle batı yönünde gelişmeye başlayan Selevkos Devleti Roma'yı endişelendirmişti. Ptolome Devleti'nin Anadolu, Trakya ve Ege Denizi'ndeki adalarını almak isteyen Selevkos Kralı III. Antiokhos, Roma'nın kendisini bu konuda uyarmasına rağmen Helen Dünyası üzerine bir sefer düzenledi. Bu sefer nedeniyle Roma, III. Antiokhos'a savaş ilan etti ve MÖ 191 III. Antiokhos'un ordusunu yenilgiye uğrattı (Diakov ve Kovalev, 2011: 75). Bu savaş sonrası Roma'dan verilen talimatla, Selevkoslardan alınan Anadolu'nun batı bölgesi ve Gelibolu Yarımadası Bergama krallığına, Akdeniz kıyılarından Büyük Menderes'e kadar olan yerler de yani Karia ve Lykia Roma'ya bırakılmıştı (Gümüştü vd., 2013: 113-117; Mitchell, 2004: 137). MÖ 138 yılında Bergama Krallığının tahtına oturan III. Attalos öldükten sonra topraklarının Roma nüfuzuna bırakılmasını vasiyet etmişti.

Kısacası, Selevkosların egemenlik sahasında bulunan topraklardan Fenike ve Filistin dışındaki diğer toprakları Roma'nın eline geçmişti (Mitchell, 2004: 137) Böylece Anadolu, yaklaşık 400 yıllık bir süre zarfında İtalya'daki başkent Roma'dan yönetilen imparatorluğun doğudaki en önemli parçalarından birisi olmuştur. Romalıların *Asia Minör* ismini verdikleri Anadolu ile olan münasebetleri MÖ II. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Ancak Roma, başkenti Efes olan Anadolu'daki ilk eyaleti Provincia Asia'yı MÖ 129 yılında kurmuştur. (Gümüşçü vd., 2013: 113-117; Kaya, 2005: 13).

Roma imparatoru I. Konstantin'in (Büyük Konstantin), Bosphoros'taki (Boğaziçi) küçük Byzantion şehrini Roma devletinin ikinci başkenti olmasına karar vermesi ve bu şehri Roma'yı örnek alarak yeniden kurdurması, Anadolu tarihi açısından oldukça önemli bir dönüm noktası olmuştur (Harita 13) (Gümüşçü vd., 2013: 130-131; Baynes ve Moss, 1948: 2). Bu, bize sadece Roma İmparatorluğu'nun yönetsel merkezinin İtalya'dan Anadolu'ya kaydığını göstermiyor, Doğu'nun her anlamda üstünlüğü ele geçirdiğini de gösteriyordu (Harita 14). Aslında Roma İmparatorluğu'nun doğu parçası (pars orientalis) olan Bizans, tüm tarihi boyunca topraklarını doğu, batı ve kuzeyde ortaya çıkan güçlere karşı korumak zorunda kalmıştır. İmparatorluğun batı bölümü, sonradan I. Iustinianos'un (527-565) bu toprakları geri almak için gösterdiği çabalara rağmen, Germen göçlerinin bir sonucu olarak kaybedildi. Bu kayba rağmen yine de imparatorluk, insan ve kaynak bakımından Mısır'dan sonra en verimli bölgesi olan Anadolu'yu elinde tuttuğu sürece Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Filistin'i kaybetmiş olsa da önce Perslere, sonra da Araplara yeniden kafa tutma imkânı ve gücünü bulmuştu. Bizans İmparatorluğunun tarihi genel olarak üç dönemde incelenmektedir. MS 324 yılında Konstantinopolis'in kuruluşundan VII. yüzyıldaki Arap istilalarına kadar olan döneme "*Erken dönem*", Arap istilalarından XI. yüzyıl sonlarındaki Malazgirt savaşına kadar geçen süreye "*Orta dönem*" ve Malazgirt'ten 1453 tarihindeki yıkılışa kadar olan döneme de "*Geç dönem*" ismi verilerek incelenmektedir. I. Konstantin (324-337) egemenlik dönemi eski Roma ile yeni Roma (Bizans) İmparatorluğu arasında bir sınır olarak kabul edilmektedir. İmparator I. Konstantin, IV. yüzyılın ilk dönemlerindeki iç savaşlardan sonra, artık imparatorluğun bir bütün olarak Roma'dan etkili bir şekilde yönetilemeyeceğini anlamıştı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ile eski bir Yunan kenti olan "Byzantion" şehri 330 yılında, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti oldu ve adı imparatorun adına

izafeten, “Konstantinopolis” olarak değiştirildi. Bu kent stratejik açıdan önemli bir konuma sahipti, çünkü imparator Boğazdaki bu kentten hem doğu hem de batı meseleleriyle ilgilenebilirdi. Bu tarihten sonra İstanbul her geçen gün Doğunun yönetim, düşünce ve kültür hayatının odak noktası haline geldi (Gümüşçü vd., 2013: 130-131). Anadolu’nun iç kısımlarından Kapadokya Bölgesindeki gelişmeler ise şöyledir. MÖ I. bin yılın ilk dönemlerinde bu bölgede Kaşka, Muşki ve Tabal gibi unsurlar bulunmaktadır. MÖ VI. yüzyılda Lidyalılar ile Medler arasındaki anlaşmaya göre Halys (Kızılırmak) Nehri bu iki büyük güç arasında sınır kabul edilmiş ve Kapadokya Bölgesi de Med egemenliğine bırakılmıştır. İlerleyen dönemde bölge Medler’den sonra Pers hâkimiyetine geçmiştir. Strabon, Perslerin bu bölgeyi iki satraplığa ayırdığını söyler ve Makedon devleti döneminde ise bu satraplıkların krallığa dönüştüğünü anlatır. Bu satraplıklardan birine “Megale Kappadokia (Büyük Kappadokia) diğereine “Kappadokia Pontos” isimlerini verdiklerini belirtir. Bölge Büyük İskender’in idarecileri tarafından bir dönem yönetildikten sonra Selevkos Krallığı’nın hâkimiyeti altına girmiştir. MÖ 255 – MS 17 yılları arasındaki dönemde bu coğrafyada Kappadokia Krallığı’nın egemenliği görülür. Bu krallık döneminde çeşitli imar faaliyetleri sürdürülmüş ve zaman zaman Kilikia Trakheia ile Küçük Armenia’nın da dâhil edilmesiyle sınırlar genişlemiştir. Kappadokia bölgesi Roma eyaleti yapıldıktan sonra farklı dönemler içerisinde kimi zaman Galatia Eyaleti ile birleştirilerek bir “birleşik eyalet” olmuş kimi zaman da bu eyaletten ayrılarak yönetilmiştir. Bölge Roma İmparatorluğu’nun doğu-batı şeklinde ikiye ayrılmasından sonra imparatorluğun doğu bölümü içinde varlığını sürdürmüştür (Arslan ve Bulut, 2017: 49). Roma döneminde Doğu Anadolu yukarıda da kısaca bahsedildiği gibi bir dönem Roma ile Pontos Hükümdarı Mithradates ve Armenia Kralı II. Tigranes arsında gerçekleşen savaflara sahne olmuştur. Söz konusu bu dönemde (Özellikle MÖ 75 – 63) Doğu Anadolu savaşların yapıldığı alan olması, yağmalama hareketleri gibi nedenlerle ciddi bir yıkıma maruz kalmıştır. Pontos hükümdarı Mithradates’in ölümünden sonra olaylar biraz durulsa da bölge Roma ve Part devletlerinin çekişme alanı olmuştur. Bir dönem Fırat nehri Roma’nın doğu sınırı olarak kalsa da Armenia bölgesinin kontrolü ve Part tehlikesine karşı Roma bölgeye çeşitli tarihlerde seferler düzenlemiştir. Bu bilgilerimizin dışında bölge ile ilgili bilgi veren kaynakların sınırlı olması ve yapılan

arkeolojik çalışmaların yetersizliği gibi nedenlerle bölgenin Roma dönemi ile ilgili bilgilerimiz sınırlı kalmıştır.



BİRİNCİ BÖLÜM ANTİK ÇAĞ YAZARLARI

1. 1. BÖLGE HAKKINDA BİLGİ VEREN ANTİK ÇAĞ YAZARLARI

Tarih bilimiyle günümüze kadar ilgilenen pek çok tarihçi, sosyolog, sosyal bilimci ve araştırmacı, tarihi tanımlamaya ve tarihin amaçlarını değişik şekillerde açıklamaya çalışmışlardır (Ünal, 2010: 183). Genel anlamıyla tarih; insanları, toplumları ilgilendiren olayların yer ve zaman belirterek nesnel bir şekilde sebep-sonuç ilişkisi içerisinde açıklamaya çalışan bir bilim dalıdır (İplikçioğlu, 1997: 5-8). Tarih biliminin ilgilendiği farklı alanlar arasında tarih yazıcılığı da önemli bir yer tutmaktadır (Hizmetli, 2016: 385). Eski Çağ tarihi, ana hatlarıyla yazı ile başlayan en eski devirlerden Roma'nın siyasal birliğinin çöküşüne ve Avrupa Orta Çağ'ına kadar olan süreci kapsamaktadır (İplikçioğlu, 1997: 12). Klasik Dönem'e ait edebi kaynaklar, tarih olaylarının Eski Çağ yazarları ve tarihçileri tarafından tasviri anlamına gelmektedir. Edebi anlamda "Eski Çağ Yazarı" tanımı ile "Eski Çağ Tarihçisi" tanımı arasında net bir ayrıma gidilememektedir. Bu bakımdan, Eski Çağ yazarı aynı zamanda Eski Çağ tarihçisi olarak da ele alınması yanlış olmayacaktır (İplikçioğlu, 1990: 28).

1. 1. 1. Herodotos (MÖ 490-425)

Herodotos, Karia etkisi altında olan İyonya şehri Halikarnassos'ta (bugünkü Bodrum) doğmuştur (İplikçioğlu, 1997: 356; Rodgers, 2015: 106-107). Şehir, MÖ 480'de Pers donanmasına gemi tedarik etmiş fakat sonrasında Delos Birliği'ne katılmıştır. Dahası, Asya ve Yunan dünyası arasında kültürel ve siyasi anlamda ortak nokta olma devam etmiştir. Herodotos için bu durum oldukça uygundu. Yunan yazarların birçoğu Yunan olmayanları ırksal önyargılarla değerlendirirken, Herodotos, önyargılardan uzak, araştırmacı gözlerle ve sempatik bakış açısıyla değerlendirdi. Kesin olmamakla birlikte, Herodotos siyasi sorunlar sebebiyle MÖ 446 civarlarında Atina'ya taşındı. Burada, *Historiai* (Herodot Tarihi) adlı eserinin bir bölümünü, halk arasında o vakitler yaygın olduğu gibi, halk içinde ezbere okudu. Perikles'in teşvikiyle birlikte 10 talanton (*τάλαντον*) (Antik Çağ'da kullanılmış olan ödeme araçlarındandır. Talanton sikke birimi olmamakla birlikte, en büyük Yunan ağırlık birimidir. Teorik ağırlığı 26.196 kg.'dır. Bir talanton'un ne kadar sikke içerdiği kullanıldığı para sistemine göre değişiklik göstermektedir) (Üreten, 2008: 437). İle ödüllendirildi. Bu oldukça büyük bir

meblağdı (Rodgers, 2015: 106-107). Historia, muhtemelen tamamlanmamış olan ve İskenderiye bilginlerince esin perileri Musa'ların adlarıyla (İplikçioğlu, 1997:356) isimlendirilmiş 9 kitaba bölünen bir eserdir (İplikçioğlu, 1997: 356; Tanilli, 2015: 310). Herodotos eserin ilk kitaplarında savaşa katılan tarafları, özellikle Pers Devleti'ni, coğrafi ve tarihî olarak birçok ayrıntıyla birlikte anlatmaktadır. Eser, Homojen bir bütünlük gösterir ve sadece bir siyasi ve askerî tarih değildir aynı zamanda bir kültür tarihidir. Herodotos'un bu eserinde Hellen olmayan toplumlara ilişkin etnografik bilgiler yer almaktadır. Aynı zamanda, Herodotos, "Batı" ve "Doğu" yani 'Hellenler' ve "Barbarlar" arasındaki karşıtlık durumunu edebi sanat inceliğinde birleştirmekle kalmayıp Pers devletinin büyüklüğünü, Pers Savaşları esnasında Hellenlerin Marathón, Salamis ve Plataiai'da kazandıkları zaferleri çok iyi kavramış ve bu olguları dünya tarihinin dönüm noktaları olarak göstermiştir. Hellenler ve Pers devleti arasındaki bu savaş "özgürlük" ve "esaret" arasındaki bir mücadele olarak görmüş olması dönemin iki temel olgusunun kavranmış olduğunu gösterir (İplikçioğlu, 1997: 356). Rodgers'a (2015: 106-107) göre büyük olasılıkla hayatının son günlerini İtalya'nın güneyindeki Thurioi şehrinde geçirdi. Bunun dışında hakkında çok az şey bilinmektedir. Yine de yapıtları incelendiğinde, Herodotos'un hayat dolu, zeki, çoğunlukla tutarsız ama hiçbir zaman sıkıcı olmayan biri olduğu anlaşılabilir. Herodotos hem "tarihin babası" hem de bilgiye doymak bilmeyen bir hezarfendi. Araştırmaları doğrultusunda, Mısır'a, Babil'e, Karadeniz'e ve diğer yerlere giderek masalları ve efsaneleri derledi. Eserlerinde, yer yer antik dünyaya ait şaşırtıcı bir şekilde doğru coğrafi, kültürel ve tarihi bilgilere rastlanmaktadır. Herodotos genellikle peşin hükümlü olmamakla birlikte bir olayı farklı açılardan aktarır, olay ile ilgili kararı okuyucuya bırakırdı. Bazen Herodotos Hindistan'daki altın kazan karıncaları anlattığındaki gibi saf bazen de Afrika'nın çevresini doğudan batıya dolaşan Fenikeli denizcilerin, güneşin kuzeyden doğduğu yönündeki anlatımlarına kulak asmayacak kadar da şüpheciydi. Ayrıca, bazı kişilere karşı adil değildi. Buna örnek vermek gerekirse, Themistokles'dan, sadece MÖ 480'deki Pers istilası sırasında bahsetmektedir. Bu durum ise büyük olasılıkla Herodotos'un kaynaklarındaki tutarsızlıklarından kaynaklanmaktadır ve kendisi de bu durumun muhtemelen farkında değildir. Herodotos, askeri konular hakkında çok az bilgiye sahipti ayrıca hiç askerlik yapmamıştı. Sayılar hakkında da pek bilgiye sahip değildi. Kserkses'in istila güçlerinin mevcudunu 1.700.000 olarak vermiş olması

oldukça gülünç bir durumdur. İlk büyük nesir yazarı olan Herodotos eserlerini duru bir İyon Yunancasıyla yazmıştır (Rodgers, 2015:106-107). Yunan tarihçilerinin gerçek babası olan Herodot çeşitli geziler yapmış gittiği yerlerin insanları ve tarihleri ile ilgilenmiştir. Bunun yanında daha çok bir öykücü olarak yorumlanır. Gezmiş olduğu yerlerde gördüklerini ve kendisine anlatılanları aktararak bu yerlerin insanlarını, onların özelliklerini ve tarihlerini dile getirir. Herodot bu deneyimlerini sadece aktardığı için kendisine bugüne kadar bir eleştiri yapılmamıştır (Aster, 2005: 134). Theopompos, “Herodotos Tarihi’ni 2 kitaplık özetini çıkarmış ve elyazmalarını 10. ve 13./14. yy.’lara ait olmak üzere başlıca iki gruba ayırmıştır. Ayrıca, esere ait oldukça fazla sayıda papirüs de bulunmuştur (İplikçioğlu, 1997: 356).

1. 1. 2. Ksenophon (MÖ 430)

MÖ 430 yılında doğan Atinalı tarihçi (Ksenophon, 2007: 1) ve yazar olan (İplikçioğlu, 1997: 369) Ksenophon ilk olarak Sokrates, sonra Pers Prensi Kyros ve son olarak Sparta Kralı Agesilaos gibi güçlü şahıslara ilgi duydu. Sokrates’in yakın çevresinde bulunan yazarın Sokrates’in öğretilerini ne derece idrak ettiği tam olarak bilinmemektedir (Rodgers, 2015: 108).

Ağır başlı ve son derece yakışıklı olan Ksenophon Erkhia demos’lu Gryllos’un oğluydu. Ksenophon’un anlattıklarına göre, Sokrates günlerden bir gün dar bir sokakta ona rastlamış ve bastonunu uzatarak ihtiyaç maddelerinin nerede satıldığını sormak için geçmesine engel olmuş. O da tarif etmiş. Sonrasında, Sokrates tekrar: “Pekiye, dürüst bir insan olmak için nereye gitmeli?” diye sormuş. Ksenophon bu soruya şaşırıp kalmış ve bunun üzerine Sokrates: “O halde peşimden gel de öğren” demiş ve böylelikle Ksenophon Sokrates’in öğrencisi olmuş.

Anılmaya değer şeyler (Apomneumata) adlı kitabı hocasının sözlerini kaydedip ilk olarak yayınlaması yönüyle tarihte bir ilktir ayrıca tarih eseri yazan ilk filozof da odur. Dönemin başka bir yazarı, Aristippos *Eski Çağ’da duygu hayatı* isimli eserin dördüncü kitabında Ksenophon’un Kleinias’a âşık olduğunu ve onun için şöyle dediğini anlatır: “Şu anda Kleinias’ı seyretmekten duyduğum zevk, dünyanın bütün güzel şeylerini bir arada görmekten alacağım zevkten daha büyüktür; bir tek Kleinias’ı görememektense dünyayı görmemeyi yeğlerim. Bu nedenle geceden ve uykudan nefret ediyorum, çünkü onu görmeme engel oluyorlar; gündüzle güneşe ise minnetim sonsuzdur, çünkü bana Kleinias’ı gösteriyorlar.”

Kyros ile dost olması ise şöyledir: Ksenophon'un, Boiotia kökenli, Leontinoilu Gorgias'ın öğrencisi ve Kyros'un dostu olan Proksenos adında bir arkadaşı vardı. Proksenos, bir gün Sardeis'te Kyros'un yanındayken, Atina'da olan Ksenophon'a bir mektup göndermiş ve Kyros ile dost olmalarını sağlamak için onu yanına çağırılmış. Ksenophon mektubu alınca fikrini almak için Sokrates'e göstermiş, tanrıya danışmak amacıyla da Delphoi'e yollamış. Ksenophon hocasının sözüne uyararak tanrıya gitmiş, fakat Kyros'un yanına gitmesinin doğru olup olmayacağını sormak yerine nasıl gideceğini sormuş. Bu nedenle hatta Sokrates onu azarlamış, fakat sonrasında yola çıkıp Kyros'un yanına gitmesini tavsiye etmiş böylelikle Proksenos gibi yakın bir dosta sahip olma fırsatı bulmuş. Sefer sırasında, yabancı bir birliğin komutanı olan Pharsaloslu Menon'ı hiç sevmemiştir. Menon'a yaptığı hakaretler arasında kendinden büyük oğlanlarla düşüp kalktığını söyler. Ayrıca Apollonides adında birini de kulakları delik diye ayıplamıştır. Ünlü seferinden sonra Odryslerin kiralı Seuthes'in ettiği yeminleri çiğnemiş ve takip eden dönemde Ksenophon Asya'da bulunan İsparta kralı Agesilaos'un yanına gitmiştir. Ona Kyros'a ait ücretli askerleri verdi; bu nedenle aralarında büyük bir dostluk kuruldu. Bu dostluk nedeniyle İsparta yanlısı olmakla suçlandı ve Atinalılar tarafından sürgüne mahkûm edildi. Beraberinde bir miktar altınla Ephesos'a gelerek, geri dönene kadar muhafaza etmesini, eğer geri dönmezse bir heykel yaptırıp tanrıçaya adaması için, bu altının yarısını Artemis'in rahibi Megabyzos'a emanet etti, yarısı ile de Delphoi'e adaklar gönderdi. Bir süre sonra Thebaililerle başlayan savaşı yönetmesi için çağrılan Agesilaos ile birlikte Yunanistan'a döndü. İspartalılar, Ksenophon'u devlet konuğu ilan ettiler. Ardından, Agesilaos'tan ayrılıp, Elis'te kente yakın bir köy olan Skillus'a gitti. Magnesli Demetrios'a göre, adı Philesia olan eşi de onunla birlikteydi. Deinarkhos, bir azatlı meselesi nedeniyle Ksenophon'a yazdığı nutukta, iki oğlu Gryllos'la Diodoros'un da oraya geldiklerini söyler. Olympia oyunları nedeniyle Megabyzos'un Helen Dünyası'na gelmesi üzerine eski servetine tekrar kavuşan Ksenophon bir arazi satın alıp bu araziye tanrıçaya adadı. Bu araziden, Ephesos'taki ırmak gibi, adı Selinus olan bir dere akmaktaydı. Ksenophon bundan sonraki vaktini avlanmak, dostları ile sohbet etmekle ve tarihler yazmakla geçirdi. Deinarkhos, İspartalıların ona bir ev ve bir tarla verdiklerini aktarır. Elisliler Skillus'u işgal ettiler. Bu olay gerçekleşirken İspartalıların yardıma gelmekte ağır davranmaları üzerine, iki oğlu birkaç uşakla beraber Lepreon'a kaçtı. Ksenophon ise önce Elis'e,

oradan da ailesi ile birlikte Korinthos'a gitti ve oraya yerleşti. Bu olaylardan sonra Atinalıların Ispartalılara yardım etmeye karar vermeleri üzerine, oğullarını İsparta uğrunda savaşmaları için Atina'ya gönderdi. Diodoros herhangi bir başarı göstermeden muharebeden döndü. Daha sonra, bir oğlu oldu ve ona kardeşinin adını verdi. Buna karşılık, Gryllos atlıların karşısında yer aldı ve kahramanca vurularak öldü. Ephoros Tarihi'nin yirmi beşinci kitabında olayı böyle anlatır. Ksenophon o sırada kurban kesiyormuş, oğlunun öldüğü söylenince, başındaki çelengi çıkarmış; sonra yiğitçe öldüğünü söylenince, çelengi tekrar başına geçirmiş. Bazıları bu olayla ilgili olarak tek bir gözyaşı bile dökmediğini, hatta: “*Oğlumun ölümlü olduğunu biliyordum*” dediğini söylerler. Ksenophon'un hayat hikâyesi bu şekildedir. *Akme'si* seksen dördüncü Olimpiyatın dördüncü yılına rastlar; Kyros'un düzenlediği sefere Ksenainetos'un arkhontluğu zamanında, Sokrates'in ölümünden bir yıl önce katılmıştır. Atinalı Stesikleides'in arkhontlar ve Olympia galipleri listesinde aktardığına göre, yüz beşinci Olimpiyadın birinci yılında, Kallimedes'in arkhontluğu zamanında ölmüştür. O yıl Amyntas'ın oğlu Philippos'un Makedonya tahtına geçtiği yıldır.

Magnesli Demetrios, Korinthos'ta çok ilerlemiş bir yaşta öldüğünü söyler. Birçok meziyeti arasında at ve av sevgisini söylenebilir. Yazılarından anlaşıldığı kadarıyla, taktiğe meraklıydı. Kurban kesmeye düşkün, dini bütün bir insandı. Kurbanlardan anlam çıkarmakta ustaydı ve Sokrates'e içten bağlı bir öğrenci idi.

Herkesin değişik şekillerde böldüğü kırk kadar kitap yazmıştır (Ksenophon, 1999: XXI-XXIII; Laertios, 2015: 85-88). Eserleri şunlardır: *Anabasis*: bu eserde her kitabın bir önsözü olmasına karşılık genel bir önsöz yoktur; *Kyros'un eğitimi*, *Yunan Tarihi*, *Anılmaya değer şeyler*, *Ziyafet*, *Ev yönetimi*, *Avcılık üzerine*, *Süvari komutanlığı*, *Binicilik üzerine*, *Sokrates'in savunması*, *Gelirler üzerine*, *Hieron veya Tiranlık üzerine*, *Agessilaos*, *Atinalıların ve Ispartalıların Anayasası*: (Ksenophon, 1999: XXIII; Laertios, 2015: 88) Magnesli Demetrios bu son eserin Ksenophon'a ait olmadığını söyler.

Ksenophon, Thukydides'in yayınlanmamış kitaplarına sahip iken onları yazarının adı ile yayınlanması önemlidir.

Yedi Ksenophon vardır: birincisi, burada anlattığımız kişidir; ikincisi, *Theseis'm* ozanı Pythostratos'un kardeşi, Atinalıdır, başlıca eserleri arasında Epameinondas'ın ve Pelopidas'ın hayatlarını yazmıştır; üçüncüsü Koslu bir hekimdir; dördüncüsü Hannibal'in tarihini yazmıştır; beşincisi, efsanevi mucizeleri anlatmış olan bir yazardır;

altıncısı Paroslu bir heykeltıraş; yedincisi de Eski Komödy ozanlarından (Ksenophon, 1999: XXIII-XXIV; Laertios, 2015: 89).

1. 1. 3. Strabon (MÖ 63-MS 23)

Strabon Karadeniz'deki Amasia (Amasya) şehrinde doğmuştur (İplikçioğlu, 1997: 439; Rodgers, 2015: 453). Birçok yeri gezerek coğrafya ile ilgili 17 kitap yazdı. Strabon, Dünya'nın küre şeklinde olduğuna inanırdı. Avrupa, Asya ve Avrupa kıtaları, Okeanos ile çevrili bir kara parçasıydı. Strabon, Etiyopya'ya kadar seyahat ettiğini iddia etmektedir fakat bilgilerinin çoğu eserlerinin korunmasına yardımcı olduğu Eratosthenes'de mevcuttu (Rodgers, 2015: 453). Strabon, sadece coğrafyacı değil aynı zamanda bir tarihçiydi. Roma'da öğrenim görmüş, Küçük Asya'ya, Mısır'a, Hellas'a, Aithiopia'a (Habeşistan), Armenia'ya, Suriye'ye ve Sardinia'ya uzun inceleme gezileri gerçekleştirerek tüm Akdeniz dünyasını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Polybios'un eserini sürdürmek için 47 kitaplık bir tarih eseri (*Historika hypomnemata* [Taxopixà únopvripaxa] = "Tarihsel Notlar") yazmıştır fakat bu eserden günümüze yalnızca bazı bölümler kalabilmiştir. Yazar, bazı eksiklikleriyle günümüze gelmeyi başaran 17 kitaplık eseri, *Geographika'da* (reioypoupitcá = "Coğrafya") ile asıl ününü kazanmıştır (İplikçioğlu, 1997: 439; Rodgers, 2015: 453). Eser, Eratosthenes'e ait dünya haritası göz önüne alındığında o zaman bilinen dünyanın genel bir tasvirini içerir. Ayrıca, eser, sadece coğrafi bilgileri değil aynı zamanda tarihî, mitolojik, tıbbî ve matematikle ilgili konulara değinmektedir. Bunun yanı sıra, felsefi bir boyutu da bulunan eser, günümüzdeki tarih ve tarihî coğrafya ile ilgili araştırmalar için oldukça önemlidir. İlk kez bu eserde, Germania ve Britannia gibi bazı Avrupa ülkeleri betimlenmiştir. Eserin 12.-14. kitaplarında Küçük Asya (Anadolu) ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Poseidonios, Strabon'un kullandığı kaynakların başında gelmektedir (İplikçioğlu, 1997: 439).

1. 1. 4. Pliny Secundus (MS 23)

MS 23 yılında Como'da dünyaya gelen Pliny, ailesinin atlı sınıfının üyesi olması sayesinde iyi bir eğitim alma imkânı bulmuştur. Özellikle bilimsel konularda ve sanat tarihinde çağının en önemli bilim adamı olarak kabul edilmektedir. Henüz 12 yaşındayken Roma İmparatorluğuna gönderilerek hukuk, edebiyat ve hitabet alanlarında eğitim aldı. Tragedya yazan ve iyi bir komutan olan Pomponius Secundus ile tanıştı, o

komutandan etkilendi, ilerleyen dönemde onun yaşamını kaleme aldı. 23 yaşına geldiğinde askeri görevler almaya başlayan Pliny çeşitli eyaletlerde procuratorluk görevleri üstlenmesinin yanında donanma komutanlığı görevi de yapmıştır. Pliny 79 yılının 24 Ağustos’unda Vezüv Yanardağ’ının patlaması sonucunda Stabiae yakınlarında volkanik olayları gözlemlemek için denize açıldı. Evlat edindiği ve yeğeni olduğu söylenen Genç Plinius (MS 61 veya 62 – 113 veya 114), Tacitus’a gönderdiği bir mektupta amcasının ölümünü anlatmıştır. Genç Plinius’un anlattığına göre, yakınlarında bulunan dağlardan yükselen bir duman bulutu amcasının dikkatini çekmiştir. Pliny gördüğü bu olayı incelemek için küçük bir tekne ile yola çıkmıştır. Patlamaları umursamadan dökülen döküntülerden korunmak için kafasının üstüne bir yastık tutarak kıyıya çıkar ve gazlardan, dumanlardan etkilenerek boğulur. Yaşlı Pliny MS 77-79 yılları arasında kaleme aldığı ve günümüze otuz yedi kitabı ulaşan Doğa Tarihi isimli eseri kozmoloji, coğrafya, antropoloji, zooloji, botanik, tıp, farmakoloji, mineraloji ve sanat tarihi gibi hususlarda iki bin cildi bulan kitaptan derlenmiş bilgi, gözlem ve olguları bir arada toplaması yönüyle bir ansiklopedi olma niteliğini taşımaktadır. Yaşlı Pliny’nin yaklaşık 2000 (500 civarı Yunan ve Romalı yazarın bıraktığı) cilt kitap okuduğuna dair ciddi iddialar bulunmaktadır. Onun gerçekleştirdiği alıntı tekniği Cicero, Plutarkhos, Livius ve Dio gibi yazarlarca da uygulanmıştır. Pliny alıntı yaptığı eserlerin bize bir listesini sunmaktalar. Pliny alıntılarını basit alfabetik bir düzende değil karmaşık bir yapıda eserine uygulamıştır. Eserleri arasında Aufidius Bassus’un *Historiae* adlı eserinin devamı olarak kabul edilen *Libri XXXI a fine Aufidi Bassi*, Roma-Germen savaşlarını konu alan *XX Libri bellorum Germaniae* başlıklı çalışmalar yer almaktadır. Bu eserlerin her ikisi de günümüze ulaşmamıştır. Ancak Tacitus eserlerinde bu kitaplardan yararlandığı için kısmen de olsa bilgi sahibi olabilmekteyiz (Demir, 2018: 7-12; “https://en.wikipedia.org/wiki/Pliny_the_Elder,” ; Üreten, 2018: 413-420).

1. 1. 5. Tacitus (MS 58)

Roma Yönetimdeki ve ekonomisindeki bozulmanın yansımaları başkentte olduğu gibi, eyaletlerde de hissedilmeye başlamıştı. Britannia Eyaleti’nde başlayan ayaklanmalar MS 58’de, Suetonius Paulinus’un düzenlediği askeri hareketlerle bastırıldı. Bu askeri hareketler Britannialılar kadar Roma halkı için de büyük zararlara neden olmuştur. MS 44 yılı içinde eyalet olarak ilan edilen Judaea’da (bugünkü İsrail)

MS 48 yılında karışıklıklar başlamış, MS 66 yılında ise bu karışıklıklar iyice artmıştı. Roma coğrafyasındaki bu ayaklanmaların ortak yönü bu bölgelerde görevlendirilen Romalı memurların uyguladıkları baskı ve şiddet politikasıydı. Böyle bir ortamda tarihçi Tacitus dünyaya gözlerini açtı. Hayatıyla ilgili bilgiler yeterli değildir. Doğduğu tarih bile tam olarak bilinmemektedir. Bu konu ile ilgili sadece bazı tahminlerde bulunabiliyoruz. Doğum tarihinin ne zaman olduğu ile ilgi en büyük yardımcımız, Tacitus hakkında bize bilgiler sunan yakın arkadaşı Genç Plinius'tur. Genç Plinius Epistulae VI, 20'de, MS 79 yılında aktif olan Vesuvius Yanardağ'ını anlatırken felaket esnasında kendisinin 18 yaşında olduğunu söyler. Epistulae VII, 20, 3'te ise Tacitus ile neredeyse aynı yaşlarda olduğunu ve onu taklit etmeye çalıştığını söyler. Genç Plinius'un doğum MS 61 olduğu bilinmektedir. Tüm bu bilgilerden hareketle, Tacitus'un Plinius'tan beş - altı yaş daha yaşlı olduğu düşünülerek doğum tarihi olarak MS 55 veya 56 alınmaktadır. Doğum tarihi ile ilgili bize bilgi veren diğer bir eser ise Tacitus'un *Dialogus de Oratoribus* (Hatipler Üzerine Diyalog) isimli eseridir. MS 75 yılında yazıldığı düşünülen bu eserde Tacitus kendisinin *iuvenis admodum* ("oldukça genç bir adam") olduğunu söyler. Doğum tarihinde olduğu gibi, doğum yeri de net değildir. Mario Stefanoni bu konu ile ilgili olarak üç öneri olduğunu söyler: 1. Tacitus'un Romalı olduğu söylenebilir. 2. Bir başka varsayım Ternili olduğudur. Çünkü MS 275-276 yılları arasında imparatorluk yapan Claudius Tacitus Terni'de dünyaya gelmişti ve tarihçi Tacitus'un soyundan geldiği söyleniyordu. Bu akrabalığın Tacitus'un eserlerinin günümüze ulaşmasında etkili olduğu söyleniyor. 3. Üçüncü varsayımda ise Gallialı olduğu söylenir. Bu varsayımın dayanağı ise Yaşlı Plinius'un *Gallia Belgarum*'da *procurator*'luk yapmış Cornelius Tacitus isminde bir Romalı savaşçıdan söz etmesiydi. Bu sözü edilen kişinin, düşük bir ihtimalle de olsa Tacitus'un babası veya amcası olduğu düşünülüyor. Aynı belirsiz durum Tacitus'un *praenomen*'inin belirlenmesinde de karşımıza çıkmaktadır. Bazı yazarlar ona, Tacitus veya Cornelius Tacitus derken; Plinius'un Epistulae IX 23,2'sinde olduğu gibi. *Codex Mediceus I* ise onun *praenomen*'ini Publius olarak verir. Sidonius Apollinaris ise Epistula IV, 14,1 ve 22,2'de Gaius denilmektedir. Bu isimlendirme daha sonraki el yazmalarında da karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu belirsizlikler içerisinde kesin tek şey ise onun iyi bir ailenin çocuğu olduğu ve iyi bir eğitim aldığıdır. Vespasianus tahta geçtiği tarihte (MS 69) aşağı yukarı 14 yaşlarında bulunan Tacitus dönemin ünlü hatipleri M. Aper ile

Iulius Secundus'u mahkemelerdeki suçlama ve savunmalarını yakından takip etme fırsatı bulmuş, onlardan hitabet teknikleri üzerine dersler almıştır. Tacitus, devlet kademelerinde değişik görevlerde bulundu. İlkın Vespasianus zamanında *vigintiviratus* ve *tribunus militum laticlavus* görevlerinde bulundu. 23 Yaşındayken (MS 78 yılında) Britannia valisi Agricola'nın kızıyla evlendi. Hem almış olduğu eğitim hem de Agricola gibi önemli bir kişinin kızıyla evlenmiş olması, Tacitus'un kökeninin zengin ve soylu bir aileden gelmiş olabileceği olasılığını güçlendirmektedir. MS 79 - 80 yıllarında üç önemli olaya tanık oldu. İlk MS 79'da Pompeii, Herculaneum ve Stabiae şehirleri ile Campania'nın diğer bölümlerini yerle bir eden Vesuvius Yanardağı patlamasıdır. İkincisi MS 80'de Roma'da etkili olan yangındır. Bu yangın esnasında birçok tapınak, hamam ve kitaplık zarar görmüştür. Üçüncüsü ise bu sırada çıkan, Roma ve tüm İtalya'yı etkisi altına alan veba salgınıdır. MS 92'de Suebler'e ve Sarmatlar'a tekrar boyun eğdirmek amacıyla Roma'dan ayrılan Domitianus MS 93'te geri geldiğinde, acımasız davranışlarında artış görüldü. İmparatorun ilk kurbanlarından biri ünlü Britannia Valisi ve Tacitus'un kayınbabası Agricola oldu. Agricola'nın MS 93 yılında Domitianus'un emriyle zehirlenerek öldürüldü. Tacitus'un MS 81 yılında *Dialogus de Oratoribus* adıyla bilinen bir eser yazmıştır. Bu eserin Domitianus'un ölümüne dek yayımlanmadığı sanılmaktadır. Tacitus'un yazdığı ilk eser olan bu kitap Latince yazılmıştır ve ilginç edebi eleştiri kitaplarından biri olarak bilinir. Tacitus MS 90-93 yıllarında muhtemelen bir valilik görevi nedeniyle Roma'dan uzakta, başka bir eyalette bulunmaktaydı. Roma'dan uzakta bulunduğu bu süreçte Germania eseri için malzeme topladığı düşünülmektedir. Karia bölgesinde Mylasa (bugün Türkiye'de Muğla iline bağlı Milas) kentinde bulunan bir yazıttan edindiğimiz bilgilere göre Traianus döneminde Tacitus Asya Eyaleti'nde *proconsul*'luk görevinde bulunmuştu. (Bu yazıtla ilgili bilgi *Bulletin de Correspondance Hellénique* dergisinde 1890'da yayımlanmıştır). Bir kişinin imparatorluk yönetimi altında yükselebileceği en yüksek makam olan bu göreve yaklaşık olarak MS 112 yılında başlamış ve MS 116 yılına dek bu görevde kalmıştır. Tacitus, Traianus döneminde yazar olarak kendini kanıtlamıştır. Önce, biyografi türünde bir eser olan Agricola'yı yazmaya başlayan Tacitus ardından etnografik nitelikteki eseri Germania'yı yazmıştır. Onu tarih yazarı olarak tanıtan *Historiae* ve *Annales* ile yazarlığının doruğuna ulaşmıştır. MS 104-109 tarihleri arasında yayımladığı *Historiae* adlı ilk tarih kitabında Tacitus, Nero'nun ölümünden başlayıp

Domitianus'un ölümüne kadar olan İmparatorluk tarihini anlatmıştır. On dört kitaptan oluştuğu düşünülen bu eserden ilk dört kitap tam olarak, beşinci kitap ise yarım olarak günümüze ulaşabilmiştir. Eserde olaylar yıl yıl anlatılır. Günümüze ulaşan bölümler Galba, Otho ve Vitellius arasındaki iktidar mücadelelerini ve bu mücadeleler sonrasında yönetimi ele geçiren Vespasianus'un imparatorluğunun ilk dönemini anlatarak MS 70 yılına dek gelmektedir. Bu esere konu olan olaylar Tacitus'un kendisinin tanık olduğu olaylardır Tacitus'un son tarih eseri Annallar'dır. Annals (Latince: Annales), MS 14-68 yıllarında Tiberius saltanatından Nero'ya kadar Roma İmparatorluğu'nun tarihini anlattığı eseridir (Demiriş, 2002: 32-51; Tacitus, 2004: IX-XXVI; Diakov ve Kovalev, 2011: 14-15).

1. 1. 6. Arrian (MS 86)

Lucius Flavius Arrianus, MS 86 yılı içinde Bithynia Eyaleti'ne bağlı Nikomedeia (İzmit) şehrinde dünyaya gelmiştir. Bu tarih tartışma konusudur. Doğum tarihi ile ilgili olarak Syme MS 85 yılı ile MS 95 yılları arasında bir tarihten bahseder. Arrianus, Bithynia eyaletinin aristokrat ailelerinden birine mensuptur. Flavius *nomen gentilicium*'undan da anlaşıldığı gibi ailesi Roma vatandaşlığına Flavius'lar Dönemi'nde geçmiştir. Arrianus kendisini Ksenophon ile ilişkilendirmiş ve kendisini eserlerinde okuyucularına Genç / Yeni Ksenophon ismiyle takdim etmiştir. Arrian, Genç Ksenophon ismiyle birlikte bazen de filozof ve Epiktetos'un öğrencisi unvanlarını da kullanmıştır. Olgunluk dönemi Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Antoninus dönemlerine denk gelmektedir. İyi bir eğitim almıştır. Bu eğitimlerin yanı sıra kırsal bölgelerde avcılık ve savaş stratejileri üstüne de eğitimler almış ve kendisini bu konularda da geliştirmeye çalışmıştır. Yükseköğretimini MS I. yüzyıl sonları ya da MS II. yüzyılın ilk dönemlerinde Nikopolis'teki Stoacı Epiktetos'un okulunda tamamlamıştır. Yaklaşık olarak MS 111-114 yılları arasında C. Avidius Nigrinus Akhaia Eyaleti valisi iken Arrianus onun danışmanlığını (*consilium*) yapmıştır. Arrianus aldığı iyi eğitimle birlikte bilgisi ve üstün zekâsı sayesinde toplum içinde büyük saygınlık kazanmış ve değişik kamu hizmetlerinde çalışmıştır. MS 129 yılında *consul* olarak seçilmiştir. Bir yıl Roma'da bu görevi yerine getirdikten sonra MS 131 ya da MS 132 yılında Kappadokia Eyaleti'ne vali olarak görevlendirilmiştir. Bu göreve başlamadan önce, Karadeniz bölgesindeki garnizonları denetlemek için Karadeniz'e gemi ile açılmıştır. Bu görev esnasında Arrianus, Hadrianus'a gezdiği ve denetlediği

bölgeler ile ilgili betimlemelerini yazdığı bir seyir defteri veya dostça bir mektup diye adlandırılabilir Karadeniz Seyahati (*Periplus Ponti Euxini*) adlı eserini yazdı. Arrianus'un bilinen belli başlı eserleri şöyledir:

Arriani Periplus Ponti Euxini (Karadeniz Seyahati), Acies contra Alanos (Alan Tarihi - Alan'lara Karşı Savaş Düzeni), Ars Tactica (Manevra - Strateji Sanatı), Cynegeticus (Avcılık Üzerine), Timoleon'la İlintili Olaylar, Alexandri Anabasis (İskender'in Anabasis'i), Historia Indica (Hindistan Tarihi), Bithynia Tarihi, Parth Tarihi, Discourses (Söylev/Nutuk) ve Tilliboros/Tillorobos'un Hayatı'dır. İlerleyen dönemlerde Atina şehrinde belli bir süre yüksek mahkeme yargıçlığı yaptı. Yaklaşık olarak MS 180 yılında emekliliğini geçirdiği Atina şehrinde vefat etmiştir. Yaşadığı süre dâhilinde tarih yazıcılığı, devlet adamlığı, komutanlık gibi önemli görevler üstlenmiştir (Sarıkaya, 2013: 329-342; Karahan, 2017: 3-13; Yılmaz, 2016: 63-64; Tekin, 2008: 31; Aslan, 2005: VII).

1. 1. 7. Appian (MS 95)

MS 95 yılında İskenderiye'de dünyaya gelen Yunan tarihçidir. Doğduğu dönemde Mısır, Roma hâkimiyetinde bulunduğu için Appian aynı zamanda Roma vatandaşı olarak kabul edildi. Zengin bir ailenin çocuğu olduğuna inanılıyor. İskenderiyeli Appian'ın hayatı hakkında çok fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Hemen hemen tamamı kaybedilmiş bir otobiyografi yazmıştır. İmparator Trayan, Hadrian ve Antoninus Pius zamanlarında yıldızı parlamıştır. Appian'ın avukatlık yaptığı, Mısır'daki yüksek makamların dolması nedeniyle 120 yılında Roma'ya gitmiştir. 147 yılında, arkadaşı Markus Kornelius Fronto'nun önerisi ile tahminen Mısır'a üst düzey yönetici olarak atanmıştır. 165'ten önce, yirmi dört kitaptan oluşan Roma Tarihini Yunanca yazmıştır. Roma Tarihi adlı eserinde tarihi olaylar parça parça yazılmıştır. Eser, Antik Çağlardan Roma İmparatorluğu'na kadar geçen sürede ortaya çıkan pek çok devlet ve millet hakkında bize bilgi verir. Eser çok iyi bir şekilde korunmuştur. Dili oldukça ağır olsa da bize çok değerli bilgiler verir (Özellikle de Roma'da yaşanan iç savaşlar hakkında).

Özellikle bu eser etnografik yapısı ile dikkat çekmiştir. Appian büyük olasılıkla bu yapıyı, okuyucularının yalnızca Roma ile olan ilişkileri ile birleştirilen olaylar dizisine yönlendirmesini kolaylaştırmak için kullandı. Bunun edebi bir örneği

Appian'ın İç Savaşlarından bulunabilir. Appian sadece özel koşullarda kullandığı bilgilerin kaynağından söz ettiği için kaynakları hakkındaki belirsizlik devam etmektedir("https://en.wikipedia.org/wiki/Appian,";"https://www.livius.org/sources/content/appian/,";"https://www.britannica.com/biography/Appian-of-Alexandria," ; Smith, 1870: 247-248; Tekin, 2008: 31; Özsait 1982: 324; Diakov-Kovalev 2011: 8; Atlan, 2014: 237-238).

1. 1. 8. *Scriptores Historiae Augustae* (MS 117)

Hand Rianus'tan Carinus'a kadarki (MS 117-285) Roma imparatorlarını, hukuka aykırı olarak imparatorluğu ele geçirenleri ve hak iddia eden 30 kişiye ait bilginin olduğu bir eserdir. Bu biyografilerin toplu halini ifade etmek için *Scriptores Historiae Augustae* ismi verilmiştir. Genel anlamıyla, eserin tamamı günümüze kadar ulaşamamıştır (İplikçioğlu, 1997: 419).

1. 1. 9. *Dio* (MS 150)

Cassius Dio Cocceianus, yaklaşık olarak MS 150-235 yılları arasında Bithynia eyaletine bağlı *Nicaea* (Nikaia=İznik) şehrinde yaşamış, Roma İmparatorluğu tarihçisidir. Yazar, Roma'ya bağlılığını sunan ve Roma İmparatorluğuna hizmet etmeyi onur sayan soylu bir aileden gelmiştir. Babası Cassius Apronianus *senatör* ve sonra Lykia-Pamphilia'da *proconsul*, Cilicia'da *legatus propraetore* ve son olarak Commodus Dönemi'nde (177- 192) *consul suffectus* olarak ve Dalmatia'da da *legatus* olarak görevler üstlenmiştir. Dedesiye ünlü hatip ve filozof Dio Chrysostomos'dur. 3. yy'dan 7. yy'la kadarki belgelerde Dio'nun adı, Claudius Cassius Dio olarak kullanılmıştır. İlerleyen dönemlerde bilim insanları, geleneksel *tria nomina* ile Cassius Dio Cocceianus isimlerini kullanmışlardır. Ancak tarihçinin el yazmalarında ismi basitçe Dio olarak geçmektedir. Cassius Dio'nun hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgilere, O'nun yazdığı, seksen kitaplık Helence "Roma Tarihi" isimli eserinden öğrenilmektedir. 193 yılında Dio edebi çalışmalara başlamıştır. Cassius Dio ilk olarak Severus'un ilerleyen dönemde ihtişamına ilişkin rüya ve kehanetleri içeren küçük bir kitap yazmıştır. Cassius Dio rüyalar ve kehanetlerle ilgili yazdığı bu eserin bir nüshasını imparatora göndermiştir. İmparator eseri okuduktan sonra Dio'ya övgü dolu bir cevap göndermiştir. İmparatorun mektubunu aldıktan sonra Dio, rüyasında tanrı tarafından tarihçilikle görevlendirildiğini söylemiştir. Bunun üzerine Cassius Dio, Commodus'un son dönemlerinden Septimius

Severus'un tahta çıktığı tarihe kadar uzanan gelişmeleri derlediği bir yazı yazmıştır. Bu yazı imparator ve halk tarafından beğenilince, Dio hemen Roma tarihinin tüm safhalarını içeren bir çalışma yazmaya karar verdi. Cassius Dio'nun *Roma Tarihi* isimli eserinin büyük çoğunluğu Capua'da yazılmıştır. Cassius Dio, Roma tarihini başlangıcından kendi dönemine kadar olan materyalleri bir araya getirmek için on yıl, yetmiş üçüncü kitabını düzenlemek ve yazıya geçirmek için de on iki yıl harcamıştır. Tarihleri açıklamamız gerekirse, Cassius Dio, 201-211 yıllarında materyalleri toplamış, 212-224 yıllarında ise *Roma Tarihi* isimli eseri yazmıştır. Yazar 218-219 kış aylarını Pergamon'da geçirmiştir. Ardından Bithynia'ya gitmiş ve orada hastalanmıştır. Severus Alexander onu çağırana kadar Bithynia'da kalmaya devam etmiştir. *legatus Augusti* olarak 224-226 yılları arasında Dalmatia'ya, ardından da 226-228 yıllarında *Pannonia Superior*'ada (Yukarı Pannonia) görevlendirilmiştir. Cassius Dio bu görevde kendisine verilen askerlerin disiplinsiz hareketlerine izin vermemiştir. Bu durum askerler arasında Dio'ya karşı hiddet canlanmasına neden olmuştur. Koruma birliğindeki askerler bu durumu, koruma birliği başkomutanı Ulpianus'a şikâyet etmişlerdir, fakat imparator Severus Alexander, bu şikâyetleri dikkate almamış ve Cassius Dio'yu 229 yılında ikinci kez *consul* olarak atamıştır. Yazar imparatoru ziyaret etmek amacıyla Roma'ya dönmüş ve yaşı nedeniyle ayak ağrılarından rahatsız olduğunu Bithynia'ya dönmek istediğini söylemiş ve izin alarak Bithynia'ya dönmüştür. Cassius Dio'nun eseri olan *Roma Tarihi*, adlı eseri kendi ifadesiyle üç ana bölümden oluşturmuştur. İlk bölüm, *senatus* ve halk merkezli politik gelişmelerin yaşandığı krallık ve cumhuriyet dönemi; ikinci bölüm, monarşinin kuruluşundan Marcus Aurelius'un ölümünü de içine alan zaman dilimini; üçüncü bölüm ise kendi yaşadığı dönemi kapsamaktadır. Cassius Dio'nun, *Roma Tarihi* isimli eserinden yaklaşık olarak üçte birlik bölümü eksiksiz olarak günümüze ulaşabilmiştir. Cassius Dio eserinde annalistik bir tarz izlemiştir. Yazar olayları yıllara göre gruplamıştır. Özellikle yönetici isimlerini kullanarak, devlet kayıtlarının kullanılmasına özen göstermiştir. Bu gözle incelendiğinde Cassius Dio'nun belgencilğe dayanan bir tarih anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kullandığı belgelerin tek taraflı olması, olayların anlatılması esnasında toplumun büyük bir kesimine ilişkin gözlem ve bilgilere yer vermemesi, Cassius Dio'nun tarihçiliğine karşı ciddi eleştirilere sebep olmuştur (Barnes, 1984: 240-255; Boyana ve Türkan, 2019: 2-

20; Aalders, 1986: 282-304; Swan, 2004: 1-3; Diakov ve Kovalev, 2011: 16-17; Tekin, 2008: 31; Özsait, 1982: 324; Atlan, 2014: 238).

1. 1. 10. Procopius (MS 527)

Procopius, General Belisarius'un gerçekleştirdiği olayları kaydeden ve Justinian'ın saltanat döneminin (MS 527-565) tarihçisi olarak bilinir. MS 5. yüzyılın sonlarında Filistin'deki Caesarea şehrinde doğan Procopius'un eğitimi ve gençlik yılları ile ilgili bilgi sahibi değiliz, ancak kendisinin mesleki anlamda iyi eğitmiştir. Constantinopolis'e genç bir adam olarak geldi ve hemen dikkatleri üzerine çekti. MS 527 yılının başlarında Belisarius'un hukuk müşaviri ve özel sekreteri olarak atandı. General Justinian'ın kadrosunda çalışmaya başladı ancak son zamanlarında generallik ofisine görevlendirildi. Justinian, kısa bir süre sonra Roma İmparatorluğu'nda tahtı paylaşması için amcası Justinus tarafından çağrıldı ve dört ay sonra amcası öldü. Justinian, amcasının ölümünden sonra, Roma imparatoru oldu. Procopius bu olaylara eserlerinde değindi. Belisarius'un Afrika, İtalya ve Doğu seferleri boyunca Procopius da onunla birlikte bu seferlere katıldı ve tanık olduğu olayları eserinde anlattı. Onu 527'de Mezopotamya'da, 533'te Afrika'da ve 536 yılında ise İtalya'da görüyoruz. Belisarius ile olan yakınlığının yanında bulunduğu konum ve kişiliği Constantinopolis'teki mahkemede ona avantaj sağlamıştır. Procopius'un yönetimdeki konumu ve tanık olduğu olaylar sebebiyle yazmış olduğu eserleri tarihi anlamda ilginç ve önemli kılmaktadır. Aslında her gördüğünü böyle cesurca anlatmasını sağlayacak bir konumu da olmamasına rağmen olayları anlatırken yaranmak için değil de mümkün olduğunca tarafsız yazmaya çalışmıştır. Procopius'un yazdığı üç eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden ilki, Savaşlar (History of the Wars) adını verdiğimiz, Justinian döneminde gerçekleştirilen savaşlarından bahseden ve sekiz kitaptan oluşmaktadır. Ve eserleri içinde en başarılı olduğu eser Savaşlardır. Bu eser tam anlamıyla kronolojik bir sıra izlememektedir. Bu sekiz cilt kitabın 1 ve 2. ciltleri İran savaşlarını, 3 ve 4. Ciltleri Afrika savaşlarından, 5, 6 ve 7. Ciltleri İtalya'daki Gothlarla yapılan savaşları anlatmaktadır. Bu 7 kitap aynı anda yayınlanırken 8. Cilt ise 554 yılında yayınlanmıştır. 8. ciltte ise bazı ilave bilgiler ve diğer krallıklarda olan askeri olaylar hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci eseri olan ve Gizli Tarih (Anecdota) olarak isimlendirdiğimiz kitabında ise yazar Bizans devletinde yaşanan saray entrikalarından ve yaşanan yolsuzluklardan bahsetmektedir. Üçüncü eseri olan ve Yapılar olarak isimlendirdiğimiz

eserinde ise Procopius, Justinian dönemindeki yapılar hakkında bilgi vermiştir ve bu eser altı ciltten oluşmaktadır (Dewing, 1914: 2-4; Tekin, 2010: 32; Bury, 1958: 417-436).



İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞ YAZARLARINDA DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

2. 1. YER ADLARI

2. 1. 1. Akilisene (Acilisene)

Akilisene bugünkü Erzincan ili Tercan ilçesi sınırları içerisinde olduğu ileri sürülmektedir. Talbert (2000) Barrington Atlası adlı eserde Akilisene'nin Erzincan İli Kemah ilçesi sınırlarında olabileceğini belirtir (Talbert, 2000: 1269). Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Erzincan iline bağlı Tercan, kuzeyde Otlukbeli ilçesi ve Erzurum ili, doğu ve güneydoğusunda Erzurum ili, güneyde Bingöl ve Tunceli illeri, güneybatısında Üzümlü, batısında ise Çayırlı ilçeleri bulunmaktadır. Etrafı dağlarla çevrili olan ilçe Erzincan ilinin doğu ucunda bulunmaktadır (Çakkalkurt, 2005: 375-386; Kara, 2016: 25-38; Türkben, 2009: 80-81; Umar, 1993: 41).

Akilisene Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Armenus’us, Pebei ve Larisa arasındaki Boebei Gölü’ndeki şehirlerden biri olan Armenium’un bir yerlisi olduğu ve kendisinin ve takipçilerinin, Ülkeyi Calachane ve Adiabene kadar işgal eden Acilisene ve Syspirtis’deki yerlerini aldıkları söylenmektedir ve gerçekten de Armenia’ya¹ kendisinden sonra ismini bıraktı.” (Strabon, *The Geography*, XI, IV, 8)

“Fırat Nehri sadece iki nehrin daha büyüğü değildir, aynı zamanda, dolambaçlı akımıyla, Torosların kuzey bölgesinde kaynakları olan ve daha çok Büyük Armenia olarak adlandırılan yerden batıya, Küçük Armenia’dan sağ tarafa ve Acilisene’den de sola doğru akar.” (Strabon, *The Geography*, XI, 12, 3)

“Antitaurus, Fırat Nehri ve Toros’da başlar ve bir tarafını çevreleyerek Armenia’nın doğu bölgelerine, Sophene’nin ortasına doğru, diğer tarafında Antitaurus ile güneye yönelmeden önce Fırat Nehri arasında yer alan Acilisene’de biter.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 2)

“Caspiane, Phaunitis ve Basoropeda’yı Medlerin ülkesinden; İberyalıların Cyrus Nehri’nin kenarında kalan Paryadres Dağı, Chorzene ve Gogarene’yi çevreleyen bölgeden; Chalybians ve Mosynoeci’nin Küçük Armenia sınırındaki veya bunun bir

¹ Armenia kelimesi siyasi bir oluşum veya devlet ismi olarak değil coğrafi bir tanım olarak kullanılmıştır.

parçası olan Carenitis ve Xerxene bölgesinden; ve Acilisene ile Cataonianlar ve Suriyelilerden gelen Taronit'i çevreleyen Antitaurus bölgesinden ayırmayı kastettim; ve bu yüzden hepsi bize söylendiği gibi aynı dili konuşmaktadırlar." (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 5)

"Bu etki için Armenia ırkının eski bir öyküsü var: Pherae ve Larisa arasında bulunan Boebe Gölü boyunca uzanan bir Thessalian şehri olan Armenium'un Armenus'una Jason Armenia'ya eşlik etti ve Büyük İskender'e eşlik eden Pharsalyan'lı Cyrsilus ve Larisa'lı Medius, Armenia'nın kendisine ismini verdiğini ve Armenianların takipçilerinden bazılarının, daha önceki zamanlarda Sopheni'ye bağlı olan Acilisene'deki yerleri aldığını, bazılarının ise Armenia dağlarının dışındaki Syspiritis'teki Calachene ve Adiabene kadarki yerlerini aldıklarını söylemektedir." (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 12)

"Şimdi Perslerin tüm kutsal törenleri, hem Medler hem de Armenialılar tarafından onurlandırılır; ancak farklı yerlerde ve özellikle Acilisene'de onuruna tapınaklar inşa etmiş olan Armenialılar tarafından Anaitis'in şerefine istisnai bir onurlandırma düzenlenir." (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 16)

"Sinoria Büyük Armenia'nın sınırlarına yakındı, bu nedenle, Theophanes imlâsını Synoria olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos krallığının bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates vardır) Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporus'a kaçmaya zorlanıncaya kadar, burada kalmıştır." (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, III, 28)

2. 1. 2. Ararat

Urartu ismi Tevrat'ta Ararat olarak geçmektedir (Umar, 1993: 93; Kuhrt, 2007: 224; Katar, 2018: 104). Urartu Devleti, batıda Fırat Nehrine, doğuda İran'a, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisine, güneyde Toros dağları ve Urmiye Gölü'nün güney kısmına kadar uzanan geniş bir alana egemen olmuşlar ve Yakındoğu'nun önemli devletlerinden birini kurmuşlardır. Devletin çekirdek bölgesini günümüzdeki Van

Kalesi ve çevresi oluşturmaktadır. Urartu genel olarak bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Nahcivan, İran, Irak topraklarına kadar geniş bir alana yayılmıştır (Belli, 1982: 140; Çilingiroğlu, 2011: 188; Sevin, 1989: 48; Çilingiroğlu, 1997: 12; Belli, 1982: 149; Gümüşçü vd., 2013: 86). (Geniş Bilgi İçin: Umar, 1999: 198-199; Umar 1993: 94; Erzen, 1992: 27; Narçın, 2013: 75; Köroğlu 2010: 10-94)

Ararat Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir:

“Bir gün ilahı Nisrok'un tapınağında tapınırken, oğullarından Adrammelek'le Şareser, onu kılıçla öldürüp Ararat ülkesine kaçtılar. Yerine oğlu Esarhaddon kral oldu.” (Tevrat, 2.Kr.19: 37)

“Bir gün ilahı Nisrok'un tapınağında tapınırken, oğullarından Adrammelek'le Şareser, onu kılıçla öldürüp Ararat ülkesine kaçtılar. Yerine oğlu Esarhaddon kral oldu.” (Tevrat, Yşa.37: 38)

“Ülkeye sancak dikin! Uluslar arasında boru çalın! Ulusları Babil'le savaşmaya hazırlayın. Ararat, Minni, Aşkenaz krallıklarını Ona karşı toplayın. Ona karşı bir komutan atayın, Çekirge sürüsü kadar at gönderin üzerine.” (Tevrat, Yer.51: 27)

2. 1. 3. Armenia²

Günümüzde doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinin büyük bir kısmını içine alan bölgeye Antik Çağ yazarlarının verdiği isimdir. Armenia batıda Fırat ve güneyde Toros dağları tarafından, üst Dicle havzası (Sophanene ve Arzanene bölgeleri) dışında kalan alanlar olarak sınırlandırılmıştır. Toros dağlarının güneyindeki bölge Armenia sınırlarına dâhil edilmemiştir (Talbert, 2000: 1268)

Armenia Tacitus'ta şu şekilde geçmektedir:

“Fakat Agrippa hayattan ayrıldığında, hem L. Caesar hem de İspanyol ordusuna doğru giderken, Armenia'dan geri çekilirken bir yara ile zayıf düşen Gaius, kaçınılmaz bir şekilde erken ölümlerle veya üvey anneleri Livia'nın hileleriyle öldürüldü; ve

2 Armenia kelimesi siyasi bir oluşum veya devlet ismi olarak değil coğrafi bir tanım olarak kullanılmıştır. Armenia ismi ilk defa Akamenid kralı Darius'un (M.Ö. 522-486) eski Persçe, Elamca ve Babilce olmak üzere üç dilde yazdığı Bisuton yazıtında geçmektedir. Yazıtında: “Ben Darius büyük kral, kralların kralı perslerin kralı, halkların kralı, Viştapa'nın oğlu, Arsames'in torunu, Akamenid (...). Ahura Mazda sayesinde onların kralyım. Persia, Elam, Babylonia, Assyria, Arabia, Egypt, Lydia, Greeks, Media, Armenia, Cappadocia, Parthia, Drangiana, Aria, Chorasmia, Bactria, Sogdiana, Gandara, Scythia, Sattagydia, Arachosia... ifadeleri ile Armenia'nın da Lydia gibi Capadocia gibi coğrafi bir yer adı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Drusus'un hayatı daha önce sönmüşken, üvey oğullarından yalnızca Nero kalmıştı." (Tacitus, *The Annals*, 1, 3, 3)

"Yenilgiye uğramış Vononlar için sığınak Armenia idi, o zamanda boş ve Parthianlar'ın hükümdarlığı ile Roma arasında, dostluk sergileyen Armenianların kralı Artavasdes'i kıskırtan, onu zincirlerle vuran ve sonunda öldüren Antonius'in suçundan dolayı güvensizlik nesnesiydi." (Tacitus, *The Annals*, 2, 3, 1)

"Daha sonra, Augustus'un emriyle Artavasdes kuruldu ve bizi felaket yaşatmadan yerimizden etti. Ardından Armenia'ya yerleşmek için C. Caesar seçildi." (Tacitus, *The Annals*, 2, 4, 1)

"Böylece atalarının önünde, bunları ve yukarıda hatırladığım Armenia ile ilgili olanları tartıştı: Germanicus'un bilgeliği dışında çalkantılar Doğu'da yer bulmadı, çünkü kendi ömrünün azaldığını ve Drusus'un henüz yeterince olgunlaşmadığını söyledi." (Tacitus, *The Annals*, 2, 43, 1)

"Q. Servaeus, onların ilk defa bir yargıç yetkisine devredilmiş oldukları Commageni'nin üzerine yerleştirildi. Müttefiklerle ilgili her şeyin uygun bir şekilde çözümlenmesi, lejyonların bir kısmının (şahsen veya oğlu aracılığıyla) Armenia'ya gönderilmesini emreden, her bir alternatifi göz ardı eden Piso'nun küstahlığı yüzünden, Germanicus'u bulamadı." (Tacitus, *The Annals*, 2, 57, 1)

"Quirinius'un, Lanuvium bölgesinde doğmuş olan eski Sulpici azilsade ailesi ile hiçbir bağlantısı yoktu, fakat askerlik girişiminde bulunarak ve kendi inancına hizmet vermek için istekli olarak ve Divine Augustus konsolosluğu ele geçirdi ve ardından, bir zaferin nişanı olan Kilikya karşısındaki Homonadenses kalelerini yerle bir ederek; ve Armenia'nın görev süresi boyunca C. Caesar'a özel öğretmen olarak verilerek, Rodos'ta olduğu süre boyunca da Tiberius'a mahkemede ödeme yapmıştır." (Tacitus, *The Annals*, 3, 48, 1)

"Konsolosluk olarak C. Cestius ve M. Servilius ile Parthian soyluları, Kral Artabanus'un haberi olmadan Kente geldi. Onun Germanicus korkusu, Romalılara sadık olduğu ve kendi başına adil olduğu anlamına geliyordu; ancak daha sonra, çevredeki uluslara karşı kazandığı başarılı savaflara güvenerek, Tiberius'un savunmasız ihtiyar yaşını küçümseyerek, ve Kral Artaxias'ın ölümü üzerine, kendi çocuklarının en büyüğü olan Arsaces'i kurduğu Armenia için açgözlü olarak, ve buna ek olarak Suriye ve Kilikya'da bırakılan hazineyi geri talep etmeleri için erkeklere

hakaret ederek bize karşı kibiri ve vatandaşlarına karşı vahşeti benimsedi.” (Tacitus, The Annals, 6, 31, 1)

“Ancak Tiberius, taahhüdünü bırakmadı: Artabanus’a rakip olarak ve Armenia’nın kurtarılması için Iberian Mithridates ile aynı kanda olan Tiridates’i seçti ve ikincisini halkının komutasındaki erkek kardeşi Pharasmanes ile barıştırdı; ve Doğudaki bütün hazırlıkları üzerine L. Vitellius’u sorumlu olarak yerleştirdi.” (Tacitus, The Annals, 6, 32, 3)

“Prensler arasında, Mithridates ilk önce Pharasmanes’i suçluluk ve şiddet çabalarına yardımcı olmak için zorladı: bir miktar altın ile Arsaces temsilcilerini suç işlemeye zorlayan rüşvetçiler bulundu; aynı zamanda, İberyalılar Armenia’ya büyük kuvvetlerle girdi ve Artaxata kentine el koydular.” (Tacitus, The Annals, 6, 33, 1)

“Ardından Armenia terk edildi ve Artabanus’un servetleri devrildi ve Vitellius ile insanlar, barış zamanı vahşi olan ve savaştaki başarısızlıklarından perişan olan bir kralı terk etmeye teşvik edildi.” (Tacitus, The Annals, 6, 36, 2)

“Bir zamanlar Armenia’ya sahip olan ve şimdi bir sanık olan Tigranes bile sıradan bir vatandaşın misillemesinden kraliyet ismi nedeniyle kaçtı. Ancak bir konsolos olan C. Galba ve iki Blaesi gönüllü ölümlere düştü.” (Tacitus, The Annals, 6, 40, 2)

“O anda, hangi yöne yönelecekleri karmaşık ve belirsiz olan Doğu’nun kuvvetleriyle, güçlü Roma askerlerinin sarp kalelerini yok etme gücü ile birlikte, aynı zamanda Iberian ordusu ovalarını didik didik ararken, Mithridates’e, Armenia’yı işgal etme şansı verildi. Armenianlar, savaşa cesaret eden vali Demonax’ın bozgununun ardından direnmediler. Küçük Armenia Kralı Cotys, onun yoluna çıkan başkanların bazıları tarafından bazı kısa tereddütlere sebep oldu; ama daha sonra Caesar’ın bir mektubu ile sınırlandırıldı ve her şey Mithridates’in yönünde aktı, şimdi yeni krallığı için avantajının olması daha korkutucu idi.” (Tacitus, The Annals, 11, 9, 1)

“Bunun üzerine, en önemli makamları ziyaret etti ve Armenia’yı kurtarmak için can atıyordu, savaşı tehdit eden Suriye’nin elçisi Vibius Marsus tarafından kontrol edilmemişti. (Tacitus, The Annals, 11, 10, 1)”

“Fakat Carenes’in yaptığı bir çağrıya ve hızlı bir şekilde ulaşırlarsa işlerin hazır olduğuna dair kanıtına rağmen, Meherdates doğrudan Mezopotamya’ya bir şey

yapmadı, Armenia'ya doğru bir dolambaçlı yolla gitmesi tam da o zamanda kış başladığı için kaçınılmazdı. (Tacitus, *The Annals*, 11, 12, 3)”

“Bu nedenle, Pharasmanes — iktidara hazır ve vatandaşlarının sevgisiyle donatılan genç bir adamın korkusuyla, kendi yılları şimdi azalırken — onu başka bir yerdeki bir beklentiye çekmeye çalıştı ve Mithridates'e kendisi tarafından verilmiş olan Parthianların kovulmasını hatırlayarak Armenia dikkatini çekti; ama güç ertelenmeliydi: hilekârlık, adamların bilgisizlikleri üzerinden gelmek için daha etkiliydi.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 44, 4)

“Böylece, savunmaları boşuna veya kayıplarla denedikten sonra Radamistus abluka başlattı ve güç terk edildiğinde, Casperius'un, Roma halkının bir armağanı olarak, ne müttefik bir kralın ne de Armenia'nın para cezasına çarptırılması gerektiğini iddia etmesine rağmen, açgözlü valiyi rüşvetle satın almaya başladı. Sonunda Pollio, düşman sayısını bahane ettiği için ve babası Radamistus'ın emirlerinden dolayı, bölük komutanı bir ateşkes kararı aldı ve böylece, Pharasmanları savaştan caydırmayı başaramazsa, Suriye Devlet Valisi Ummidius Quadratus'u Armenia'nın hangi eyalette olduğu hakkında bilgilendirecekti.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 45, 4)

“Bazılarına göre halkın onuru bir endişe kaynağıydı, ancak çoğunluk güvenliği için konuştu: her yabancı suçun memnuniyetle kabul edilmesi gerektiğini söylediler; oysa, tıpkı Roma prensiplerinin barbarların aklını alt üst etmek için belirgin savurganlıkla aynı Armenia'ı sık sık hediye ettiği gibi, nefret tohumları aslında ekilmiş olmalıydı.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 47, 2)

“Paelignus adamı, sanki Armenia'ı kurtarmak için illerden yardımcılarını topladı, ancak düşmanları değil de müttefikleri yağmaladığı için, kendi adamları ayrılıp barbarlar yağmaya başladığında hiçbir koruması yoktu ve Radamistus'a gitti.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 49, 1)

“Vologaeses için, yabancı bir kralın bir öfke sonucu olarak tuttuğu atalarının mülkiyeti olan Armenia'ı istila etme şansı verildiğini düşünerek, güçlerini bir araya getirdi ve erkek kardeşi Tiridates'in krallığına eşlik etmesi için hazırlık yaptı böylece ailesinin hiçbir tarafı emirsiz kalamazdı.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 50, 1)

“Bir kez daha ulaşılabilir olan Armenia, Radamistus tarafından işgal edilince, öncekinden daha fazla duyarsız (kendi görüşüne göre) olan savunucular ve adamlar doğru zamanda isyan edebilecek gibiydiler; ve ikincisi, hizmete alışık olmalarına

rağmen, pasifliklerini aniden sona erdirdiler ve sarayı kuvvetleriyle sardılar.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 50, 2)

“Yılsonunda, Parthianların daha fazla patlak verdiği ve kontrolü sık sık ele geçiren ve ardından kaçak olan ve şimdi de savaşı terk eden Radamistus’un kovulması üzerine Armenia’nın yağmalandığına ilişkin huzursuz eden söylentiler bildirildi.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 6, 1)

“Bu gibi kelimeler kamuya açık bir şekilde yayınlanırken, Nero, komşu illerde askere alınan genç erkeklerin Doğu lejyonlarını desteklemek için yukarı çıkmalarını ve lejyonların kendilerinin Armenia’ya daha yakın yerlere yerleştirilmelerini emretti; ve iki kıdemli kral Agrippa ve Antiochus, aslında Parthianların topraklarına girebilecekleri güçleri hızlandırmış; ve aynı zamanda, Fırat nehri boyunca köprüler kurmuş olmalıdır. Ardından, kraliyet amblemiyle birlikte, Küçük Armenia’yı Aristobulus’a ve Sophene bölgesini Sohaemus’a emanet etti. Ve tam zamanında, Vologaeses’e karşı oğlu Vardanes’te bir rekabet doğdu; ve Parthianlar Armenia’dan ayrıldılar, ancak sanki savaşı erteliyorlardı.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 7, 1 – 2)

“O yılın başında Parthianlar ile Romalılar arasındaki ilk (ve hala ılımlı) aşamalarında ertelenen Armenia’yı ele geçirme ile ilgili savaşı şiddetle başlatıldı, çünkü onun için Vologaeses erkek kardeşi Tiridates’in ona bir yabancı iktidarın hediyesi olarak elinde tutması için vermiş olduğu krallıktan yoksun olmasına izin vermeyecekti, oysaki Corbulo, bir zamanlar Lucullus ve Pompeius tarafından edinilenleri kurtarmak için Roma halkının büyüklüğüne layık gördü.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 34, 2)

“Kardeşi Vologaeses’in yanı sıra kişisel müşterilerinin yardımlarından faydalanan Tiridates’a gelince, artık Armenia’ya gizlice değil, açıkça savaşta saldırdı ve bize sadık kaldıklarını sandıklarını yağmaladı ve eğer ona karşı güçler yöneltildiyse, onları zekâsıyla alt etti ve buraya ve oraya uçarak, dövüşmekten ziyade söylentiyle teröre neden oldu.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 37, 1)

“Ve bu, ilk kez Moschi’nin kandırıldığı ve diğerlerinin önünde Romalılara karşı müttefik oluşturan bir milletin Armenia’nın yolu olmayan bölgelerine baskın düzenlediği zamandı.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 37, 3)

“Böylece Tiridates’in planları tersine çevrildi ve kendisi ve Parthianların adına neden yakın zamanda yeni rehineler verdiğini sormak için savunucuları gönderdi ve

yeni yararların da önünü açması gereken bir arkadaşlığı yeniden dile getirdi, eski mülkiyeti Armenia'dan kovuluyordu.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 37, 4)

“Dahası, Tiridates, Medes aracılığıyla Armenia'nın sınırlarına girerken, Corbulo, yardımcılarıyla elçi Verulanus'u yolladı ve adamı uzaklara gitmeye ve herhangi bir savaş ümidini terk etmeye zorlamak aracılığıyla, kendisi süratle giden lejyonlara eşlik etti. Bildiği kişilere gelince [. . .], onları katliam ve ateş kullanarak yağmaladı ve Tigranes geldiğinde, Nero tarafından Kapadokyalıların asaletinin bir üyesi ve Kral Archelaus'un torunu olan emrini üstlenmesi için seçildikten sonra Armenia'yı ele geçirme hakkını iddia etme sürecindeydi, ancak, uzun süredir şehirde bir rehine olduğu için köle pasifliğine düşmüştü.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 26, 1)

“Dahası, yeni krallığını daha kolay koruyabilirdi, her birine sınırı olan Armenia'nın bölgelerinin sırasıyla Pharasmanes, Polemon, Aristobulus ve Antiochus'a uymaları emredildi. Corbulo, elçi Ummidius'un ölümüyle boşalan ve şimdi kendisine verilen Suriye'ye geri çekildi.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 26, 2)

“Askerlik bilgisi ve (kimsenin rakip olmamasını sağlayan) popüler söylentiyle Corbulo'nun rakibi olan Britonlar'ı ele geçiren şimdi Paulinus Suetonius'du ve düşmanı ehlileştirerek Armenia'nın toparlanma prestijine uymak istiyordu.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 29, 2)

“Bu arada, Parthianlar kralı Vologaeses—Corbulo'nun işlerini ve yabancı olarak doğan Tigranes'in Armenia'da kral olarak kurulduğunu bilerek ve ek olarak, kardeşi Tiridates'in sürgünüyle hiçe sayılmış olan Arsacidae'nin saygınlığının öcünü almak isteyerek—Roma'nın büyüklüğüne göre farklı kaygılara aykırı bir şekilde çekiliyordu ve bozulmayan anlaşmaya saygı duyarak içgüdüleri tarafından tereddüt eden oluyordu ve etkili bir halk olan Hyrcani'nin ihanetiyle ve sonuçta ortaya çıkan savaşların içine oradan karıştırılıyordu.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 1, 1)

“İki zihinde de, yeni ve ekstra hakaret sözleriyle kışkırtılırken: Armenia'yı terk ettikten sonra Tigranes, Adiabeni sınırındaki ulusunu sadece haydutluk için büyük ölçüde harap etti ve halkların başkanları sadece zorluk çekiyordu: sadece Roma liderliği altında bile değil, yıllarca tutulan bir rehinenin küstahlığından dolayı baskın gördükleri bir aşağılık noktasına inmişler miydi? Acıları, (Adiabeni'nin kontrolünü devam ettiren) Monobazus tarafından alevlendirildi, ve acilen ne gibi ya da nereden bir destek alması gerektiğini sorarak: zaten Armenia'nın bir imtiyazı olduğunu söyledi;

komşu bölgeler geri çekiliyordu; ve Parthianlar onları savunmazlarsa, Romalılara karşı onların hizmetkarlıkları teslim olurlarsa ele geçirildiklerinden daha hafif olurdu.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 1, 2-3)

“Buna ikna olmuş Vologaeses bu nedenle bir konsey çağırdı ve Tiridates’i kendisinin yanına koydu ve şöyle başladı: “Bu adam, kendimle aynı babadan doğmuş olmasına rağmen, yaşından dolayı yüce adı bana bağışlamış olsa da, ona güçsüzlükte üçüncü sırada yer alan (Pacorus daha önce Medes’i almıştı) Armenia sahipliğinde eşlik ettim; eski kardeşlerin nefreti ve rekabetlerinin aksine, ailemin hane halkının tanrıları için uygun bir barışı başarmış gibiydim.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 2, 1)

“Yani, Tiridates’in kafasını bir taç ile kapladı; asil bir adam olan Monaeses’e, kralı geleneksel olarak takip eden, Adiabeni’nin bazı yardımcılarını ekleyen hazır süvari birimini verdi ve Tigranes’in Armenia’dan çıkarılması için onu görevlendirdi; kendisi, Hyrcani ile olan hoşnutsuzluğunu bir kenara bırakarak, Roma eyaletlerini tehdit eden iç kuvvetlerini ve savaş taarruzunu bir araya topladı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 2, 4)

“Savaşmak yerine savaşı emrinde tutmayı tercih etti ve ayrıca Vologaeses’in kundaklanması halinde Suriye’nin şiddetli bir krize gireceğini söyleyerek, Armenia’nın kendi liderinin savunması gereğini Caesar’a yazdı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 3, 1)

“Eskiden Vologaeses, Roma ordularından kaçınması gerektiği hakkında derinden doluydu; ne de mevcut koşullar elverişli bir şekilde devam ediyordu: abluka boşunaydı, Tigranes güçle ve kaynaklarla korunuyordu, taarruzu üstlenenler kaçırıldı, lejyonlar Armenia’ya gönderildi ve Suriye sınırındaki diğer kişiler kendiliğinden bir istilaya hazırlandı — ve kendi süvarilerinin otlak! isteği için bile ne kadar zayıftı (çekirge sürüsü ortaya çıktığında, herhangi bir ot veya yaprak yoktu.) Bu yüzden, korkusu gizlendi, daha uzlaşmacı bir jestle, Roma Komutanı’na Armenia’ya olan talebini ve barışı sağlamlaştırmayı düşünerek elçiler göndereceğini söyledi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 5, 3-4)

“Çoğunluk bunu, kralın bir uyarısı ve Corbulo’nun tehditleri nedeniyle görkemli bir başarı olarak göklere çıkardı; ancak diğerleri, savaşın her iki tarafından da terk etmesi üzerine Vologaeses’in ayrılması, Tigranes’in Armenia’dan da ayrılması için gizli bir pazarlık yapıldığını yorumladı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 6, 1)

“Tabii ki! Savaş ertelendi, böylece Vologaeses’in Corbulo’dan başka biriyle rekabet edebilirdi ve Corbulo uzun yıllar boyunca kazandığı görkemini tehlikeye atamayabilirdi! Zira kaydettiğim gibi, Armenia’nın kendisinin bir lideri tarafından korunmasını istedi ve Caesennius Paetus’un geldiği duyuldu.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 6, 3)

“Ve Paetus bunu reddetmedi, ancak (dördüncüsü o zamanlar Funisulanus Vettonianus tarafından, on ikincisi Calavius Sabinus tarafından yönetilen) iki lejyonu ile birlikte zalimlik işareti olarak Armenia’ya girdi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 7, 1-2)

“Ardından köprü birleştirildi ve karşı tepeler müttefik destekçileri tarafından ve ardından lejyonların ordugâhı tarafından işgal edildi —o kadar hızlı ve belirgin bir güçle ki Suriye işgaline hazırlıklarını bırakan Parthianlar, tüm umutlarını olanın farkında olmayan Paetus’un Beşinci Lejyonu Pontus’ta çok uzakta tuttuğu Armenia’ya çevirdiler ve Vologaeses’in kayda değer ve vahşi bir kolla geldiğini duyuncaya dek geri kalanını askerlere bıraktığı rastgele bağışlar ile zayıflatmıştı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 9, 2)

“Cevap olarak Vologaeses, uyumluluktan başka bir şey yazmadı ancak kardeşleri Pacorus ve Tiridates’i beklemeliydi: Armenia hakkında neye karar vereceklerini düşünmeleri için plan yapacakları yer ve zamandı; —Arsacidae’ye layık bir şey! ekleyen tanrılardı— aynı zamanda Roma lejyonları hakkında bir uzlaşmaya varmaları gerekiyordu.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 14, 1 – 2)

“Bunun üzerine Paetus, Luculli’nin, Pompeii’nin ve Caesars’ın Armenia’yı korumak veya bağışlamak için yaptığı her şeyi hatırladı; istinad ya da cömertliğin tek silüeti olan Vasaces bizle devam etti: bu gücün gerçekliği Parthianlara aittir.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 14, 2 – 3)

“Paetus’un yeminiyle, standartlar karşısında, kralın şahit olarak gönderdiği kişilerin huzurunda önlemlerin alındığını, Nero’nun mektubunun geri dönmesine kadar hiçbir Romalının barışı kabul edip etmediğini söyleyerek Armenia’ya girmeyeceğini ekledi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 16, 2)

“Diğeri, her birinin koşullarının etkilenmemiş olduğunu söyledi: kartalları ters çevirmeli ve birlikte Vologaeses’in ayrılmasıyla zayıflamış bir Armenia’yı istila etmeliydiler.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 17, 1)

“Corbulo kendisi için, Armenia’nın da çeşitli garnizonlarından boşaltılmasını istedi. Sonunda, kral teslim oldu; Corbulo’nun Fırat’ın ötesinde güçlendirdiği yerler tahrip edildi ve Armenianlar hakemsiz kaldı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 17, 3)

“Bu arada, baharın başlangıcında, Parthianların elçileri, Kral Vologaeses’ten talimatlar ve aynı çizgide bir mektup getirdi: “Armenia’yı elinde tutmaya ilişkin eski ve sık sık övgülerinden şimdi vazgeçiyordu” dedi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 24, 1 – 2)

“Vologaeses’in mektubu gibi, Paetus meseleler hala muallaktaymış gibi farklı bir şekilde yazdığı için, elçilerle birlikte gelen komutana Armenia’nın hangi eyaletinde olduğu soruldu ve Romaluların tamamen geri çekildiğini söyledi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 25, 1)

“Corbulo’ya gelince, (en cesur adamlarının kaybından ve dehşete düştükten sonra savaşa pek uygun görünmeyen) dördüncü ve on ikinci lejyonları Suriye’ye gönderdikten sonra, oradan Armenia’ya yeni ve sık ve başarılı çabalarla eğitilen altıncı ve üçüncü lejyonları gönderdi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 26, 1)

“Kınama için seçilen zaman, Tiridates’in Armenia Krallığı’nı almak için geldiği zamandı, böylece bir iç suç, yabancı kaynaklı söylentiler tarafından örtbas edilebilirdi — ya da böylece komutanının üstünlüğünü bir krallık eylemiymiş gibi seçkin erkeklerin katliamı ile gösterebilirdi.” (Tacitus, *The Annals*, 16, 23, 2)

Armenia Dio’da şu şekilde geçmektedir:

“Pollio yerine Armenia’ya gönderilen Laelianus, gece nöbetine atanmıştı.” (Dio, *Roman History*, 61, 6)

“O çok meşgulken, Armenia’dan haberler ve kısa bir süre sonra da zafer onuruna bir defne çelengi aldı. O bölgedeki perişan askeri bölükler, bir ihmâl döneminden sonra onları dayanıklı bir şekilde eğiten Corbulo tarafından birleştirildi ve daha sonra geldiğinin bilgisi ile hem Parthia kralını hem de Armenia başkanı Tiridates’i korkuttu.” (Dio, *Roman History*, 62, 19)

“[Vologsesus’a gelince, Nero’nun Armenia’yı başkalarına tahsis ettiğini ve Adiabene’nin Tigranes tarafından tahrip edildiğini duyması üzerine, Suriye’ye Corbulo’ya karşı bir sefere çıkmak için kendisi hazırlık yaptı, ancak Armenia’ya Adiabene’nin kralı Monobazus’u ve bir Parthian olan Monako’yu gönderildi.” (Dio, *Roman History*, 62, 20)

“Sonra Corbulo’ya gönderdi ve Nero’ya yeni bir elçilik göndermesi, kuşatmayı artırması ve askerlerini Armenia’dan çekmesi şartıyla barışı sağladı.” (Dio, Roman History, 62, 20)

“Bu nedenle, düşmanına barış önerileri sundu, şartlarını kabul etti ve tüm Armenia’yı kendisinin terk edeceği ve Nero’nun onu Tiridates’e vereceği konusunda yemin etti.” (Dio, Roman History, 62, 21)

“Parthian’ın Armenia’yı terk etmesi durumunda, ülkeden ayrılacağına söz veren Corbulo, bunların ikisi de Nero’nun bağlılıklarının sonucunu öğrenene ve ikinci kez gönderdiği Vologaesus elçileriyle müzakerelere başlamasına kadar geçici olarak yapıldı. İmparator tarafından verilen cevap, bu aday Roma’ya gelirse, Tiridates’a Armenia’yı bahşedeceği şeklindeydi.” (Dio, Roman History, 62, 22)

“Armenia Kralı, ben şimdi sizi ilan ediyorum, hem siz hem de onlar, krallıkları ele geçirecek ve onlara bağışlayacak gücüm olduğumu anlayabilirsiniz.” (Dio, Roman History, 63, 5)

“Ancak Corbulo, hepsinin Armenia’ya girmesine izin vermeyecekti, ancak Nero’nun kendisine verdiği kişilere izin verecekti.” (Dio, Roman History, 63, 7)

“Bu yüzden gururunu bastırdı ve savaşı kendisine karşı yapılmamasına dair bir niyaz gönderdi: Armenia’dan aynı şekilde Pacorus’un oğlu olan Parthomasiris’i istedi ve tacın kendisine gönderilmesini rica etti.” (Dio, Roman History, 68, 17)

“Armenia’daki Elegeia’da Parthomasiris’i bekliyordu. Siperlerdeki bir platform üzerine oturuyordu.” (Dio, Roman History, 68, 19)

“Trajan, onun bütün sözlerine uygun cevaplar verdi ve Armenia’yı hiç kimseye bırakmaması gerektiğini söyledi.” (Dio, Roman History, 68, 20)

“Tüm Armenia ülkesini ele geçirdiğinde ve çoğu kralı yendiğinde, teslim oldukları için bazılarını arkadaş olarak muamele etti, diğerlerine son verdi, itaatsiz olsa da, ordulara başvurmadan boyun eğdirdi, senato ona çeşitli tanımlamalardan birçok onur önerdiler, ve ona Optimus yani Mükemmel unvanını verdiler.” (Dio, Roman History, 68, 20)

“[Trajan Mezopotamya’ya girdiğinde, Mannus ona bir haberci yolladı ve Manisarus barışa istinaden elçi gönderdi, çünkü Osrhoes’in kendisine karşı bir sefer düzenlediğini ve Armenia ve Mezopotamya’dan daha uzağa çekilmeye hazır olduğunu söyledi.” (Dio, Roman History, 68, 23)

“Sanatruces’un oğlu Volgaesus, Severus’un takipçileriyle savaşta karşı karşıya geldiğinde ve gerçek bir güç testine girmeden önce bir ateşkes istedi ve güvence altına aldı, Trajan, kendisine elçiler gönderdi ve kendisine barış karşılığında Armenia’nın bir kısmını verdi.” (Dio, Roman History, 68, 31)

“Böylece Armenia’yı, Mezopotamya’nın çoğunu ve Parthianları fethetmiş olan Romalılar boşuna emek vermişler ve boşuna tehlikeye girmişlerdi.” (Dio, Roman History, 68, 33)

“Albania ve Media’da ağır bir şekilde yaralandı ve sonra Armenia ve Kapadokya’da beklemeye başladı, bundan sonra, Alani bir yandan Vologaesus’tan gelen hediyeler tarafından ikna edilirken, diğer yandan Kapadokya valisi Flavius Arrianus’un korkusuyla durdu.” (Dio, Roman History, 69, 15)

“Çünkü Vologaesus, Armenia’daki Elegeia’da bulunan Severianus’un altındaki Roma kampını her tarafa saldırarak savaşa başlamıştı; ve tüm gücü, liderleri ve herkesi öldürdü ve yok etti.” (Dio, Roman History, 71, 2)

“Martins Yerus, Sohamus’u Armenia’ya yönlendirmek için Thucydides’i gönderdi; ve o, orduların eksikliğine rağmen, kendi payına düşen gösterdiği doğasında olan his ile kendini bu uzak göreve dayanıklı bir şekilde verdi.” (Dio, Roman History, 71, 2)

“Ancak diğer durumlarda bu imparator en inatçı düşmanlarına bile insanca davranmaya her zaman alışmıştı; mesela, öldürmedi, ancak yalnızca Armenia’da bir kargaşa çıkaran ve Heniochi’nin kralını deviren ve ardından ikincisi ona bunun için sitem ettiği kılıcını Verus’un suratında tutan bir satrap olan Tiridates’i yalnızca Tirustes’e gönderdi.” (Dio, Roman History, 72, 14)

Armenia Appian’da şu şekilde geçmektedir:

“İkisi de en sevdiği iki kardeş olan Babil satrabı Timarchus’u ve Heraclides haznedar olarak atadı. Ayrıca Armenia kralı Artaxias’a karşı sefer düzenledi ve onu esir aldı.” (Appian, Roman History II, XI, VIII, 45)

“Kendi krallarına sahip olan komşu ulusların çoğunu boyunduruk altına alan ve bu sömürülerden Kralların Kralı unvanını alan Armenia kralı Tigranes’in oğlu Tigranes, Seleucidae’ye saldırdı, çünkü onun üstünlüğünü kabul etmemişlerdi.” (Appian, Roman History II, XI, VIII, 48)

“Fakat Lucullus’un halefi Pompey Mithridates’i devirdiğinde, Armenia’da Tigranes’in hüküm sürmesine izin verdi ve Romalılara hiç yanlış yapmamasına rağmen Suriye hükümetinden Antiochus’u kovdu.” (Appian, Roman History II, XI, VIII, 49)

“Daima orduları kuvvetli ve diplomasi konusunda ikna edici olan komşu ulusları pusuda bekleyerek, Mezopotamya, Armenia, Seleukid Kapadokya denilen yer, Persliler, Parthianlar, Bactrianlar, Araplar, Tapyri, Sogdiani, Arachotes, Hyrcanianlılar ve İskender’in boyunduruğunda olan diğer tüm komşu halkları İndus nehrine kadar elde geçirdi, böylece Asya’da İskender hariç cedlerinden daha geniş bir imparatorluğa hükmetti.” (Appian, Roman History II, XI, IX, 55)

“Seleucus zaferlerinden Mezopotamya’daki Nicephorium ve Kapadokya’ya çok yakın Armenia’daki Nicopolis’in isimleri gelmektedir.” (Appian, Roman History II, XI, IX, 57)

“Armenia ile bir evlilik ittifakı kurdu ve bu ülkelerin krallarıyla arkadaş olmak için Mısır ve Suriye’ye gönderiyor.” (Appian, Roman History II, XII, II, 13)

“Armenia’nın Tigranes’i, kayınpederi ve Parthia’nın Arsaces’inin müttefikidir. Çok sayıda bazıları hazır, bazıları ise bina ve her türlü savaş malzemesi ile dolu gemileri vardır.” (Appian, Roman History II, XII, III, 15)

“Mithridates’in oğlu olan müttefik kuvvetlerden olan, Armenia’dan 10.000 atı götürdü ve Dorylaus, falanksın komutanlığını üstlendi.” (Appian, Roman History II, XII, III, 17)

“Bu aldatmaca, Romalıları kandırmadı fakat Armenia kralı Kapadokya’nın etrafında bir şerit çizdi, yaklaşık 300.000 kişiyi kendi ülkesine alıp götürdü ve onları başkalarıyla birlikte Armenia tacını ilk kez üstlendiği ve kendi adıyla isimlendirdiği Tigranocerta veya Tigranes şehri olan belirgin bir yere yerleştirdi.” (Appian, Roman History II, XII, X, 67)

“Mithridates her kasabada silah üretti ve neredeyse Armenia nüfusunun tamamını askere aldı. Bunlardan en cesaretli olanları yaklaşık 70.000 ayağı ve bu sayının yarısı kadar at seçti ve gerisini kovdu”. (Appian, Roman History II, XII, XIII, 87)

“Şimdi Tigranes Armenia’nın içine geri çekildi ve Mithridates, kendi birliklerinden 4000’i ve Tigranes’den aldığı kadarını alarak, kendi Pontus krallığından geriye kalanları hızlandırdı.” (Appian, Roman History II, XII, XIII, 88)

“Mithridates, Lucullus’un ilerleyişini engellemek için elinden gelen tüm erzakları alarak ve taşıyamadıklarını mahvederek Romalıların artık Küçük Armenia dediği ülkeye geri çekildi.” (Appian, Roman History II, XII, XIII, 90)

“Üç gün sonra, durumu eski haline getirdi ve ona eşlik eden ya da ona katılan kuvvetleri silahlandırdı ve Chotene’de Armenia’ya girdi.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 101)

“O bölgeden döndüğünde, Pompey, Mithridates’e yardım eden Tigranes’e karşı savaşa sebep olarak Armenia’ya karşı yürüdü. O şimdi kraliyet konağı olan Artaxata’dan çok uzak değildi.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 104)

“Pompey onu geçmiş için affetti, onu oğluyla barıştırdı ve ikincisinin Sophene ve Gordyene’yi (şimdi Küçük Armenia olarak adlandırılır) yönetmesi ve babasının Armenia’nın geri kalanını yönetmesi ve ölümünde oğlunun onu izlemesi gerektiğine karar verdi.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 105)

“Ve şimdi tüm savaşın sona erdiğini düşünen Pompey, savaşta Mithridates’in üstesinden geldiği, bu olaydan dolayı Nicopolis (zafer şehri) olarak adlandırılan ve Küçük Armenia’da bulunan bir şehir kurdu.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 105)

“Hükümü altına aldığı bazı milletlerin özgürleşmesine müttefik olmak için izin verdi, diğerlerini hemen Roma yönetimi altına yerleştirdi, ve diğerlerini krallara dağıttı — Tigranes’e Armenia; Pharnaces’e Bosporus; Ariobarzanes’e Kapadokya ve daha önce bahsedilen diğer iller.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 114)

“Ayrıca şehirler de kurdu,— Zafer adını taşıyan Küçük Armenia Nicopolis’te; Pontus’da Mithridates Eupator’un kendisinin üzerine inşa ettiği ve adını verdiği, fakat Romalıları maruz kaldığı için yok ettiği Eupatoria.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 115)

“Art arda iki gün işgal etti ve Pontus, Armenia, Kapadokya, Kilikya ve Albanianların, Heniochi’nin, Scythia Achaeenları ve Doğu İberyalıların yanı sıra tüm Suriye’den birçok millet geçit töreninde temsil edildi.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 116)

“Müttefikler olarak Armenia kralı ve Thracian Bosporus’a kadar Euxine ve Azov denizi etrafındaki Scythian kabilelerinin prenslerine sahipti.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 119)

Armenia Arrian’da şu şekilde geçmektedir:

“Strabon ve Diodorus; Armenia, Media, Colchis, Iberia, Euxine denizinin tamamının, Propontis ve Hellefont’un, bu serginin kahramanlık anıtlarıyla dolu olduğunu gözlemledi.” (Arrian, Voyage Round the Euxine Sea, 40 – 41)

“Bu nehrin çok farklı tarifleri diğer yazarlar tarafından verilmektedir. Her ne kadar Hippocrates, onu tüm nehirlerden daha durgun olarak tasvir etse de, diğerleri onu hızlı ve şiddetli olarak nitelendiriyor. Ancak bence karşıt görüşlerin tersine çevrilebildiğini düşünüyorum, bu nehrin yılın önemli bir bölümünde karla kaplı olan Armenia dağları arasında yükseldiğini düşünürsek; ve erimeyen halde kalırken, Hippocrates’in anlattığı gibi olabilir; ancak karın erimesi üzerine dağlık ülkelerde yükselen diğer nehirler gibi hızlı ve şiddetli olabilir.” (Arrian, Voyage Round the Euxine Sea, 47)

“Armenia’da yükseldiğini ve Kafkasya Dağı’ndan birkaç başka akarsu alarak kendisini dar bir kanaldan Albania’ya döktüğünü ve daha sonra dört gemiyle gezilebilir akarsuyun katılımıyla büyük bir akarsu olduğunu ve, böylece, artan şekilde, Hazar denizinin içine boşaldığını söylemektedir.” (Arrian, Voyage Round the Euxine Sea, 116)

Armenia Augustae’da şu şekilde geçmektedir:

“Armenia’da sefer, Statius Priscus yönetiminde, Artaxata’ya alınarak başarılı bir şekilde yürütüldü ve her imparatora Armeniacus fahri adı verildi.” (The Scriptores Historiae Augustae I, IX, 1)

“Bu arada generalleri, Statius Priscus, Avidius Cassius ve Martius Verus, dört yıl boyunca Babil ve Media’ya ilerleyene ve Armenia’yı ele geçirene kadar savaş yönetti.” (The Scriptores Historiae Augustae I, VII, 7)

“Ve böylece, askeri disiplini sertleştirerek, Armenia ve Arabistan ve Mısır’da en büyük başarı ile olayları yönetti.” (The Scriptores Historiae Augustae I, VI, 2)

“Bazı erkekler isyan şüphesi altına düştüğü için, Macrinus oğlunun yokluğunda değiştiği için en acımasız cezalarla onları ziyaret etti; ancak ikincisi isyanın kışkırtıcılarının gerçekten ölümle sonuçlandığını ancak aralarında Armenia’nın askeri valisi olan ve Asya ve Arabistan valileri bulunan suç ortaklarının uzun süredir devam eden bir dostluk nedeniyle zarar görmeden yollandığını öğrendiğinde, babasına aşağıdaki mektubu, annesine de aynısını gönderdiği söyleniyor.” (The Scriptores Historiae Augustae II, VII, 6)

“Diğer zaferler de Mauritania, Tingitana’da Furius Celsus tarafından, Illyricum’da İskender’in akrabası Varius Macrinus tarafından ve Armenia’da Junius Palmatus tarafından kazanıldı ve bütün bu yerlerden defne yapraklarıyla süslü mektuplar Alexander’a gönderildi.” (The Scriptores Historiae Augustae II, LVIII, 1)

“Fakat Maximinus’un daha sonra Almanya’ya götürdüğü tüm askeri birlik İskender’indi ve önceden olduğu gibi Armenia, Osroene ve Parthia ve her ırkın erkeğinden oluşan askerlerden oluştuğu için de çok güçlü bir orduydü.” (The Scriptores Historiae Augustae II, LXI, 5)

Armenia Pliny’de şu şekilde geçmektedir:

“Çok uzun yıllar önce değildi ki Vipstanus ve Fonteius’un danışmanlığında Mayıs ayının ilk günlerinden önceki güneş tutulması, yedinci ve sekizinci saatler arasında Campania’da görüldü; General Corbulo, Armenia’da on birinci ve on ikinci saatlerde görüldüğünü bize bildirir; böylece dünyanın eğrisi, farklı bölgelerin yerlilerinden farklı nesnelere hem ortaya çıkarır hem de gizler.” (Pliny, Natural History, II, 72)

“Ne Göl Asplialtites’de, yersakızı üreten Judsea’da, ne de Büyük Armenia’daki Arethusa gölünde; bu gölde, nitre balığı bulunmasına rağmen, hiçbir madde batmayacak.” (Pliny, Natural History, 106 (103))

“Bir zamanlar dünyanın sahibi olan, bir zamanlar Asya, Armenia, İberya, Albania, Kapadokya, Suriye, Mısır, Toroslar ve Kafkasya üzerindeki kontrolünü genişleten, doğunun tamamını bütün gücüyle bölen ve Bactri, Medler ve Persler üzerine zafer kazanan Makedonya böylesiydi.” (Pliny, Natural History, IV, 17 (10))

“Armenia’nın ötesinde, eski adıyla Asur denilen Adiabene ülkesi bulunmaktaydı ve Kilikya’ya katıldığı bölümde Antiochia olarak adlandırılıyordu.” (Pliny, Natural History, V, 13 (12))

“Burası da Fırat’tan biraz bahsetmek için en uygun yer olacak. Bu nehir, kaynağına en yakın olanların açıklamasına göre, Büyük Armenia’nın bir ili olan Caranitis’te yükselir.” (Pliny, Natural History, V, 20 (24))

“Armenia’nın bölgelerini Kapadokya’dan ayırarak önce Derxene’den sonra Anaitica’dan geçerek akar. Dascusa Zimara’dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona’ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaktaki Kapadokya’daki Melitene’ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsanias ve Arsanus

nehirlerini alarak Armenia'daki on mil uzaklıktaki Elegia'ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür." (Pliny, *Natural History*, V, 20 (24))

"İnsanlığı kabul etmek için açıldığı ve aynı zamanda geçtiği bir yerde, bir yerde "Armenia'nın Kapıları", bir başka yerde "Hazar'ın Kapıları" ve bir başkasında "Kilikya'nın Kapıları" olarak adlandırılan bu girişlere "Kapılar" adını vererek hala kırılmaz bir sürekliliğin güvenini talep ediyor." (Pliny, *Natural History*, V, 27)

"Diğer kısmı, onu 575 mil uzunluğunda ve 325 genişliğinde yaparak, doğuda Küçük Armenia, batıda Phrygia, Lycaonia ve Pamphylia, kuzeyde Pontus eyaleti ve güneyde Pamphylia Denizi ile sınırlandırdı." (Pliny, *Natural History*, V, 28)

"Büyük Armenia'dan önce uzanan Kapadokya'nın bu bölgesine, Kommagene Katalonya'ndan önce, Phrygia Gai'sauritis, Sargarausene ve Cammanene'den önce, bölgelerinin Cappadox nehri ile birbirlerinden ayrıldığı daha önceden Leucosyri olarak bilinen insanların isimlerini almış olduğu Galatia Morimene'den önce Melitene denir. Yukarıda belirtilen Neocesarea'dan Küçük Armenia Lycus nehri ile ayrılır." (Pliny, *Natural History*, VI, 3 (3))

"Bu kasabanın ötesinde, otuz mil uzaklıktaki Armenochalybes ve Büyük Armenia milleti bulunmaktadır." (Pliny, *Natural History*, VI, 4)

"Solda, Küçük ve Büyük Armenia'nın yanı sıra Kommagene ve sağda, daha önce tanımladığımız Asya eyaletinin tüm uluslarını geride bırakır." (Pliny, *Natural History*, VI, 8 (8))

"Paryadres olarak bilinen dağlardan başlayarak Büyük Armenia, daha önce de belirttiğimiz gibi, Fırat nehri tarafından Kapadokya'dan ayrılır ve buradan bu nehrin seyri sırasında Mezopotamya'dan daha az ünlü olmayan Dicle nehri tarafından ayrılır. Bu nehirlerin her ikisi de, bu akarsuların arasında kalan bir ülke olan Mezopotamya'nın başlangıcını oluşturan Armenia'da yükselişe geçiyor; bu akarsuların arasında kalan bölgeyi, araziye giren Arap Orei tarafından işgal edilmektedir. Böylelikle sınırını, çapraz yönde olan bir dağ zinciri ile kısa süre durdurulan nokta olan Adiabene'ye kadar uzatır; bunun üzerine, eyaletin genişliği Cyrus nehrine kadar Araxes rotasını geçerek sola doğru uzanır; uzunluğu ise Euxine'ye akan Absarus nehri ve Absarus'un yükseldiği Paryadres olarak bilinen dağlarla ayrıldığı Küçük Armenia'ya kadar uzanır." (Pliny, *Natural History*, VI, 9 (9))

“Küçük Armenia’daki en ünlü şehirler Caesarea Aza ve Nicopolis’tir; Fırat’ın yanında uzanan Büyük Arsamosata’da, Dicle üzerindeki Carcathiocerta, yüksek bir alanda yer alan Tigranocerta ve Araxes nehri bitişiğindeki bir ovada, Artaxata bulunmaktadır. Aufidius’a göre, tüm Armenia’nın çevresi beş bin mil iken Claudius Caesar ise uzunluğunu Dascus’dan Hazar Denizi’nin sınırlarına kadar on üç yüz mil olarak ve genişliğini Tigranocerta’dan Iberia’ya kadar uzunluğunun yarısı kadar olduğunu söylüyor.” (Pliny, *Natural History*, VI, 10)

“Armenia’ya bitişik vadilerde yaşayanlar, Menobardi ve Moscheni’dir. Dicle ve erişilemeyen dağlar Adiabene’yi çevrelemektedir.” (Pliny, *Natural History*, VI, 10)

“Armenia sınırlarında yaşayanlar üzerine şimdi söz edilecektir.” (Pliny, *Natural History*, VI, 10)

“Agrippa, Hazar Denizi’ni ve Armenia da dâhil olmak üzere etrafındaki milletleri, doğuda Seres Okyanusu ile batıda Kafkasya dağ zinciri ile, Güneyde Toros adaları ve kuzeyde Scythian Okyanusu ile sınırlarını çizmektedir; ve bilindiği kadarıyla, uzunluğunun dört yüz seksen mil ve eninin iki yüz doksan genişliğinde olduğunu belirtmektedir.” (Pliny, *Natural History*, VI, 15)

“Kafkas dağ zinciri boyunca uzanan bu millet daha önce de belirttiğimiz gibi Armenia ve İberya sınırını oluşturan Cyrus nehrine kadar inmektedirler.” (Pliny, *Natural History*, VI, 15)

“Burada, Armenia savaşındaki Corbulo ile ilgili birçok insanın düştüğü bir hatayı ve hatta son zamanlarda yer alanları bile düzeltmek iyi olabilir.” (Pliny, *Natural History*, VI, 15)

“Kommagene’ye doğru ön yamaçlarda yer alan Büyük Armenia’ya, her iki taraftaki inişe geçen Sophene ekleniyor [bununla ilgili olarak ve onun yanında Büyük İskender’in Darius’u fethettiği ve Suriye’ye kattığı Arbelitis’in bir kısmı olan Asur’un en gelişmiş bölgesi Adiabene bulunur.” (Pliny, *Natural History*, VI, 16)

“Hazar Denizi’ne doğru yayılan Büyük Armenia’nın diğer bir sınırına bitişik olarak, Armenia’nın bir bölgesi olan Otene’den Araxes nehri ile ayrılan Atropatene’yi buluruz. Artaxata’dan dört yüz elli mil ve Media’daki Ecbatana’dan Atropatene’ye ait ülkeye kadar aynı uzaklıkta olan baş şehri Gazae’dir.” (Pliny, *Natural History*, VI, 16)

“Bu sayının Yüksek iller denilen illerden on biri, Armenia sınırlarında ve Hazar’ın kıyılarında başlamaktadır ve yaşam biçimi her açıdan benzer olan Scythianlara kadar uzanmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 29)

“Sonrasında, doğuda Caspii ve Parthi; güneyde Sittacene, Susiane ve Persis; batıda, Adsiabene; ve kuzeyde, Armenia bulunmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 29 (26))

“Bunların ötesinde, geçişinde Armenia’dan Lycus nehrini geçen bölgesinin arasından, güneydoğudaki Absithris, Accobis kenti ve daha sonra ovalarda; Diospage, Polytelia, Stratonice ve Anthennis kasabalarından akan Classitse takma isimli Silici bulunmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 30)

“Ancak Dicle’nin kendisine ait bazı özellikler şimdi verilecektir. Bu nehir, Büyük Armenia bölgesinde, ovada bulunan çok göze çarpan bir kaynaktan yükseliyor.” (Pliny, *Natural History*, VI, 31)

“Dicle, Armenia’dan geçtikten ve tanınmış nehirler Parthenias ve Nicephorion’u kendine kattıktan sonra, Arap Orei’lerini Adiabeni’den ayırıyor ve daha sonra da daha önce belirtildiği gibi Mezopotamya ülkesini oluşturuyor.” (Pliny, *Natural History*, VI, 31)

“Zagrus Dağı bu ilçeye kadar ulaşır ve Paraetacene ve Perslerin üzerinde Media ve Adiabeni arasındaki Armenia’dan uzanmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 31)

“Bu yerde, dünya betimlemesinin en son yazarı olan Dionysius doğdu; en büyük oğlu Parthianlar ve Araplara karşı komutasını vermek için Armenia’ya yola çıkmak üzereyken Doğu’da gerekli tüm bilgileri toplamak üzere imparator Augustus tarafından gönderildi.” (Pliny, *Natural History*, VI, 31)

“Beşinci bölgenin altında Hazar Denizi’nin girişinden Bactri, Iberia, Armenia, Mysia, Phrygia, Hellespont, Troas, Tenedos, Abydos, Scepsis, Ilium, Ida Dağı, Cyedus, Lampsacus, Sinope, Amisus, Pontus’da bulunan Ileraclea, Paphlagonia, Lemnos, Imbros, Thasos, Cassandria, Thessaly, Makedonya, Larissa, Amphipolis, Thessalonica, Pella, Edessa, Peroea, Pharsalia, Carystus, Boeotia’da bulunan Euboea, Chalcis, Delphi, Acarnania, Atolia, Apollonia, Brudisium, Tarentum, Thurii, Locri, Rhegium, Lucani, ISTEapolis, Puteoli, Tuscan Denizi, Corsica, Balearic Adaları ve İspanya’nın ortası bulunmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 39)

“Roma'nın içinde bulunduğu altıncı bölüm, Hazar milletleri, Kafkasya, Armenia'nın kuzey kısımları, Rhyndacus'taki Apollonia, Nicomedia, Mcasa, Chalcedon, Bizans, Lysimaehia, Chersonnesus, Melas Körfezi, Abdera, Samothracia, Maronea, Aenus, Bessica, Thracia, Maedica, Paeonia, Illyrii, Dyrrhachium, Canusium, Apulia'nın uçları, Campania, Etruria, Pisse, Luna, Luca, Genua, Liguria, Antipolis, Massilia, Narbo, Tarraco, Hispania Tarraconensis'in orta kısımları ve ardından Lusitania'yı içine almaktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 39)

“M. Messala: “Deniz kıyısını korsanlardan teslim aldıktan ve denizleri Roma halkına geri getirdikten sonra Asya, Pontus, Armenia, Paphlagonia, Kapadokya, Kilikya, Suriye, Scythianlar, Judaea, Albenianlar, İberya, Crete adası, Basterni ve bütün bunlara ek olarak, Mithridates ve Tigranes krallarına karşı zaferin tadını çıkardı.” dedi.” (Pliny, Natural History, VII, 27)

“Kümelenmiş kakulenin fiyatı pound başına altmış denarii'dir, ancak toz halinde sadece kırk dokuz olarak satmaktadır. Ayrıca, kakule, Armenia'nın Otene olarak bilinen bölgesinde ayrıca, Medya ve Pontus'ta üretilir.” (Pliny, Natural History, XII, 28)

“Çiçeklenmesinin yanında, daha sonra yumru ve erken şeftali aşamasında, ilk ikisi egzotik olan ve ikincisinin ekimi ziraat ajansı tarafından zorlanan Armenia'nın erikleridir.” (Pliny, Natural History, XVI, 42)

“Bu uzun zamandan beri, ülkeye ithal edilen başka bir laser yoktu, ancak Cyrenaica'nunkinden çok daha düşük olsa da, önemli ölçüde bolca yetiştirildiği yer olan ya Persip, Medya ya da Armenia'da üretilir ve o zaman bile, ciklet, sacopenium veya dövülmüş fasulye ile yoğun biçimde süspanse edilir.” (Pliny, Natural History, XIX, 15)

“Daha sonra bize Armenia ve Kapadokya'da yetişen bir bitki olan adamantis'ten bahseder: bir aslan için sunulan canavarın sırtı üstü düşüp çenesini düşüreceğini söyler” (Pliny, Natural History, XXIV, 102)

“Armenia'ya karşı olan zaferimizin bir göstergesi olarak, içinden geçtiği illere pahalıya mal olan bir treni orada tamir edip ona eşlik eden Büyücü Tiridates mahkemedeydi.” (Pliny, Natural History, XXX, 6)

“Ctesias, yazılarında Armenia'da bir bahar olduğunu, balıkların siyah olduğunu ve yiyecek olarak kullanıldığında ani ölümü getirdiğini belirtmektedir.” (Pliny, Natural History, XXXI, 19)

“Aynı durum, Mardi civarı ve Armenia için de geçerlidir.” (Pliny, *Natural History*, XXXI, 39 (7))

“Onu başarabilen Nero, bir gün boyunca Pompeius Tiyatrosu’nu altınla kapladı, bu vesileyle onu Armenia Kralı Tiridates’e sergiledi.” (Pliny, *Natural History*, XXXIII, 16)

“Bu her iki tür de Kıbrıs’ta hazırlanır, ancak en saygın olanı olan Armenia’da yapılanlardır, bir sonraki Makedonya’nın en iyisi de: yine de bunu en çok üreten ülke İspanya’dır.” (Pliny, *Natural History*, XXXIII, 27)

“Armenia bize adıyla bilinen renklendirici maddeyi gönderir. Bu aynı zamanda, chrysocolla gibi boyanmasına izin veren bir mineraldir ve bu maddeye en çok benzediğinde, rengin hemen hemen caeruleum’a benzediği renk en iyisidir.” (Pliny, *Natural History*, XXXV, 28)

“Bu maddeyi üreten ülkeler; İspanya, Mısır, Armenia, Makedonya, Pontus, Afrika ve Sardunya adaları, Melos, Lipara ve Strongyle’dir: ancak en kıymetlisi Mısır’ındır, sonraki en iyi Melos’un üretimidir.” (Pliny, *Natural History*, XXXV, 52)

“Ancak yakın zamanda Armenia’dan ithal edilen taşlar bu amaçla Naxos’unkilerinin yerini aldı.” (Pliny, *Natural History*, XXXVI, 10 (7))

“Sutaşlarının arasında ikisi de daha önce belirtilmiş olan ilk sırada Naxos’lara ait olan, ikincisinde Armenia’ya ait olan taşlar gelmektedir.” (Pliny, *Natural History*, XXXVI, 47)

“Armenia’nın sardonix’ı bir miktar hürmet ile devam ettirilir, ancak etrafındaki bölge soluk renktedir.” (Pliny, *Natural History*, XXXVII, 23)

Armenia Procopius’da şu şekilde geçmektedir:

“Ona kraliyet çadırının tabanını, yarısının Pers topraklarından ve diğer yarısını Armenia’dan topraklarla kaplaması için emrettiler. Kralın söylediği gibi.” (Procopius, *History of the Wars, Books I and II, I, V*)

“Kilikya’nın Toros dağ zinciri, önce Kapadokya ve Armenia’yı, Persarmenyalıların ülkesini, sonra da Albania ve İberya’yı ve bu bölgedeki hem bağımsız hem de Perslere bağlı olan tüm diğer ülkeleri geçer.” (Procopius, *History of the Wars, Books I and II, I, X*)

“Ve bir başka şehir de, bu imparator tarafından, birincisine benzer şekilde, Armenia’da, Persarmenia’nın sınırlarında zor inşa edildi; şimdi bu yerde eskiden bir

köy vardı, ancak imparator Theodosius'un vasıtasıyla bir kentin onurunun adını bile aldı, çünkü sonra onun ismiyle adlandırıldı." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, X)

"Fakat Romalılar tarafından Armenia'a yapılan ikinci bir yol açıldığında, Narses ve Aratius beklenmedik bir şekilde onlarla yüzleşip savaşa girdi." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XII)

"Ve Cabades, Romalılara bağlı olan Armenia'nın iç kısmına bir başka orduyu daha gönderdi. Bu ordu, ülkesi Alani'ye bitişik olan Sunitae ve Persarmenianlardan oluşuyordu." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XV)

"Şimdi Armenia'ın generali, olduğu gibi, pek çok savaşta sağduyulu ve tecrübeli bir insan olan Dorotheus'du. Ve Sittas, Bizans'taki genel ofisi yönetti ve Armenia'da tüm ordu üzerinde yetkiye sahipti." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XV)

"Biri Armenia topraklarından Persarmenya'ya giderken, Toroslar sağda, İberyaya ve oradaki halklara kadar uzanmaktadır, bundan biraz önce de söylendiği gibi, solda ise uzaklara inmeye devam eden bir yol, Phasis Nehri'nin Colchis topraklarına döküldüğü ve aktığı, bulutlar ve karlarla sonsuza dek gizlenen, fazlasıyla sarp dağlarla kaplıdır." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XV)

"Armenia'da, özellikle yüksek olmayan bir dağ vardır, kuzeye doğru uzanan Theodosiopolis'ten iki ila kırk arasında devlet ayrılmıştır." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XVII)

"Tauric Armenia ve Celesene topraklarından, Dicle'nin sağına akan Fırat Nehri, geniş bir bölgenin etrafından akar ve aralarında Persarmenliler denilen bölgeden aşağı akan verimli akarsu Arsinos'da olan birçok nehir ona katıldığı için doğal olarak büyük bir nehir haline gelir ve eskiden Beyaz Suriyeliler denilen, ancak şimdilerde ilk önemli şehri Melitene olan Küçük Armenianlar olarak bilinen halkın ülkesine akar." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XVII)

"Amida kentine kadar olan topraklar birileri tarafından Armenia olarak adlandırılırken, eski zamanlarda orada kral olan bir adam olan Osroes'ten sonra bu ülkenin adamları Perslerle ittifaktayken Edessa etrafındaki ülke ile birlikte Osroene olarak adlandırılmaktadır." (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, XVII)

“Pharangium’yu Romaluların ellerine vermiş olan Symeon, savaş hâlâ zirvede iken, İmparator Justinian’u, belirli Armenia köylerini ona sunması için ikna etti.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, III)

“Sittas’a gelince, antlaşmanın Perslerle yapıldığı zamandan beri orayı geciktiriyordu. Böylece Armenia’ya geldi, ama ilk başta savaşa gönülsüzce girdi ve imparatoru kendilerine yeni vergiyi yollamaya ikna edeceğine söz vererek, halkını sakinleştirmek için ve nüfusu eski alışkanlıklarına döndürmek için kendisi çabaladı.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, III)

“Ve, İmparator tarafından çağrılan Belisarius, İtalya’dan Bizans’a geldi; ve kışını Bizans’ta geçirdikten sonra, imparator onu, birisi Armenia’daki askerlere liderlik yapan Valerianus ve İtalya’dan gelen memurlarla birlikte, baharın başında, Chosroes ve Perslere karşı general olarak gönderdi.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, XIV)

“Bu nedenle, o zamanlar Persarmenia’deki generallik bürosunu elinde tutan Nabedes, Dubios’taki Hristiyanların rahiplerini, elçileri yavaşlıklarından dolayı suçlamak ve Romaluları hevesle barışa zorlamak için Armenia’da general olan Valerianus’a doğru gönderdi. Ve erkek kardeşi ile Armenia’ya geldi ve Valerianus’la buluşarak, kendisinin, bir Hristiyan olarak, Romalılara karşı uygun bir şekilde hazır olduğunu ve kral Chosroes’un her konuda tavsiyesine uyduğunu beyan etti; böylece eğer elçiler onunla birlikte Pers topraklarına gelirse, diledikleri gibi barışı düzenlemelerini engelleyecek hiçbir şey kalmayacaktı.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, XXIV)

“Komutanlar bu mektupları aldıklarında, takipçileriyle birlikte hepsi Armenia topraklarında toplanmaya başladı.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, XXIV)

“Ve federati komutanları, Armenia’daki birliklerin generali Dorotheus ve Belisarius generali için müdür gibi davranan Solomon’du.” (Procopius, History of the Wars, Books III and IV, III, XI)

“Fakat Caucana’ya geldiklerinde hepsi kendilerini derin keder içinde buldular. Ordunun hepsine büyük bir kayıp hissi bırakarak Armenia birlikleri generali Dorotheus orada öldü.” (Procopius, History of the Wars, Books III and IV, III, XIV)

“Burada, eski zamanlardan beri, en az kırk kutsal adamın cesedi gömüldü; bunlar, eski zamanlarda Armenia'daki Melitenê kentine gönderilen On ikinci Lejyon'da görev yapan Romalı askerler olma şansına sahipti.” (Procopius, Buildings, I (3), 7, 3)

“Ve Roma İmparatorluğunun, Pers sınırında onun yaptığı savunmaları anlatarak başladığım için, oradan Pers'i Amida kentinden ikinci Theodosiopolis'e kadar birleştiren Armenia'ya geçmek bana uygun değil gibi göründü.” (Procopius, Buildings, III, 1, 1)

“Ve Armenianların Kralı, daha erken bir dönemden itibaren Roma İmparatoru'na bağlı olan Büyük Armenia olarak adlandırılan bölgede yerini aldı; fakat daha sonraları iki oğlu belirli bir Arsaces, Armenia Kralı, Tigranes ve Arsaces isimleriyle doğmuşlardı.” (Procopius, Buildings, III, 1, 8)

“Eskiden benim zamanımda bile bu yöneticiye Armenia Kontu derlerdi.” (Procopius, Buildings, III, 1, 15)

“Bununla birlikte, böyle bir hükümet, emrinde düzenli bir birlik bulunmadığı için düşmanlarının saldırılarını püskürtemedi ve dolayısıyla İmparator Justinian, Armenia'nın her zaman düzensiz bir devlet olduğunu ve bu nedenle, barbarlar için kolay bir av olduğunu gözlemleyerek bu yönetim biçimini ortadan kaldırdı ve Armenia'ya bir general görevlendirdi ve ona düşmanların baskınlarına dayanacak kadar askeri kuvvet verdi. Adlandırıldığı gibi Armenia için böylesi bir düzen yapmıştı, ancak Fırat Nehri'nin içinden Amida kentine kadar uzanan diğer Armenia'da, beş Armenialı satrap gücü elinde tutuyordu ve bu makamlar her zaman kalıtsaldı ve ömür boyu tutulurdu.” (Procopius, Buildings, I, 16 – 17)

“Mezopotamya'daki yerlerden başlayacağım, böylece anlatımım daha önce tarif ettiğim noktalardan sırayla devam edebilir. Duke adını verdikleri Armenia vilayetlerinin yöneticilerinden biri, şehirde Martyropolis denilen ve diğeri de Citharizôn adını verdikleri bir kale kurdu.” (Procopius, Buildings, III, 2, 1)

“Roma İmparatorluğu'ndaki bu yerlerin aslında nerede olduklarını açıkça anlatacağım. Sophanenê adı verilen Armenia bölgesinde, Nymphius Nehri'nin tam kıyısında, o noktada Nymphius, Roma'yı Pers topraklarından ayırdığı için düşmana oldukça yakın olan Martyropolis olarak bilinen bir şehir vardır.” (Procopius, Buildings, III, 2, 2)

“Biri Martyropolis’ten batıya doğru giderken, Armenia’da da bulunan, Martyropolis’ten bir günlük yolculuktan biraz daha az uzak olan Sophanenê isimli bölgede Pheisôn adında bir yer bulunmaktadır.” (Procopius, Buildings, III, 3, 1)

“Biri Citharizôn’dan Theodosiopolis’e ve diğeri Armenia’ya giderken, toprağa Chorzanê denir; Pers topraklarından herhangi bir gölün suyu veya herhangi bir nehrin akışı veya yolu dar bir geçide kısıtiran bir dağ duvarı ile sınırını çizmeden yaklaşık üç günlük bir yolculuk mesafesine kadar uzanır, fakat iki sınır ayırt edilemezdir.” (Procopius, Buildings, III, 3, 9)

“Bunlar, İmparator tarafından açıklanan şekilde başarılmıştır. Şimdi diğer Armenia’da yaptığı özenle yaptığı tüm diğer çalışmaları anlatmaya devam edeceğim.” (Procopius, Buildings, III, 4, 1)

“Dahası, Armenia şehirleri Sebasteia ve Nicopolis’in duvarlarını yeniden inşa etti, çünkü uzun zamandan beri acı çekerek hepsi yıkılma noktasındaydı ve onları yeniledi.” (Procopius, Buildings, 4, 11)

“Antik Çağ’da, Küçük Armenia denilen yerde, Fırat Nehri’ne uzak olmayan ve Roma askerlerinin gönderildiği belirgin bir kasaba vardı.” (Procopius, Buildings, III, 4, 15)

“Fırat Nehri’nin sağındaki Armenia’da yaptığı bu eserleri ve onun Büyük Armenia’da onun tarafından yapılanları anlatmaya devam edeceğim.” (Procopius, Buildings, III, 5, 1)

“Bunlar o zaman, İmparator Justinian’ın Armenia’da yaptığı şeylerdi.” (Procopius, Buildings, III, 6, 1)

“Böylece Doğu’nun kaleleri, Armenia ve Tzanica’nın yanı sıra Euxine Denizi her iki kıyılarındakiler de İmparator Justinian tarafından inşa edildi.” (Procopius, Buildings, III, 7, 24)

“Bunun ötesinde, doğusunda Sarus Nehri’nin Armenia dağlarından aşağı gelerek aktığı Adana adında belirgin bir şehir bulunmaktadır.” (Procopius, Buildings, V, 5, 8)

Armenia Herodotos’ta şu şekilde geçmektedir:

“Med’lerin toprakları ile Lydialılarınkiler arasında sınır, aslında Halys ırmağıydı ki bu ırmak Armenia dağlarından çıkar.” (Herodotos, Herodot Tarih, 1, 72)

“İşte Babil böyle tahkim edilmişti. Bu kent iki mahalledir, zira Fırat denilen ırmak, içinden geçer; bu ırmak kaynağını Armenia’dan alır; büyük, derin ve hızlıdır; Erythreia denizine dökülür.” (Herodotos, Herodot Tarih, 1, 180)

“Asurya’nın üst yanına düşen Armenia’dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya, eni boyu bir, başı kıcı belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına bırakırlar; belli başlı yükleri palmiye ağacından yapılmış fiçilerdir, bunların içine şarap doldurulmuştur.” (Herodotos, Herodot Tarih, 1, 194)

“Böylece su üzerinde giderek Babil’e varırlar, taşıdıkları öteberi malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur, Armenia’ya dönerler; zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur. Armenia’ya vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar.” (Herodotos, Herodot Tarih, 1, 194)

“Paktyika ülkesinden, Armenia’dan ve komşuları olan ülkelerden, Karadeniz’e kadar olan yerlerden dört yüz talant geliyordu; burası on üçüncü hükümetti.” (Herodotos, Herodot Tarih, 3, 93)

“Kilikia’da sonra Armenia gelir, zengin otlakları vardır; Armenia’dan sonra işte Matien’lerin bölgesi.” (Herodotos, Herodot Tarih, 5, 49)

“Kilikia ile Armenia arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki adı Fırat’tır. Armenia içinde her biri bir garnizonla tutulan on beş konaklık yol vardır, elli altı buçuk parasang tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle’dir; ikinci ve üçüncü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar, birincisi Armenia’dan, öbürü Matien’lerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes’dir; eskiden Kyros’un üç yüz altmış kanala ayırmış olduğu ırmak budur. Armenia’dan Matien’ler ülkesine geçerken dört konak vardır ve bu ülkeden Kissia’ya varduktan sonra, üzerinde Susa kentinin kurulmuş olduğu ve gemilerin işlemesine elverişli bulunan Khoaspes’e kadar on bir konak, kırk iki buçuk parasang yoldur.” (Herodotos, Herodot Tarih, 5, 52)

Armenia Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Atropatian Mediası ve Armenia’daki Masius Dağı’nda olduğu gibi derileri üzerine oturup kayarak yükleriyle aşağı inerler; ancak burada insanlar sivri uçlarla döşenmiş tahta diskleri ayakkabılarının tabanına da bağlarlar. Öyleyse bu, Kafkasya’nın (Caucasus) zirveleridir.” (Strabon, *The Geography*, XI, 5, 6)

“Bu ülkenin tüm bölgeleri, dağlık ve ılıman ve soğuk olan kuzeye doğru olan kısım, Cadusii, Amardi, Tapyri, Cyrtii isimli dağcıların ve göçmen ve talancı olan diğer halkların yeri dışında bereketlidir; Zagrus ve Niphates dağları bu kabileleri dağınık tutar ve Persisteki Cyrtii ve Mardi (Amardi için de böyle adlandırılır) ve bu güne kadar aynı isimde adlandırılan Armenia’dakiler aynı karakterdedirler.” (Strabon, *The Geography*, XI, 13, 3)

“Fakat bu ülkenin aynı dili kullanan sakinlerinin, güneyde Kilikia Taurosları diye adlandırılan dağlar, doğuda Armenia ve Kolkhis ve değişik dil konuşan aradaki halklar ve kuzeyde Halys nehrinin ağzına kadar Eukseinos ve batıda hem Paphlagonialı kabileler ve hem de Phrygia’da yerleşmiş olan Lykaonialılara kadar uzanan Gaiatialılar ve Kilikia Trakheia’da oturan Kilikalılar tarafından çevrilmiş oldukları söylenebilir.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, I, 1)

“Fakat Armenia Kralı Tigranes Kappadokia’yı aldığı zaman halkı kötü duruma soktu, çünkü her birini Mesopotamia’ya göç etmeye zorladı ve bunların çoğu ile Tigranokerta kentini kurdu, fakat Tigranokerta’nın zaptından sonra, gelebilenler geri geldiler.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, II, 9)

“Ülkenin büyüklüğü şöyledir: Genişliği Pontos’dan Tauros’a kadar yaklaşık bin sekiz yüz stadia, uzunluğu Lykaonia ve Phrygia’dan doğuda Euphrates’e ve Armenia’ya kadar yaklaşık üç bin stadia’dır.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, II, 10)

“Pontos’a gelince; Mithridates Eupator kendisini buranın kralı ilân etti ve Tibarenler ve Armenia’ya kadar Halys nehrinin sınırladığı ülkeye egemen oldu, ayrıca Halys’ün beri tarafındaki, Amastris ve Paphlagonia’nın belirli yerlerine kadar uzanan bölgeyi de ele geçirdi ve batıda sadece, Platonik filozof Herakleides’in anavatanı olan Herakleia’ya kadar, batıya doğru uzanan deniz kıyısını ele geçirmekle kalmayıp, ayrıca aksi yönde Kolkhis ve Küçük Armenia’ya kadar uzanan kıyıları da ele geçirdi; ve bildiğimiz gibi, bunu Pontos’a kattı ve Pompeius, Mithridates’i yenerek ülkeyi devraldığı zaman, burası gerçekten bu sınırlarla çevrilmiş bulunuyordu. Armenia’ya doğru uzanan kısımları ve Kolkhis dolaylarını kendi tarafında çarpışmış olan

hükümdarlara dağıttı, fakat geri kalan kısımları on bir bölgeye ayırdı ve bunları Bithynia'ya kattı, bu suretle her ikisinden bir tek eyalet meydana gelmiş oldu.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 1)

“Bu ülkede ayrıca, başka yerlerde çok az olan ceylan bulunur. Bu ülkenin bir kısmı Amisoslular tarafından işgal edilmiş fakat diğer kısmı ve ayrıca Pharnakia bölgesi ve Kolkhis ve Küçük Armenia'ya kadar Trapezusia, Pompeius tarafından Deiotaros'a verilmişti.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 13)

“Burada, Armenia'dan çıkan, Lykos nehri katılır ve o da İris olur. Bundan sonra nehir, Themiskyra'ya ve Pontos denizine akar.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 15)

“Trapezus ve Pharnakia'nın üst tarafında Tibarenler ve eski zamanlarda Makronlar denen, Sanlar ve Küçük Armenia bulunur; ve erken devirlerde Kerkitler denen Appaitler kavmi bu bölgelere oldukça yakındır. Bu insanların ülkesini iki dağ keser. Burada yukarı Kolkhis'deki Moskhia dağları (tepeleri Heptakometler kavmi tarafından işgal edilmiştir) ile birleşen ve çok kayalık olan Skydises dağı ve aynı zamanda Sidene ve Themiskyra bölgesinden Küçük Armenia'ya kadar uzanarak, Pontos'un doğu tarafını meydana getiren Paryadros dağı da vardır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 18)

“Pharnakia ve Trapezus bölgelerinin üst tarafında, ülkeleri Küçük Armenia'ya kadar uzanan Tibarenler ve Khal-dai kavmi bulunur. Bu ülke oldukça verimlidir. Küçük Armenia, daima Sophene gibi, bazen diğer Armenialılara dost olan bazen de yalnız kendi sorunları ile uğraşan, kralların egemenliği altında idi.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 28)

“Sinoria Büyük Armenia'nın sınırlarına yakındı, bu nedenle, Theophanes imlâsını Synoria olarak değiştirmiştir.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 28)

“Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos krallığının bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates vardır) Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporus'a

kaçmaya zorlanıncaya kadar, burada kalmıştır. Bu yerin yakınında Küçük Armenia'da Pompeius, Nikopolis adında bir kent kurmuştur. Burası bugüne kadar kalmıştır ve oldukça kalabalıktır." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 28)

"Küçük Armenia'ya gelince, burası Romalıların arzusuna göre değişik zamanlarda değişik kişiler ve en son Arkhelaos tarafından yönetilmiştir." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 29)

"Pythodoris'in oğullarına gelince bunlardan biri bir vatandaş olarak özel şekilde imparatorluğun idaresinde annesine yardım etmekte, diğeri ise bir süre önce Büyük Armenia'nın kralı atanmış bulunmaktadır." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 29)

"Bunlar oldukça geniş ve uzun bir vadi meydana getirirler; ve Armenia'dan akan Lykos nehri ile Amaseia yakınındaki dar geçitten akan İris nehri ülkeyi baştan başa keser." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 30)

"Şimdi Komana kalabalık bir kenttir ve Armenia'dan gelen halk için önemli bir ticaret merkezidir; ve tanrıçanın "eksodos"u zamanında festivale katılmak için kentlerden, kasabalardan, her yerden kadınlar ve erkekler hep birlikte burada toplanırlar." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 36)

"Pompeius, Zelitis'in sınırlarını birçok eyaletler ilâve ederek genişletmiş ve Megalopolis'e yaptığı gibi Zela'ya da kent sıfatını vermiş ve Megalopolis'i Kulupene ve Kamisene ile birleştirerek bir eyalet haline getirmiştir; son ikisi hem Küçük Armenia hem de Laviansene'ye sınır oluşturur." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 37)

"Armenialı Tigranes'in sarayında elçi iken krala karşı geldi." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIII, 55)

"Gerçekte Khalybler ülkesinde geçirilen meridyeni Küçük Armenia ve Euphrates içinden geçirmeliydi, böylece tümüyle Kappadokia'ya, Kommagene'yi, Amanos dağına, İssikos körfezini kesmiş olurdu." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, V, 24)

Armenia Ksenophon'da şu şekilde geçmektedir:

"Dağlara ilerleyip Kardukh'lar ülkesine girmeleri gerektiğini düşünüyorlardı; çünkü tutsaklar o ülkeyi aştıktan sonra Orontas'ın yönettiği zengin ve kalabalık bir eyalet olan Armenia'ya varacaklarını oradan da diledikleri yere kolayca gidebileceklerini söylemişlerdi." (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, III, V, 17)

“Tutsaklar onlara Kardukh dağlarını aştıktan sonra isterlerse Dicle’yi Armenia’daki kaynağından aşacaklarını, isterlerse de çevresini dolanacaklarını söylemişlerdi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, I, 3)

“Yunanlılar o gün de, Kentrites (75) ırmağının aştığı ovaya hâkim köylerde açık ordugâh kurdular; iki yüz ayak genişliğinde olan bu ırmak, Armenia’yı Kardukh’lar ülkesinden ayırır.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, III, 1)

“Gün doğunca, ırmağın öbür kıyısında geçmelerine engel olmağa hazır tepeden tırnağa silahlı süvariler, bu süvarilerin arkasında da Armenia’ya girmelerine engel olmak için sıralanmış piyadeler, gördüler.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, III, 3)

“Khirisophos askerleriyle suya girdi. Ksenophon artçılardan en ayağına tez askerlerle hemen Armenia dağlarının karşısındaki geçide döndü: Kentrites’in kıyısını izleyen süvarilerin yolunu kesmek için oradan geçmek istiyormuş gibi yapıyordu.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, III, 20)

“Irmak aşılınca Yunanlılar sıraya dizip öğlene doğru Armenia’da ilerlemeğe başladılar; dümdüz, pek hafif engebeli bir bölge olan bu yörede beş fersenge yakın yol aldılar; çünkü Kardukh’larla bölge ilişkilerinin düşmanca olması yüzünden ırmak yakınında şehir yoktu.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, IV, 1)

“Bu bölgeye Batı Armenia adı veriliyordu. Satrap generallerinden Tribazos tarafından yönetilmekteydi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, IV, 4)

“Khirisophos ile Ksenophon birbirlerine dostluk iltifatları ettikten sonra Persçe konuşan tercüman aracılığıyla muhtara hangi ülkede olduklarını sordular. «Armenia’da» diye cevap verdi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, V, 34)

2. 1. 4. Arsamosata

Arsamosata, Sophene bölgesinde Fırat yakınında bulunan bir şehirdir. Günümüzde Elazığ iline bağlı Palu ilçesi sınırlarında kaldığı düşünülmektedir. Palu doğuda Bingöl ili, güneyde Arıcak ve Alacakaya, güneybatıda Maden, batıda da Kovancılar ilçeleri ile çevrilidir (“<https://en.m.wikipedia.org/wiki/Arsamosata>,”; Çakkalkurt, 2005: 363-374; Türkben, 2009: 78-79; Umar, 1993: 111-112). Talbert (2000), Arsamosata’nın günümüzdeki yeri olarak “Haraba” ismini verirken Sinclair (1987) ise Harput ismini vermektedir.

Arsamosata Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Küçük Armenia'daki en ünlü şehirler Caesarea Aza ve Nicopolis'tir; Fırat'ın yanında yer alan Büyük Arsamosata'da, Dicle'nin üzerinde bulunan Carcathiocerta, yüksek bir alanda durmakta olan Carcathiocerta, ve Araxes nehri, Artaxata'ya bitişik bir ovada yer almaktadır. Aufidius'a göre, tüm Armenia'nın çevresi beş bin mil iken Claudius Caesar ise uzunluğunu Dascusa'dan Hazar Denizi'nin sınırlarına kadar on üç yüz mil olarak ve genişliğini Tigranocerta'dan Iberia'ya kadar uzunluğunun yarısı kadar olduğunu söylüyor.” (Pliny, Natural History, VI, 10)

Arsamosata Tacitus'ta şu şekilde geçmektedir:

“Ayrıca süvarilerinin en dayanıklı olan Pannonian kolunu vadinin bir köşesine yerleştirdi. Eşi ve oğlu, adı Arsamosata olan bir kaleye gizlendi ve onlara garnizon olarak bir askeri müfreze verdi - böylece eğer bir yerde tutulursa, yayılan asker başıboş düşmanına daha kolay dayanabilirdi.” (Tacitus, The Annals, 15, 10, 3)

2. 1. 5. Arzanene – Arzenene

Arzanene Bölgesi ile Arzen antik şehri birbiri ile karıştırılmaktadır. Arzen, Arzanene bölgesindeki şehirlerden bir tanesidir ve bölgenin merkez şehir olduğu düşünülmektedir. Bazen bu isimler söz konusu ilişki nedeniyle birbirinin yerine kullanılmıştır. Aslında ne geç Antik Çağ kaynakları ne de ilk dönem Ortaçağ Roma kaynakları bu konu ile ilgili bize net bilgiler vermektedir. Arzen şehrinin yeri ile ilgili olarak iki öneri bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre Arzen şehri günümüz Siirt ili Kurtalan İlçesine bağlı Yunuslar köyü ile Garzan/Yarasu Çayı arasında kalan bölge olduğudur. Diğer öneride ise ilk öneride Arzen olduğu savunulan alanın yaklaşık 20 km kuzeyinde yer alan Batman ili, Kozluk ilçesi, Oyuktaş Köyünün Yeşilyurt Mezrası ile hemen karşı yakasında yer alan “Şey Bace” adıyla bilinen alandır (Çevik, 2008: 242-250).

Yukarı Dicle bölgesi, Batman Çayının sınır olarak kabul edildiği iki idari bölgeye ayrılmıştır. Bunlar; Batman Çayının batı kısmında kalan ve büyük bir bölümünü bugünkü Diyarbakır ili arazisinin oluşturduğu Roma hâkimiyetindeki Sophanene ile yine Batman Çayının doğu kısmı ile Botan çayına kadar uzanan araziye içine alan ve günümüzde Batman ile Siirt illerinin arazilerini içine alan Sasani hâkimiyetindeki Arzanene bölgeleridir. Söz konusu olan iki bölgenin de kuzey sınırını güneydoğu

Anadolu Torosları çizerken, güney sınırı ise, Dicle nehri ardında uzanan Mardin-Midyat Eşiği belirlemektedir (Çevik, 2008: 242-250; Umar, 1993: 117-118).

Arzanene Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Ancak, Celer, askeri birliğiyle beraber, Nymphius Nehri'ni geçti ve Arzanene'ye bir çeşit istila gerçekleştirdi. Bu nehir, Amida'dan yaklaşık üç yüz stade³ ötede, Martyropolis'e çok yakındır. Böylelikle, Celer'in birlikleri ülkeyi yağmaladı ve çok geçmeden geri döndü ve bütün istila kısa sürede tamamlandı.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, I, VIII)

“Bu Peter, eskiden Perslere bağlı bir bölge olan Nymphius Nehri'nin ötesinde bir Arzanene yerlisi idi, ancak daha bir çocukken, Justinus Amida'nın alınmasından sonra Pers topraklarını Celer'in ordusuyla istila ederken İmparator Justinus tarafından ele geçirilip köleleştirildi.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, XV)

2. 1. 6. Bizana – Bizani – Tzumina

Günümüzdeki Erzincan İli Tercan İlçesi sınırlarında Vican Köyü civarında olduğu düşünülmektedir (Umar, 1993: 159 ; Talbert, 2000: 1272).

Bizana – Bizani – Tzumina Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Ancak Bizana'da, bu İmparator tarafından, aşağıdaki sebeplerden dolayı hiçbir şey yapılmadı. Bu kasaba düz bir zeminde uzanır ve süvari manevraları için uygun olan çok sayıda düz ovada bulunur ve burada pek çok durgun su havuzu vardır. Sonuç olarak, düşmanın saldırısına sadece çok açık değildir, aynı zamanda bölge sakinleri için de çok sağlıksızdır. Bu sebeplerden dolayı bu kasabayı devraldı ve başka bir durumda, İmparator'un kendi adını taşıyan, çok dikkat çekici ve tamamen imkânsız bir yer olan ve çok eğimli bir zeminde yer alan mükemmel havası olan Bizana'dan üç mil uzaklıktaki Tzumina adlı bir şehiri inşa etti.” (Procopius, Buildings, III, 5, 13 – 15)

“Theodosiopolis'te Tanrı'nın Annesine bir kilise adadı ve Petrios denilen yerde ve Coucarizôn'deki manastırları restore etti. Nicopolis'te Kırk-beş Aziz'in adını taşıyan manastırı ve Bizani'de şehit George'a bir kilise inşa etti. Ve Theodosiopolis'in yakınında Kırk Şehitlerin ismini taşıyan bir manastırı restore etti.” (Procopius, Buildings, III, 4, 12 – 13)

3 Stade = stadion: Eskiçağ'da Yunanalılarca kullanılan 150-210 metre arası uzunluk ölçüsü (<https://en.wiktionary.org/wiki/stade>).

2. 1. 7. Carcathiocerta

Günümüzde Diyarbakır ili Eğil ilçesi olarak lokalize edilmektedir (Sinclair, 1987: 16). Eğil, doğu ve güneyinde Diyarbakır merkezi, batısında Ergani, kuzeyinde Dicle ilçeleriyle komşudur. Diyarbakır ili ile aynı tarihi gelişimi yaşadığı düşünülmektedir. Ancak bu antik kentle ilgili olarak Nurettin Ardıçoğlu, “Carcath” kelimesinin şehir anlamına geldiğini ve “certa” kelimesinin de kale anlamına geldiğini ve bu şehrin günümüzdeki Harput olarak bilinen antik kent olduğunu iddia etmektedir. Strabon ise bu şehrin Sophene kraliyet şehri olduğunu belirtmiştir (Çakkalkurt, 2005: 324-339; Türkben, 2009: 74-75)

Carcathiocerta Pliny’de şu şekilde geçmektedir:

“Küçük Armenia’daki en ünlü şehirler Caesarea Aza ve Nicopolis’tir; Fırat’ın yanında yer alan Büyük Arsamosata’da, Dicle’nin üzerinde bulunan Carcathiocerta, yüksek bir alanda durmakta olan Carcathiocerta, ve Araxes nehri, Artaxata’ya bitişik bir ovada yer almaktadır. Aufidius’a göre, tüm Armenia’nın çevresi beş bin mil iken Claudius Caesar ise uzunluğunu Dascusa’dan Hazar Denizi’nin sınırlarına kadar on üç yüz mil olarak ve genişliğini Tigranocerta’dan Iberia’ya kadar uzunluğunun yarısı kadar olduğunu söylüyor.” (Pliny, Natural History, VI, 10)

Carcathiocerta Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Antitaurus, Fırat Nehri ve Toros’da başlar ve bir tarafını çevreleyerek Armenia’nın doğu bölgelerine, Sophene’nin ortasına doğru, diğer tarafında Antitaurus ile güneye yönelmeden önce Fırat Nehri arasında yer alan Acilisene’de biter. Sophene kraliyet şehri Carcathiocerta’dır.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

2. 1. 8. Cataonia

Strabon’a göre, Malatya ve civarını içine alan Kapadokya ve Kommagene arasındaki bölgeye verilen isim. Yıldırım (2011), Strabon’un açıklamalarına bağlı kalarak bölgenin bugünkü Malatya ve çevresi olduğunu söylemiştir.

Cataonia Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Kabileleri sayarken de Cataonia’yı Kappadokia’dan sonra koymuşlar ve ondan sonra da Euphrates ve onun ötesindeki kabileleri, Melitene’yi de Cataonia’ya dahil edecek şekilde sıralamışlardır. Cataonia ve Euphrates arasında bulunan Melitene, Kommagene’ye sınır olup, Kappadokia’nın bölünmüş olduğu on valilikten biridir. Gerçekten benim zamanımda Arkhelaos’dan sonra gelen krallar, Kappadokia’daki

valiliklerini bu şekilde devam ettirmişlerdir. *Cataonia Kappadokia'nın onda biridir.*" (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, I, 2)

"*Tauros'un yakınındakiler beş tane idi, yani Melitene, Cataonia, Kilikia, Tyanitis, Garsauritis; ve Laviansene, Sargarausene, Sarauene, Khamanene ve Morimene ise geri kalan beş valiliği meydana getiriyordu.*" (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, I, 4)

"*Cataonia geniş, çukur bir ovadır ve yaprak dökmeyen ağaçlardan başka her şey yetişir. Güney tarafında, Kilikia Tauroslarının bir kolu olan Amanos'la ve ayrıca aksi yöne doğru yayılan Antitauroslarla çevrilir; Amanos Cataonia'dan batıya ve güneye, Kilikia'ya ve Syria denizine doğru uzanır, ve bu arada kalan alanda bütün İssos körfezini ve Tauros'lara doğru uzanan Kilikia ovasını çevirir.*" (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, II, 2)

"*Cataonia ovasının ve Melitene'nin kentleri yoktur, fakat dağlarda tahkim edilmiş yerleri vardır. Bununla Azamora ve Dastarkon'u kastediyorum, ikincisinin etrafında Karmalas nehri akar. Burada ayrıca Cataonia Apollonu'nun bir tapınağı da vardır ve Kappadokialılar bu tapınağı kendilerinininkine örnek aldıkları için, bütün Kappadokia'da itibar görür. İkisi dışında, diğer valiliklerde de kent yoktur.*" (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, II, 6)

"*Şayet bu durumda eğri çizginin berzahı sınırladığını kabul edersek, en azından bu yerlerin pek çoğu özellikle ve onun gibi Kappadokia'nın Eukseinos'a doğru bir uzantısı olan ve şimdi Pontos denen topraklar ve böylece Khalyblerin ülkesi, Cataonia ve her iki Kappadokia ve atlamış olduğu Lykaonia'nın da yarımadanın bir parçası olarak aşağıya doğru kayması gerekirdi.*" (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XIV, V, 24)

2. 1. 9. Citharizôn

Procopius'un *History of the Wars*, Books I and II isimli eserinde bu yer için Armenia bölgesindeki bir kale olduğu ve Theodosiopolis'ten dört günlük mesafede bulunduğu belirtiliyor. Cameron, Ward-Perkins ve Whitby (2000) ise bu kenti yaklaşık olarak Karlıova – Bingöl arasında göstermişlerdir.

Citharizôn Procopius'da şu şekilde geçmektedir:

"*Valerianus buna bağlı olarak emrindeki birliklerle Theodosiopolis yakınlarında ordugah kurdu; ve onunla birlikte Armenianlar ve Eruli'nin bir kısmı olan Narses dizildi. Ve doğu generali Martinus, Ildiger ve Theoctistus ile birlikte Citharizôn kalesine*

ulaştı ve orada kampını kurarak bölgede kaldı.” (Procopius, *History of the Wars, Books I and II, II, XXIV*)

“Mezopotamya’daki yerlerden başlayacağım, böylece anlatımım daha önce tarif ettiğim noktalardan sırayla devam edebilir. Duke adını verdikleri Armenia vilayetlerinin yöneticilerinden biri, şehirde Martyropolis denilen ve diğeri de Citharizôn adını verdikleri bir kale kurdu.” (Procopius, *Buildings, III, 2, 1*)

“Gezginler Persarmenia’dan Sophanenê’ye, Pers topraklarının kendisinden veya Citharizôn kalesi üzerinden giderken, bu iki geçiş aracılığıyla oraya gitmeleri gerekmektedir.” (Procopius, *Buildings, III, 3, 3*)

“Ve Asthianinê olarak adlandırılan yerde bulunan Citharizôn adındaki yerde, daha önce bulunmayan, tepelik bir bölgede yer alan devasa ve olağanüstü bir şekilde zapt edilemez bir kale kurdu.” (Procopius, *Buildings, III, 3, 7*)

“Biri Citharizôn’dan Theodosiopolis’e ve diğeri Armenia’ya giderken, toprağa Chorzanê denir; Pers topraklarından herhangi bir gölün suyu veya herhangi bir nehrin akışı veya yolu dar bir geçide kısıtiran bir dağ duvarı ile sınırını çizmeden yaklaşık üç günlük bir yolculuk mesafesine kadar uzanır, fakat iki sınır ayırt edilemezdir.” (Procopius, *Buildings, III, 3, 9*)

2. 1. 10. Coloneia

Yeri konusunda tam bir netlik bulunmayan bu antik şehir için günümüzde Erzincan ilinin kuzeyinde kalan Şebinkarahisar ilçesi olduğu ileri sürülmektedir. Ancak Procopius’un *Buildings* adlı eserinin İngilizce çevirisinde bu şehir Gürün ve Darende ilçeleri arasında kalan Karahisar beldesi olarak belirtilmiştir (Umar, 1993: 455)

Coloneia Procopius’ta şu şekilde geçmektedir:

“O bölgede, Pompey’in erken dönemlerinde yalçın tepenin zirvesindeki antik zamanların adamları tarafından dikilen belirgin bir kale vardı, Roma generali ele geçirdi ve zaferleri ile toprağın efendisi haline geldiğinde, bu kasabayı maddi olarak güçlendirdi ve onu Coloneia olarak adlandırdı. Bu, aynı zamanda İmparator Justinian’ın çok uzun zamandır süren yıkımlar sonucunda çok acı çektiğini tespit ederek tüm kaynakları ile restore edildi.” (Procopius, *Buildings, III, 4, 6 – 7*)

2. 1. 11. Kommagene – Commagene

Kommagene topraklarının batı sınırını Kilikya, kuzey sınırını Kappadokia ve Armenia, doğu sınırını Fırat Nehri ve güney sınırını ise Suriye'nin oluşturduğu söylenmektedir. Kommagene denildiğinde, günümüzde Adıyaman, Kahramanmaraş ve Gaziantep illerinin bulunduğu alan kastedilmektedir (Tekin, 2010b: 157-167; Kopar, 2006: 15-21; Umar, 1993: 459).

Kommagene – Commagene Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Pompei daha sonra Toros dağına geçti ve Kommagene kralı Antiochus'a karşı ikincisi onunla dostane ilişkilere girene kadar savaştı. Ayrıca Mede Darius'a karşı da savaştı ve Antiochus'a veya onun önündeki Tigranes'e yardım ettiği için onu askeri birliğe yerleştirdi. Nabata'lı Araplara, Avhose kralı Aretas'a ve en kutsal şehri Kudüs'ü ele geçirene kadar Yahudilere (kralları Aristobulus isyan etmiş) karşı savaştı.” (Appian, Roman History II, XII, 16, 106)

“Diğerlerini Roma yönetimi altına yerleştirdi ve daha önce de bahsedildiği için diğerlerini de krallara dağıttı - Tigranes Armenia'ya, Pharnaces Bosporus'a; Ariobarzanes Kapadokya'ya ve diğer illere dağıttı. Kommagene'nin Antiochus'una, Seleucia'yı ve Mezopotamya'nın fethettiği bölümlerini teslim etti. Deiotarus'u ve diğerlerini, şu anda Kapadokya sınırında bulunan Galatlar olan Gallograecilerin bağımlı yöneticisi yaptı.” (Appian, Roman History II, XII, 17, 114)

““Armenialılara Tigranes, İberya'ya Artoces, Albanianlara Oroezes, Mede'ye Darius, Nabatalılara Aretas, Kommagene'nin Antiochus.” Yazıtta kaydedilen gerçekler bunlardı. Pompey, taşlarla süslenmiş bir savaş arabasında götürülmüştü, eğer birileri buna inanabilirse, Büyük İskender'in bir pelerininin giyinmiş olduğu söylenir.” (Appian, Roman History II, XII, 17, 117)

Kommagene – Commagene Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Bir Commagene şehri olan Samosata'da Maltha adı verilen yanıcı bir çamuru boşaltan bir havuz bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, II, 108)

“Bu nedenle, doğanın bu savaşı eşit olarak dağıtmıştı, yani ulaşmak istediği yere doğru ilerleyen nehir ve aslında hedeflediği yoldan ilerlemesini yasaklayan dağlar. Kataraktları geçtikten sonra nehir tekrar gemi ile geçilebilir hale gelir ve ondan kırk mil uzaklıkta, Commagene'nin başkenti Samosata'dadır.” (Pliny, Natural History, V, 20, 24)

“Cingilla’da Commagene toprakları sona ermektedir ve Immei devleti başlamaktadır. Burada nehirle yıkanmış olan şehirler, genellikle Fırat’ta Epifani ve Antiochia olarak bilinen Epifani ve Antiochi; ayrıca, Fırat’ın içinden geçişiyle ünlü Samosata’dan yetmiş iki mil uzaklıktaki Zeugma’dır.” (Pliny, Natural History, V, 20)

“Büyük Armenia’dan önce uzanan Kapadokya’nun bu bölgesine, Commagene Katalonya’ndan önce, Phrygia Gai’sauritis, Sargarausene ve Cammanene’den önce, bölgelerinin Cappadox nehiri ile birbirlerinden ayrıldığı daha önceden Leucosyri olarak bilinen insanların isimlerini almış olduğu Galatia Morimene’den önce Melitene denir.” (Pliny, Natural History, VI, 3, 3)

“Öyleyse, Kapadokya halkı ile başlayacağız. Tüm Pontus ülkeleri arasında, burası en içerideki en uzak mesafeli bölgeye kadar uzanır. Solda, Küçük ve Büyük Armenia’nın yanı sıra Commagene ve sağda, daha önce tanımladığımız Asya eyaletinin tüm uluslarını geride bırakır. Çok sayıda halklara yayılarak Toros sıra dağlarına doğru doğu yönünde hızla yükselir.” (Pliny, Natural History, VI, 8, 8)

“Şimdilerde Parthia’nın sohbetinden anladığımız Perslerin krallığı, Pers ve Hyrcanian denizlerinin arasındaki Kafkas dağ zincirinin üzerinde yükseliyor. Commagene’ye doğru ön yamaçlarda yer alan Büyük Armenia’ya, her iki taraftaki inişe geçen Sophene ekleniyor [bununla ilgili olarak ve onun yanında Büyük İskender’in Darius’u fethettiği ve Suriye’ye kattığı Arbelitis’in bir kısmı olan Asur’un en gelişmiş bölgesi Adiabene bulunur.” (Pliny, Natural History, VI, 16)

“Tüm dünyadaki hiçbir ülkeden geri kalmayan Arabistan, daha önce de belirttiğimiz gibi, Amanus Dağı’ndan, Kilikya ve Commagene’ye doğru uzanarak oldukça geniştir; Arap milletlerinin birçoğu bu ülkelere Büyük Tigranes tarafından kaldırıldı, diğerleri daha önce de belirttiğimiz gibi yine denizimize ve Mısır’ın kıyılarına kendi istekleriyle göç ettiler. Nubei, Suriye’nin ortasındaki Libanos Dağı’na kadar bile nüfuz etmiş; sırayla, Liamisi, Taranei ve yine Patami tarafından sınırlandırılırlar.” (Pliny, Natural History, VI, 32, 28)

“Suriye’nin Commagene denilen kısmı da başka bir buluş keşfetti; Kazın yağı, lehimli bir kabın içinde bir miktar tarçın ile kaplanır ve daha sonra kalın bir kar tabakası ile kaplanır. Aşırı soğuğun etkisi altında, ıslatılarak yumuşamış halde ve bir ilaç olarak kullanıma uygun, özellikleri bakımından dikkat çekici olarak onu üreten

ülkeden, “Commagenum” olarak bildiğimiz ülkeden gelir.” (Pliny, *Natural History*, X, 28)

“Kuşlar emerek su içiyor; boynu uzun olanlar art arda gelen kuraklık sonrası içmelerini alarak ve sanki suyu boğazlarına döküyorlarmış gibi kafalarını geri atarak içiyorlar. Porphyrio, suyu içerken suyu ısırdığı görülen tek kuştur. Aynı kuşun kendine özgü başka özellikleri de vardır; çünkü zaman zaman yiyeceğini suya batırır ve sonra ayağıyla bir el gibi kullandığı gagasına doğru kaldırır. En kıymetli olanları Commagene’de bulunur. Kırmızı renkte gagaları ve çok uzun bacakları vardır.” (Pliny, *Natural History*, X, 63, 46)

“Siyah meşe palamudu daha uzun süre yeşil kalır ve bazen elmanın boyutunu bile alır. Commagene’den gelen en iyi türüdür ve en kalitesiz olanı meşe tarafından üretilenlerdir: ışığın geçişine izin veren bazı delikler vasıtasıyla kolayca test edilebilir.” (Pliny, *Natural History*, XVI, 9)

“Ve daha azı, tarif ettiğimiz meşe palamudu çeşitleri değildir: örneğin, tam gövdeli meşe palamudu, delikli olan, beyaz, siyah, büyük, küçük, hepsi benzer özelliklere sahip olanlar; yine de, Commagene’ninkileri genel olarak tercih edilir.” (Pliny, *Natural History*, XXIV, 4)

“Bu kitapta, kazın yumurtalarından ve kuşun kendisinin ve yumurtalarının uygulandıkları çok sayıdaki kullanımdan söz etmişken, en ünlü hazırlığın yapıldığı Commagene’ye şeref ödülünü vermek bizim görevimizdir. Bu karışım, birçok başka iyi bilinen kullanıma da uygulanan bir madde olan kaz yağından hazırlanır; ancak Suriye’nin bir parçası olan Commagene’den geldiğinde, yağ ilk önce tarçın, sinameki, beyaz biber ve “Commagene” adı verilen bitki ile birleştirilir ve daha sonra da kaplara yerleştirilir ve karın içine gömülür.” (Pliny, *Natural History*, XXIX, 13)

“Kuşlara atıfta bulunarak, savaşçı kaskları için kuş tüylerin ötesinde ve Commagene kazlarından elde edilen yağdan başka bahsedilecek dikkate değer bir ürün bulamadım.” (Pliny, *Natural History*, XXXVII, 77)

Kommagene – Commagene Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Şimdi, Antitaurus, Katalonya’da sona ermektedir; oysa Amanus dağı, Commagene’in Kapadokya’ya bitişik olduğu Fırat Nehri ve Melitine’ye uzanmaktadır.” (Strabon, *The Geography*, XI, 12, 2)

“Daha sonra güneye doğru kıvrılır ve kıvrıldığı yerde Kapadokya sınırlarına katılır; ve bunları ve Commagene bölgesini sağda, Büyük Armenia’da bulunan Acilisene ve Sophene’i solda bırakarak Suriye’ye doğru akar ve Babilya ve Basra Körfezi’ne doğru başka bir nehir kolu oluşturur.” (Strabon, *The Geography*, XI, 12, 3)

“Böylece, kuzeydeki dağlar, bu isimleri taşır, oysa güneyde, Fırat’ın uzak ucunda, Kapadokya ve Commagene’den doğuya doğru geniş ölçüde, başlarında Sophene’yi ve Armenia’nın kalanını Mezopotamya’dan ayıran dağlara Toroslar denir; fakat, bazıları tarafından bunlara Gordyaeen Dağları denir ve bunların arasında Nisibis ve Tigranocerta’nın üzerinde bulunan dağ Masius’a ait olanlar da vardır.” (Strabon, *The Geography*, XI, 12, 4)

“Armenia’ya gelince, önlerinde, güney kısımlarında Mezopotamya denilen ülke ile Fırat ve Dicle arasındaki ülkenin tamamından ayıran Toroslar yer alır, ve doğu bölümleri Büyük Armenia ve Atropaten’i sınırlandırır; kuzeyde Hazar Denizi, Albania ve İberya’nın bu ulusları ve Armenia sınırlarını en son çevreleyen Kafkasya ve Tibarani olarak adlandırılan yerlere kadar da Moschian ve Colchian dağları üstünde bulunan Paraclioathras dağları bulunur; batıda ise daha sonrasında Armenia’yi Kapadokya ve Commageneden ayıran Fırat nehrinin geçtiği topraklar ve Küçük Armenia’ya kadar uzanan bu milletler ve Paryadres ve Scydises dağları bulunmaktadır.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 1)

“Fırat için, başlangıcını Torosların kuzey tarafından alarak, önce Armenia üzerinden battıya doğru yol alır, sonra güneye doğru eğilir ve Armenia, Kapadokya ve Commagene arasındaki Torosları keser ve sonra Toroslar’ın dışında kalıp Suriye sınırlarına ulaşırken, Babil’e kadar kış gün doğumuna doğru uzanır ve Dicle ile Mezopotamya’yi oluşturur; ve her iki nehir de Basra Körfezi’nde sona erer.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 2)

“Ancak yukarıda belirtilen Toroslar, Commagene ve Melitene karşısındaki Fırat’ın uzak tarafında yeni bir başlangıç yaptığı için, ülkeler o nehir tarafından kurulur, Masius Dağı, güneyde Mezopotamya’daki Nisibis’li olan Mygdonianların üzerinde yer alan dağdır, Sophene ise kuzey kısımlarda, Masius ve Antitaurus arasında yer almaktadır.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 2)

“Şimdi, aynı dili konuşan kabilelerin kendilerine gelince, eskiler bunlardan birini, Katalyalıları kendileri tarafından Kapadokyalıları farklı bir kabile olarak nitelendirdiği

için onlardan ayırarak ve kabileleri saydıklarında, Kapadokya'dan sonra Katalonya'yı yerleştirdiler ve daha sonra Fırat ve ötesindeki kabileleri, Katalonya ile Fırat'ın arasında yer alan Katalonya Melitene'yi Kommagene sınırlarının içine almak üzere yerleştirdiler. Kapadokya on bölgeye ayrıldığına göre, burası ülkenin onuncu bölümünü oluşturmuş oldu." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, 1, 2)

"Melitene Kommagene'ye benzer, çünkü her tarafında meyve ağaçları vardır ve bütün Kappadokia'da böyle olan tek ülkedir. Böylece hem zeytin üretir, hem de Yunan şarabı ile rekabet eden, Monarite şarabı elde eder. Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Fırat nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur. Uzakta, nehrin karşı kıyısında, Kappadokialılara ait, ismi Tomisa olan önemli bir kale vardır. Burası Sophene'nin hükümdarlarına yüz talent'e satılmıştı, fakat sonradan Lucullus tarafından, Mithridates'e karşı yapılan savaşta kendisi ile birlikte sefere katılan Kappadokia hükümdarlarına yiğitlik armağanı olarak sunulmuştur." (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, 2, 1)

Kommagene – Commagene Asur kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

"Mushki'ye (Meshech General 10: 2) ve Kutmuhi (Kommagene) topraklarına karşı birlikler toplandı. Asur, Ramses III tarafından Mısır'dan geri gönderilen, ancak karşı yönden püskürten Aramî kabileleri ile birlikte Hitit imparatorluğunu paramparça eden "Kuzeyliler" in, Hint-Avrupalıların etkisini hissediyordu (Sütun I, 1. 62—Sütun II, 1. 84)." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 220)

"(Keçi) derili sallarda, Fırat'ı geçtim. Katazilu, Kummuhi (Kommagene) haracını - gümüş, altın, sığır, koyun, şarapları- aldım. Yıl 1 (Sütun I, / . 2p— Sütun II, 1. 13)." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 599)

"(Keçi) derili botlarda, su taşkınlarında ikinci kez Fırat'ı geçtim. Fırat'ın o tarafındaki kralların — Carchemish'in Sangara'sı, Kumuhu'nun (Kommagene) Kundashpi'si, Guzi'nin oğlu Arame, Milidyalı Lalli, Gabari'nin oğlu Haiani, Hatia'nın Kalparuda'sı, Gurgum'un Kalparuda'sı — Ina-Asur-uttir-asbat'ta, Fırat'ın o tarafında, Hatti halkının Pitru dediği Sagur nehrinde, orada haraçları — gümüş, altın, kurşun, bakır, bakır kaplar, aldım. Yıl 6 (Sütun II, 78-102)" (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 610)

“Urartulu Sardaurri bana karşı isyan etti ve Mati’-ilu ile işbirliği yaptı. Kishtan ve Halpi’de Kummuhi’nin (Kommagene) ilçelerinde onu yendim ve ondan karargâhının tamamını aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 785)

Kommagene – Commagene Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“Q. Servaeus, onların ilk defa bir yargıç yetkisine devredilmiş oldukları Commageni’nin üzerine yerleştirildi.) Müttetiklerle ilgili her şeyin uygun bir şekilde çözümlenmesi, lejyonların bir kısmının (şahsen veya oğlu aracılığıyla) Armenia’ya gönderilmesini emreden, her bir alternatifi göz ardı eden Piso’nun küstahlığı yüzünden, Germanicus’u bulamadı.” (Tacitus, The Annals, 2, 57, 1)

2. 1. 12. Dasteira

Dasteira bugünkü Tercan ilçesi sınırları içerisinde kaldığı ileri sürülmektedir. Talbert (2000) ise bu antik kentin Kızıldağ yakınlarında olduğunu söylemektedir (Talbert, 2000: 992). Tercan, günümüz Erzincan ili sınırları içerisinde kalan bir ilçedir. İlçeyi kuzeyinde Otlukbeli ilçesi ile Erzurum ili, doğusunda Erzurum, güneyinde Bingöl ve Tunceli illeri, batısında Çayırılı, güneybatısında Üzümlü ilçeleriyle çevrilidir (Çakkalkurt, 2005: 375-386; Türkben, 2009: 80-81; Kara, 2016: 25-38; Umar, 1993: 207).

Dasteira Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunmuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos krallığının bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene’de (yakınında Akilisene’yi Küçük Armenia’dan ayıran Euphrates vardır) Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis’e ve oradan Bosporus’a kaçmaya zorlanıncaya kadar, burada kalmıştır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, 3, 28).

2. 1. 13. Derxene

Günümüzde Erzincan ili Tercan ilçesi sınırlarında kaldığı düşünülmektedir (“https://nisanyanmap.com/?lv=2vey=Derxenevet=vesrt=xveu=1veua=0,”; Umar, 1993: 778).

Derxene Pliny’de şu şekilde geçmektedir:

“*Armenia’nın bölgelerini Kapadokya’dan ayırarak önce Derxene’den sonra Anaitica’dan geçerek akar. Dascusa Zimara’dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona’ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaktaki Kapadokya’daki Melitene’ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsaniyas ve Arsanus nehirlerini alarak Armenia’daki on mil uzaklıktaki Elegia’ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür.*” (Pliny, *Natural History*, V, 20, 24)

2. 1. 14. Elegeia – Elegia

Bu isim Doğu Anadolu’da iki yerde kullanılmıştır. Burada söz edilen şehir, Fırat nehrinin sağ kıyısında, nehrin Toros Dağlarına gelmeden önce gerçekleşen ilk ana eğrisinde bulunmaktadır. Pliny’e göre, genel olarak bugünkü Malatya ili Kömürhan ilçesi civarında bulunmaktadır. Ayrıca günümüzde Erzurum iline bağlı Aşkale ilçesi sınırlarında da bir Elegeia’dan söz edilmektedir (Umar, 1993: 238). Ancak genel olarak Ilıca ilçesi kabul görmektedir (Çiğdem, 2011: 105-106). Talbert (2000) ise Elegeia ile ilgili olarak Pekerîç ve Kömürhan olmak üzere iki yer söylemektedir.

Elegeia - Elegia Dio’da şu şekilde geçmektedir:

“*Sonra Satala’ya geldi ve Heniochi ve Machelones kralı Anchialus’u hediyelerle ödüllendirildi. Armenia’daki Elegeia’da Parthomasiris’i bekliyordu. Siperlerdeki bir platform üzerine oturuyordu.*” (Dio, *Roman History*, 68, 19)

“*Vologaesus için Armenia’daki Elegeia’da bulunan Severianus’un altındaki Roma kampının her tarafına hücum ederek savaş başlamıştı; ve tüm gücü, liderleri ve herkesi öldürdü ve yok etti. Şimdi Suriye kentlerine karşı terörden ilham alan sayılarla ilerliyordu.*” (Dio, *Roman History*, 71, 2)

Elegeia - Elegia Pliny’de şu şekilde geçmektedir:

“*Dascusa Zimara’dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona’ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaktaki Kapadokya’daki Melitene’ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsaniyas ve Arsanus nehirlerini alarak Armenia’daki on mil uzaklıktaki Elegia’ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür. Elegia’da Toros dağları ile birleşir, ancak zincir burada on iki mil genişliğinde olmasına rağmen, yoluna etkili bir direnç meydana çıkmaz.*” (Pliny, *Natural History*, V, 20, 24)

2. 1. 15. Gordyene

Marciak antik kaynaklardan da faydalanarak yazdığı eserinde bu bölgeyi genel anlamıyla Adiabene bölgesinin üst bölgesinde Sophene'nin doğusunda Van Gölü'nün güneyinde Lykos ırmağının batısında bulunan bölge olarak nitelemektedir. Ancak yine de bugünkü anlamda tam ve net sınırlar çizilememekte ve genel bir tanım yapılmaktadır (Marciak, 2017: 163-180; Umar, 1993: 290). Talbert (2000), bu bölgenin bugünkü Bohtan bölgesi olduğunu belirtir.

Gordyene Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Pompey onu geçmiş için affetti, onu oğluyula barıştırdı ve ikincisinin Sophene ve Gordyene'yi (şimdi Küçük Armenia olarak adlandırılır) yönetmesi ve babasının Armenia'nın geri kalanını yönetmesi ve ölümünde oğlunun onu izlemesi gerektiğine karar verdi.” (Appian, Roman History II, XII, 15, 105)

“Ariobarzanes'e Kapadokya Krallığı'nı geri verdi ve Tigranes'in oğluna ayırdığı ve şimdi Kapadokya'nın bir parçası olarak yönetilen Sophene ve Gordyene'yi ekledi. Ona ayrıca Castabala şehrini ve Kilikya'daki bazı şehirleri verdi.” (Appian, Roman History II, XII, 15, 105)

Gordyene Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Masius Dağı'nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

2. 1. 16. Kummuhu – Kummuhi

Kummuh'un sınırları; kuzeyde Melid (Malatya), batı ve güney batıda Gurgum (Kahramanmaraş), Sam'al (Gaziantep) ve güneyde Kargamış şeklinde lokalize edilmektedir (Mutlu, 2015: 100-105).

Kummuhu – Kummuhi Asur kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

“Yıllık olarak Kummuhuli Katazilu'dan, —20 minas gümüş, 300 sedir kütüğü aldım. Yıl 2 (Sütun II, 11. 13-30)” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 601)

“Kummuhu'nun Kushtashpi, Aram'ın Rasunnu (Rezin), Samerina'nın (Samaria) Menihimmu (Menahem), Tyre'nin Hirummu (Hiram), Gubla'nın (Gebail) Sibirti-bi'li, Kue'nin Urikki Carchemish'in Pisisis, Hamath'ın Eni-ilu, Sam'al'ın Panammu, Gurgum'un Tarhulara, Melid'in Sulumal, Kaska'nın Dadi-ilu, Tabal'ın Uassurme,

Tuna'nın Ushhitti, Tuhana'nın Urballai, Ishtunda'nın Tuhamme, Hubishna'nın Urimme'nin, Arabistan kraliçesi Zabibe'nin haraçlarını, —altın, gümüş, kurşun, demir, fil derileri, fildişi, renkli (yünlü) giysiler, keten giysiler, mavi ve mor yün, akçaağaç, şimşir, her türlü kıymetli kraliyet hazinesi, mor renkli (boyalı) yağlı (?) kuzuları, kanatları mavi renkli olan kanatlı cennet kuşları (boyalı), atlar, katırlar, sığırlar, koyunlar, develer, yavrularıyla birlikte dişi develer— aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 772)

“[Urartu'nun Sarduarri'si, Melid'in (Melitene) Sulumal'ı, [Gurgum'un] Tarhulara'sı..... Kummuhu'nun Kushtashpi, ele geçirmek için ve yağmalamak için Kishtan ve Halpi arasındaki Kummuhu bölgelerini onları.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 797)

“Kummuhu'nun Kushtashpi, Kue'nin Urik, [Gubla'nın] Sibitti-bi'sinin haraçlarını Hamath'ın [Eni]-ilu, Sam'al'ın Panammu, Gurgum'un Tarhulara, [Melid'in Sulumal].” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 801)

“Urartu'lu Sarduri bana karşı isyan etti ve Agussi'nin oğlu Mati'-ilu ile işbirliği yaptı. Kummuhu'nun ilçeleri Kishtan ve Halpi arasında onu yendim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 813)

“Kuta, Urra, Arana, Taba, Uallia kentleri, Kummuhi, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbissa, Harbisinna, [Barbaz], Tasa, Enzi, Anganu, Benu, Urartu kaleleri, Kallania, onun nehri ne sınırı olan Fırat Nehri'nin yukarısına kadar ele geçirdim (ve) onları Asur sınırına getirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 785)

“Hatti'de ele geçirdiğim Kummuhu halkı, büyük tanruların, lordlarımın yardımıyla, oraya yerleştirdim ve onların tahrip edilmiş alanları işgal etmelerini sağladım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 41)

“Büyük tanruların isimlerinden korkmayan Kummuhu'nun [günahkar bir Hitit] Mutallum'u, onun kalesi olan onun yönetimine verdiğim Meliddu, o o yüksek dağa güvendi ve haraç vermedi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 45)

“Kummuhu topraklarının günahkâr bir Hititli olan, tanruların isminden korkmayan, kötülük plancısı, fesatlık entrikacı Mutallum'u, kendisini kurtaramayan bir müttefiki olan Urartu kralı Argisti'ye güvendi, ve yıllık haraç ve vergi ödemesini durdurdu ve hediyelerini vermedi” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 64).

“*Bit-Iakin, kuzey ve güney, Sam’una, Bab-Telitum, Bube ve (ve) Elamite sınırındaki Til-Humba kentlerine kadar, tamamen benim kontrolüme aldım ve oraya Hitit ülkesinde bulunan, büyük tanrılar ve lorlarımın yardımı ile ele geçirdiğim Kummuhu halkını yerleştirdim; onların harap olmuş bölgelerde yaşamalarını sağladım.*” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 69)

“*Yılmış Mannean’ların barış meskenlerinde yaşamalarına neden oldum. Carchemish ve Kummuhu şehirlerinin, Hatti’nin prenslerini değiştirdim.*” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 79)

“*Denizin ortasındaki Iatnana topraklarından, Mısır ve Muski sınırına, Kummuhu topraklarına, Meliddu şehrine, Amurru’nun geniş topraklarına, Hatti’nin tamamına, tüm Gutium topraklarına, Bikni Dağları’nın sınırında yaşayan uzak Medlere, Elamit sınırında bulunan Rashi ve Ellipi topraklarına, Dicle kıyılarında yaşayan Arameanlara, Surappi’ye ve Uknu’ya, ayrıca Iatburu topraklarının çöl halkı Sutu’ya, Samuna topraklarından Bube kentlerine, Elamite sınırından Til Humba’ya, kuzeyde ve güneyde Babil (Karduniash)’e, Bitter denizi kıyısındaki Bit-Iakin’e, Dilmun sınırına kadar, bir krallık altında topladım ve onları Asur topraklarında topladım.*” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 82)

“*O zamanlarda, Kutmuhu (Commagene) sınırında bulunan ve kartal yuvasına benzeyen, Tumurra, Sharim, Halgidda, Kibsha, Esama, Kua (ve) Kana kentleri Nipur Dağı’nın zirvelerinde yer almaktadır; kralların, atalarımın zamanı olan eski günlerden beri (Asur) kuralı korkusunu bilmeden, güçlü ve gururluydular, — benim yönetimim sırasında, onların tanrıları onları terk etti ve onları boş bıraktı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 295)*

2. 1. 17. Legerda

Tacitus’a göre, Dicle nehrinin kaynağının yakınında, Tigranocerta’nın kuzeybatısında bulunmaktadır. Talbert (2000), Legerda şehrinin bugünkü Lice ilçesi sınırlarındaki Birkleyn olduğunu söylemektedir.

Legerda Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“*Çok geçmeden, Tigranocerta’dan gönderilen elçiler, siperlerinin açık durduğu, yerlilerin emirlerine dikkat ettiği haberini verdiler; aynı zamanda misafirperverlik hediyesi olarak altın bir taç verdiler. Hevesle kabul etti zarafet ve şehirden hiçbir şey çıkarılmadı, böylece zarar görmemiş yerlileri, itaatlerini gönül rahatlığıyla*

sürdürebilirdi. Ama meydan okuyan gençlik çağı kapanan Legerda garnizonuna hücum edildi – henüz mücadele olmadan: duvarların önünde bir savaşa cesaret ettiler ve istihkâm ile sürüldüklerinde en sonunda yalnızca bir sete ve kollarına sıkıştırılanlara teslim oldular.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 24, 4 ve 25, 1)

2. 1. 18. Martyropolis

Martyropolis bugünkü Silvan ilçesi olarak lokalize edilmektedir. Silvan, günümüzde Diyarbakır ilinin doğu kısmında bulunan bir ilçedir. Genel olarak orta yükseklikte ve dalgalı düzlüklerden oluşan ilçe Batman ili ile Bismil, Hazro, Kulp ve Lice ilçeleriyle çevrilidir (Çakkalkurt, 2005: 324-339; Türkben, 2009: 74-75; Umar, 1993: 550; Talbert, 2000: 1276; Sinclair, 1987: 16).

Martyropolis Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“İlk başta buna şaşırılmışım ve yerlilere, Romalılara ait yol ve bölgenin her iki tarafında da nasıl düşmanın ülkesi olduğu konusunda bir soruşturma yaptım; bazıları yerin bir zamanlar Perslere ait olduğunu, ancak Pers Kralı'nın dilekçesinde, Roma İmparatorlarından birinin, Martyropolis yakınlarındaki belirli bir asma üreten köyü teslim ettiğini ve onun karşılığında bu yeri teslim aldığını açıkladı.” (Procopius, *Buildings*, II, 4, 3)

“Mezopotamya'daki yerlerden başlayacağım, böylece anlatımım daha önce tarif ettiğim noktalardan sırayla devam edebilir. Duke adını verdikleri Armenia vilayetlerinin yöneticilerinden biri, şehirde Martyropolis denilen ve diğeri de Citharizôn adını verdikleri bir kale kurdu. Roma İmparatorluğu'ndaki bu yerlerin aslında nerede olduklarını açıkça anlatacağım. Sophanenê adı verilen Armenia bölgesinde, Nymphius Nehri'nin tam kıyısında, o noktada Nymphius, Roma'yı Pers topraklarından ayırdığı için düşmana oldukça yakın olan Martyropolis olarak bilinen bir şehir vardır. Nehrin karşısına doğru ilk zamanlardan beri Perslere bağlı olan Arxanenê toprakları uzanmaktadır. Böyle olsa dahi, şehir Romalılar tarafından ihmal edilmiş ve her zaman bu barbarlara maruz kalmıştır. Bunun sonucu olarak, Perslerin Kralı Cabades, Anastasius hükümdarlığı döneminde, yürüyüşünü Martyropolis'e yönlendirerek, engelsiz bir gezgin için Amida'dan bir günlük bir yolculuktan biraz daha fazla sürdüğü için Roma topraklarını istila etti. Ve sanki hala yolculuğunun bazı küçük ayrıntılarıyla, seferinin tesadüfi bir göreviyle uğraşıyormuş gibi, duvarı yıkarak ya da herhangi bir saldırı veya kuşatma yaparak değil ancak basitçe geleceği haberini

göndererek bu şehri aniden ele geçirdi. Şehrin sakinleri, saldırı kuvvetine karşı kısa bir an bile direnemeyeceklerini bilerek, Medes (Medler) ordusunun yaklaştığını öğrendiklerinde, hemen, o zamanlar Sophanenê Satrabı olan resmi cübbesini giyen Theodorus ile birlikte olan Cabades'e yaklaştılar ve kendilerini ve Martyropolis'i iki yıllık kamu vergilerini ellerinde tutarak onun emrine bıraktılar. Dahası, Cabades bundan memnun kaldı ve Pers krallığına ait olduğu için şehirden ve tüm bölgeden elini çekti ve ne hasar oluşturarak ne de hükümetin şeklini değiştirerek halkın zarar görmesine izin vermedi, ancak Perslerin toprağını gözetmesi niyetiyle Theodorus'u kendisini resmi semboller ile gereksiz olmadığını gösterdiği için onların Satrabı olarak atadı. Sonra ordusunu ileri yönlendirdi, Amida'yı kuşatarak ele geçirdi ve Savaş Kitaplarında (Wars) anlattığım gibi Pers topraklarına doğru yürüdü. Ve İmparator Anastasius, hiç savunması olmadığı için Martyropolis'i düşman saldırısına karşı savunmanın mümkün olmadığını anlayarak yalnızca Theodorus'a ve Sophanenê halkına karşı hiç kızgınlık göstermedi fakat aslında muharebeleri için onlara derin bir şükran duyduklarını belirtti. Nitekim bu Martyropolis'in çevre duvarı yükseklik olarak sadece yirmi feet iken, yaklaşık kalınlık olarak gerçekten 4 feetti. Sonuç olarak, ona saldırılar veya kuşatma motorlarını ortaya çıkarsalar, duvar sadece düşman tarafından kolayca saldırıya uğramakla kalmayıp aynı zamanda basitçe üzerine tırmanılması da oldukça kolaydı." (Procopius, Buildings, III, 2, 1 – 10)

"Biri Martyropolis'ten batıya doğru giderken, Armenia'da da bulunan, Martyropolis'ten bir günlük yolculuktan biraz daha az uzak olan Sophanenê isimli bölgede Pheisôn adında bir yer bulunmaktadır." (Procopius, Buildings, III, 3, 1)

2. 1. 19. Melitene

Melitene, Melid... vb isimlerle anılan bölge genel olarak günümüzde modern Malatya ili olduğu ileri sürülmektedir (Talbert, 2000: 987; Sinclair, 1987: 15). Malatya, genel olarak doğusunda Elazığ, güneydoğusunda Diyarbakır, güneyinde Adıyaman, batısında Kahramanmaraş ve Sivas, kuzeyinde Sivas ve kuzeydoğusunda Erzincan illeri ile çevrilidir. İklim olarak karasal iklim altında olan il yüzey şekilleri açısından kuzey ve güney bölümleri dağlık orta ve doğu bölümleri ise düzlüklerden oluşmaktadır (Çakkalkurt, 2005b: 225-235; Türkben, 2009: 124-125; Umar, 1993: 561).

Melitene Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Ancak yukarıda belirtilen Toroslar, Kommagene ve Melitene karşısındaki Fırat’ın uzak tarafında yeni bir başlangıç yaptığı için, ülkeler o nehir tarafından kurulur, Masius Dağı, güneyde Mezopotamya’daki Nisibis’li olan Mygdonianların üzerinde yer alan dağdır, Sophene ise kuzey kısımlarda, Masius ve Antitaurus arasında yer almaktadır.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 2)

“Aynı dili konuşan kabilelere gelince; eskiler Kappadokialıları ayrı bir kabile olarak kabul ettiklerinden, Kataonialıları bunlardan ayırmışlardır. Kabileleri sayarken de Kataonia’yı Kappadokia’dan sonra koymuşlar ve ondan sonra da Euphrates ve onun ötesindeki kabileleri, Melitene’yi de Kataonia’ya dahil edecek şekilde sıralamışlardır. Kataonia ve Euphrates arasında bulunan Melitene, Kommagene’ye sınır olup, Kappadokia’nın bölünmüş olduğu on valilikten biridir.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII,1,2 – 4)

“Melitene Kommagene’ye benzer, çünkü her tarafında meyve ağaçları vardır ve bütün Kappadokia’da böyle olan tek ülkedir. Böylece hem zeytin üretir, hem de Yunan şarabı ile rekabet eden, Monarite şarabı elde eder. Melitene, Sophene’nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur. Uzakta, nehrin karşı kıyısında, Kappadokialılara ait, ismi Tomisa olan önemli bir kale vardır. Burası Sophene’nin hükümdarlarına yüz talent’e satılmıştı, fakat sonradan Lucullus tarafından, Mithridates’e karşı yapılan savaşta kendisi ile birlikte sefere katılan Kappadokia hükümdarlarına yiğitlik armağanı olarak sunulmuştur.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, 2, 1)

“Kataonia ovasının ve Melitene’nin kentleri yoktur, fakat dağlarda tahkim edilmiş yerleri vardır. Bununla Azamora ve Dastarkon’u kastediyorum, ikincisinin etrafında Karmalas nehri akar. Burada ayrıca Kataonia Apollonu’nun bir tapınağı da vardır ve Kappadokialılar bu tapınağı kendilerinininkine örnek aldıkları için, bütün Kappadokia’da itibar görür. İkisi dışında, diğer valiliklerde de kent yoktur. Geri kalan valiliklerden Sargarausene’de Herpa isimli küçük bir kasaba ile Kilikia denizine akan Kamalas nehri vardır. Diğer valiliklerde, Tauros yakınında yüksek, tahkim edilmiş bir yer olan Argos ve şimdi Neroassos denen Nora vardır.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, 2, 6)

Melitene Procopius’ta şu şekilde geçmektedir:

“Burada, eski zamanlardan beri, en az kırk kutsal adamın cesedi gömüldü; bunlar, eski zamanlarda Armenia’daki Melitene kentine gönderilen Onikinci Lejyon’da görev yapan Romalı askerler olma şansına sahipti.” (Procopius, Buildings, I, 3, 7)

“Antik Çağ’da, Küçük Armenia denilen yerde, Fırat Nehri’ne uzak olmayan ve Roma askerlerinin gönderildiği belirgin bir kasaba vardı. Kasaba Melitenê idi ve müfrezeye “lejyon” adı verildi. Bu yerde, Romalılar eski zamanlarda kare şeklinde, düz bir zeminde, askerler için yeterli kışla görevi gören ve standartlarını koyabilecekleri bir yeri sağlayan bir kale inşa etmişlerdi. Daha sonra, Roma İmparatoru Trajan’ın kararıyla, yer şehir rütbesini aldı ve kentin metropolü oldu. Zaman geçtikçe, Melitenê şehri büyük ve kalabalık hale geldi. Ancak insanlar artık surların içinde yaşayamayacakları için (çünkü söylediğim gibi küçük bir alana indirgenmiştir), bitişik olan ovaya yerleştiler, ve burada kendi tapınakları ve sulh hâkimlerinin konutları, ve pazar yeri, ve mal satımı için diğer bütün yerler, ve şehrin tüm sokakları, stoaları⁴ ve hamamları ve şehrin tiyatroları ve harika bir şehrin süslenmesine katkıda bulunan her ne varsa inşa edildi. Böylece Melitenê’nin çoğu bölümünün duvarsız olduğu anlaşıldı. Buna bağlı olarak, İmparator Anastasius, tamamını bir duvarla çevrelemeyi üstlendi; daha önce ise, amacını yerine getirmiş, yaşamının sınırını gerçekleştirmişti. Fakat İmparator Justinianus, her tarafına çok güçlü bir duvar inşa etti ve Melitenê’yi Armanialılar ve güzel bir şey için güçlü bir kale yaptı.” (Procopius, Buildings, III, 4, 15 – 20)

Melitene Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“Pontus’ta geçirdiği zaman felaketten arınmış olan Beşinci Lejyonun yanı sıra On beşinci (yakın zamanda taşınan) ve Illyricum ve Mısır’dan toplanan erkek müfrezesini ve onların diğer birliklerini ve destekçilerinden ve Fırat Nehri’ni geçmeye hazırlandığı Melitene’de tek bir birliğe odaklanan kralların yardımcılarını topladı.” (Tacitus, The Annals, 15, 26, 2)

Melitene Dio’da şu şekilde geçmektedir:

“Sihirbaz Arnouphis değildi çünkü Marcus büyücüler ve büyücülüklerle uğraşmaktan zevk almış sayılmazdı. Fakat atıfta bulunduğum şey şudur: Marcus,

⁴Stoa: eskiden yunan kentlerinde görülen ve daha çok agoralarda bulunan halkın güneşten ya da yağmurdan korunmasını sağlamak için yapılmış üstü kapalı yapılar uzunlamasına yapılmış bir duvar buna paralel bir veya birkaç sütun dizisi ve genelde bunları örten bir çatıdan oluşur (“<https://www.britannica.com/technology/stoa>”).

Melitene'den bir (ve birliğin Romalı adı 'Lejyon'dur) askeri birliği vardı. Bunların hepsi İsa peygambere ibadet edenlerdi. Şimdi, bu savaşta, Marcus'un tüm ordusunun kuşatılması ve kaybedilmesi üzerine şaşkınlık içinde olduğu, valinin kendisine yaklaştığı ve Hristiyan denilenlerin duaları ile ne olursa olsun her şeyi başarabileceklerini ve aralarında bu tarikatın bütün bir birlik olma şansını bulduğunu söylediği ifade edilmektedir." (Dio, Roman History, 72, 9)

Melitene Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

"Armenia'nın bölgelerini Kapadokya'dan ayırarak önce Derxene'den sonra Anaitica'dan geçerek akar. Dascusa Zimara'dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona'ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaklıktaki Kapadokya'daki Melitene'ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsanias ve Arsanus nehirlerini alarak Armenia'daki on mil uzaklıktaki Elegia'ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür." (Pliny, Natural History, V, 20, 25)

"Büyük Armenia'dan önce uzanan Kapadokya'nın bu bölgesine, Kommagene Katalonya'ndan önce, Phrygia Gai'sauritis, Sargarausene ve Cammanene'den önce, bölgelerinin Cappadox nehiri ile birbirlerinden ayrıldığı daha önceden Leucosyri olarak bilinen insanların isimlerini almış olduğu Galatia Morimene'den önce Melitene denir." (Pliny, Natural History, VI, 3, 3)

Melitene Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir:

"Bitişik bölümü Givonlu Melatya, Meronotlu Yadon ve Fırat'ın batı yakasındaki bölge valisinin yönetiminde yaşayan Givonlularla Mispalılar onardı." (Tevrat, Neh.3: 7)

Melitene – Melid Asur kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

"Saltanatımın [üçüncü] yılında, [Urartulu Sardurri, bana karşı isyan etti,ile] Mati'-ilu [Melid]li (Melitene) Sulumal, 'Gurgum'lu Tarhulara, [Kummuhu'lu Kushtashpi, birbirlerinin gücüne [güvendi]." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 769)

"[Urartu'lu Sarduarri, Melid]li (Melitene) Sulumal, [Gurgum'lu] Tarhulara Kummuhu'lu Kushtashpi, yakalamak için ve yağmalamak için Kummuhu bölgeleri Kishtan ve Halpi arasında onları." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 797)

“Kummuhu'nun Kushtashpi, Aram'in Rasunnu (Rezin), Samerina'nın (Samaria) Menihimmu (Menahem), Tyre'nin Hirummu (Hiram), Gubla'nın (Gebail) Sibirti-bi'li, Kue'nin Urikki Carchemish'in Pisiris, Hamath'ın Eni-ilu, Sam'al'ın Panammu, Gurgum'un Tarhulara, Melid'in Sulumal, Kaska'nın Dadi-ilu, Tabal'ın Uassurme, Tuna'nın Ushhitti, Tuhana'nın Urballai, Ishtunda'nın Tuhamme, Hubishna'nın Urimme'nin, Arabistan kraliçesi Zabibe'nin haraçlarını, —altın, gümüş, kurşun, demir, fil derileri, fildişi, renkli (yünlü) giysiler, keten giysiler, mavi ve mor yün, akçaağaç, şimşir, her türlü kıymetli kraliyet hazinesi, mor renkli (boyalı) yağlı (?) kuzuları, kanatları mavi renkli olan kanatlı cennet kuşları (boyalı), atlar, katırlar, sığırlar, koyunlar, develer, yavrularıyla birlikte dişi develer— aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 772)

“Kummuhu'nun Kushtashpi'nin, Kue'nin Urik'in, [Gubla'in] Sibitti-bi'il'in Hamath'ın [Eni]-ilu'sunun, Sam'al'ın Panammu'sunun, Gurgum'un Tarhulara'sının, [Melid'in Sulumal'ısının] haraçlarını” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 801)

“Carchemish ve Kummuhu şehirlerinden Hatti'nin prenslerini katlettim. Kammanu'nun Gunzinanu'sunu, onun kraliyet şehri Melid'den yolladım ve bu topraklar üzerinde valiler yerleştirdim. Markasu'daki Tarhulara krallığını yok ettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 79)

2. 1. 20. Nikopolis – Nicopolis

Nicopolis, günümüzde Sivas ili Koyulhisar ilçesi sınırlarında olduğu ileri sürülmektedir. İlçe doğu ve güneydoğuda Suşehri, güneyde Zara, batıda Doğanşehir ilçesi ile Tokat ili, kuzeyde Ordu, kuzeydoğuda ise Giresun illeriyle çevrilidir. Dağlık bir coğrafyada bulunan ilçenin topraklarını kuzey bölümünü Giresun Dağları, güney bölümünü ise Köse dağları oluşturur (Çakkalkurt, 2005b: 386-399; Türkben, 2009: 152-153; Şahin, 2018: 21-22).

Nikopolis – Nicopolis Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos krallığının bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında

Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates vardır) Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporus'a kaçmaya zorlanıncaya kadar, burada kalmıştır. Bu yerin yakınında Küçük Armenia'da Pompeius, Nikopolis adında bir kent kurmuştur. Burası bugüne kadar kalmıştır ve oldukça kalabalıktır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, 12, 3, 28)

Nikopolis – Nicopolis Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Seleucus zaferlerinden Mezopotamya'daki Nicephorium ve Kapadokya'ya çok yakın Armenia'daki Nicopolis'in isimleri gelmektedir.” (Appian, Roman History II, XI, IX, 57)

“Ve şimdi tüm savaşın sona erdiğini düşünen Pompey, savaşta Mithridates'in üstesinden geldiği, bu olaydan dolayı Nicopolis (zafer şehri) olarak adlandırılan ve Küçük Armenia'da bulunan bir şehir kurdu.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 105)

“Ayrıca şehirler de kurdu,— Zafer adını taşıyan Küçük Armenia Nicopolis'te; Pontus'da Mithridates Eupator'un kendisinin üzerine inşa ettiği ve adını verdiği, fakat Romalıları maruz kaldığı için yok ettiği Eupatoria.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 115)

Nikopolis – Nicopolis Procopius'da şu şekilde geçmektedir:

“Dahası, Armenia şehirleri Sebasteia ve Nicopolis'in duvarlarını yeniden inşa etti, çünkü uzun zamandan beri acı çekerek hepsi yıkılma noktasındaydı ve onları yeniledi.” (Procopius, Buildings, 4, 11)

2. 1. 21. Pheison

Procopius'un verdiği bilgilere göre Martyropolis'den (Silvan) yola çıkıldığında Sophene bölgesinde bugünkü Dakyanus Kale civarında olduğu düşünülmektedir (Talbert, 2000: 1277; “http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Buildings/3*.html”).

Pheison Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Biri Martyropolis'ten batıya doğru giderken, Armenia'da da bulunan, Martyropolis'ten bir günlük yolculuktan biraz daha az uzak olan Sophanenê isimli bölgede Pheisôn adında bir yer bulunmaktadır.” (Procopius, Buildings, III, 3, 1)

“Ancak İmparator Justinian, Pheisôn'de ve geçitlerde takdire şayan kaleler kurarak ve içlerinde yenilmez garnizonlar ilan ederek bu bölgeyi büsbütün barbarların erişimine açık hale getirdi. İmparator Justinianus tarafından Sophanenê denilen bölgede yapılanlar böylesi şeylerdi.” (Procopius, Buildings, III, 3, 6)

2. 1. 22. Samosata

Samosata, bugün Adıyaman iline bağlı Samsat ilçesi sınırları içerisinde kaldığı düşünülmektedir (Umar, 1993: 703; Talbert, 2000: 1027; Sinclair, 1987: 85). İlçe doğu ve güneyde Şanlıurfa, batıda Adıyaman, kuzeyde de Kahta ilçesiyle çevrilidir. Bölgenin bir bölümü günümüzde Atatürk Baraj gölünün suları altında kalmıştır (Kopar, 2006: 15-22; Türkben, 2009: 34-35; Çakkalkurt, 2005a: 24-34).

Samosata Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Fakat Polybios, buradaki yerler hakkında en çok Artemidoros'a güvenmeliyiz, der. O, Zeugma'daki nehir kavşağında bulunan Kommagene'deki Samosata ile başlar ve Taurosların ötesinde Tomisa dolayındaki Kappadokia sınırı ile Samosata arasındaki uzaklığın dört yüz elli stadia olduğunu söyler.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, 2, 29)

Samosata Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Bir Commagene şehri olan Samosata'da Maltha adı verilen yanıcı bir çamuru boşaltan bir havuz bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, II, 108, 104)

“Kataraktları geçtikten sonra nehir tekrar gemi ile geçilebilir hale gelir ve ondan kırk mil uzaklıkta, Kommagene'nin başkenti Samosata'dadır.” (Pliny, Natural History, V, 20, 24)

“Samosata'nın altında, Suriye tarafında, Marsyas nehri Fırat'ın içine akar. Cingilla'da Kommagene toprakları sona erer ve Immei devleti başlar. Burada nehirle yıkanmış olan şehirler, genellikle Fırat üzerinde bulunan Epiphania ve Antiochia olarak bilinen Epiphania ve Antiochia'dır; ayrıca, Samosata'dan yetmiş iki mil uzaklıktaki, Fırat'ın karşısındaki geçişiyle ünlü Zeugma'dır.” (Pliny, Natural History, V, 21)

Samosata Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Tauric Armenia ve Celesene topraklarından, Dicle'nin sağına akan Fırat Nehri, geniş bir bölgenin etrafından akar ve aralarında Persarmenliler denilen bölgeden aşağı akan verimli akarsu Arsinos'da olan birçok nehir ona katıldığı için doğal olarak büyük bir nehir haline gelir ve eskiden Beyaz Suriyeliler denilen, ancak şimdilerde ilk önemli şehri Melitene olan Küçük Armenialılar olarak bilinen halkın ülkesine akar. Oradan, Samosata ve Hierapolis'ten ve o bölgedeki tüm kasabalardan iki nehirin birbirleriyle Dicle adını taşıyan bir akıntıda birleştiği Asur topraklarına kadar akar. Fırat Nehri'nin dışında kalan ve Samosata ile başlayan topraklara Antik Çağlarda Kommagene

deniyordu, ancak şimdi nehirde dolay isimlendirilir. Ancak nehrin içindeki kara, yani Dicle'nin ve kendi arasında olan, uygun bir şekilde Mezopotamya olarak adlandırılır; ancak, bunun bir kısmı sadece bu isim ile değil, aynı zamanda başkaları tarafından da adlandırılır.” (Procopius, *History of the Wars, Books I and II, I, XVII*)

2. 1. 23. Satala

Satala, günümüzde Gümüşhane ili Kelkit ilçesi sınırları içerisinde kalan Sadak köyü olduğu ileri sürülmektedir (Umar, 1993: 712; Talbert, 2000: 1278; Sinclair, 1987: 85). Oldukça engebeli bir alanda yer alan bölge kuzeyde Trabzon, doğuda Bayburt, güneyde Erzincan, Batıda da Giresun illeri ile çevrilidir. Kelkit ilçesi ise ilin güneydoğu kısmında bulunmaktadır (Türkben, 2009: 152-153; Çakkalkurt, 2005b: 386-399).

Satala Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Bundan kısa bir süre sonra, tüm orduyu toplayan Mermeroos, Roma bölgesi ve Satala kenti yakınlarındaki düşmanlarına hücum etti. Orada kendilerine kamp kurdular ve Octava isimli şehirden elli altı stade uzaklıkta olan yerde kalıp yerde dinlendiler. Bu nedenle Sittas bin adamı çıkardı ve onları Satala'nın bulunduğu ovayı çevreleyen çok sayıda tepenin birinin arkasına sakladı. Dorotheus ordunun geri kalanıyla birlikte surların içinde kalmasını emretti, çünkü onların sayıları otuz binden az değilken kendi güçleri zar zor bu sayının yarısı kadar olduğu için düşmanlarına düz bir zeminde dayanabilecek güçte olmadıklarını düşündüler. Ertesi gün, barbarlar surların yakınına geldi ve yoğun bir şekilde şehri kuşatmalara başladılar.” (Procopius, *History of the Wars, Books I and II, I, XV*)

“Şimdi, diğer Armenia'da özenle yaptığı tüm diğer çalışmalarını anlatmaya devam edeceğim. Satala şehri, Antik Çağlarda tehlikeli bir durumdaydı. Zira, düşmanın diyarından uzak olmayan bir yerde bulunmaktadır ve ayrıca deniz seviyesinin altında olan bir ovada uzanmaktadır ve etrafını saran birçok tepe hâkimdir ve bu nedenle saldırıya meydan okuyacak çevre duvarlarına ihtiyaç duydular.” (Procopius, *Buildings, III, 4, 1 – 2*)

“Ve her tarafına hayranlık uyandıran siperler kurdu ve böylece düşman kalplerini dehşete düşürdü. Ayrıca Osroenê denilen bölgede Satala'dan çok uzakta olmayan çok güçlü bir kale inşa etti.” (Procopius, *Buildings, III, 4, 5*)

Satala Dio'da şu şekilde geçmektedir:

“Buna göre Trajan, ona Junius’un oğlunu gönderdi ve kendisi de mücadele etmeden ele geçirdiği Arsamosata’ya geçti. Sonra Satala’ya geldi ve Heniochi ve Machelones kralı Anchialus’u hediyelerle ödüllendirildi. Armenia’daki Elegeia’da Parthomasiris’i bekliyordu. Siperlerdeki bir platform üzerine oturuyordu.” (Dio, Roman History, 68, 19)

2. 1. 24. Sophene

Asur ve Hititlerden günümüze kalan belgelerde “İşuwa”, ve “Pahhuwa” olarak, Urartulardan kalan belgelerde “Şupa(ni)” olarak ve Antik çağ yazarlarından kalan eserlerde de “Sophene” veya “Sophenene” şeklinde bahsedilen bu bölgenin topraklarının büyük bölümünü bu günkü Tunceli ile Elazığ illeri oluşturduğu düşünülmektedir. Söz konusu bu bölgenin sınırları zaman içerisinde değişimler göstermiş olmasına rağmen genel olarak antik kaynaklarda Fırat Nehri’nin Toros Dağları’ndan ayrıldıktan sonra doğuya doğru döndüğü alanın doğu kısmından, Murat Nehri’nin batı kısmına ve kuzeyinde ise Mercan ve Karagöl Dağlarının bulunduğu alana verilen isimdir. Bölgenin güney bölümünün sınırları ile ilgili olarak ise tam anlamıyla bir sınırlandırmaya gidilmemiştir. Siyasal duruma göre güney sınırında oynamalar olduğu söylenmektedir (Yıldırım, 2016: 5-28). Talbert (2000) ve Sinclair (1987), bölgeyi genel bir tanımla Tunceli, Aşağı Fırat vadisi ve Yukarı Dicle Havzası’nın bir yarısı şeklinde tanımlamıştır.

Sophene Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Daha sonra güneye doğru kıvrılır ve kıvrıldığı yerde Kapadokya sınırlarına katılır; ve bunları ve Kommagene bölgesini sağda, Büyük Armenia’da bulunan Acilisene ve Sophene’i solda bırakarak Suriye’ye doğru akar ve Babilya ve Basra Körfezi’ne doğru başka bir nehir kolu oluşturur.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 3)

“Şimdi, Torosların kuzeye doğru sayısız kolları vardır, bunlardan biri, orada da Sophene’yi kendisi ile Toroslar arasında yer alan bir vadide çevreleyen dağ olduğu için Antitaurus olarak adlandırılanlardır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Böylece, kuzeydeki dağlar, bu isimleri taşır, oysa güneyde, Fırat’ın uzak ucunda, Kapadokya ve Kommagene’den doğuya doğru geniş ölçüde, başlarında Sophene’yi ve Armenia’nın kalanını Mezopotamya’dan ayıran dağlara Toroslar denir; fakat, bazıları tarafından bunlara Gordyaeen Dağları denir ve bunların arasında Nisibis ve

Tigranocerta'nin üzerinde bulunan dağ Masius'a ait olanlar da vardır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Ancak yukarıda belirtilen Toroslar, Kommagene ve Melitene karşısındaki Fırat'ın uzak tarafında yeni bir başlangıç yaptığı için, ülkeler o nehir tarafından kurulur, Masius Dağı, güneyde Mezopotamya'daki Nisibis'li olan Mygdonianların üzerinde yer alan dağdır, Sophene ise kuzey kısımlarda, Masius ve Antitaurus arasında yer almaktadır. Antitaurus, Fırat Nehri ve Toros'ta başlar ve bir tarafını çevreleyerek Armenia'nın doğu bölgelerine, Sophene'nin ortasına doğru, diğer tarafında Antitaurus ile güneye yönelmeden önce Fırat Nehri arasında yer alan Acilisene'da biter. Sophene kraliyet şehri Carcathiocerta'dır. Masius Dağı'nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Sophene'nin karşısında; Fırat Nehri onunla sınır komşu Kommagene arasında akar. Uzakta, nehrin karşı kıyısında, Kappadokialılara ait, ismi Tomisa olan önemli bir kale vardır. Burası Sophene'nin hükümdarlarına yüz talent'e satılmıştı, fakat sonradan Lucullus tarafından, Mithridates'e karşı yapılan savaşta kendisi ile birlikte sefere katılan Kappadokia hükümdarlarına yiğitlik armağanı olarak sunulmuştur.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, 2, 1)

“Küçük Armenia, daima Sophene gibi, bazen diğer Armenialılara dost olan bazen de yalnız kendi sorunları ile uğraşan, kralların egemenliği altında idi. Bunlar Khaldai kavmini ve Tibarenler'i egemenlikleri altına almışlardı ve bu nedenle imparatorlukları Trapezus ve Pharnakia'ya kadar uzanmıştı.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, 3, 28)

“Sonra Lykaonia, Laodikeia Katakekaumene'den Koropassos'a kadar sekiz yüz kırk stadia; Lykaonia'daki Koropassos'dan, Kappadokia'nın sınırına yerleşmiş küçük bir kasaba olan Garsaura'ya yüz yirmi; oradan ve Sadakora üzerinden Kappadokialıların metropolisi olan Mazaka'yı altı yüz seksen; ve sonra küçük bir kasaba olan Herphai üzerinden Sophene'de bir yer olan Tomisa'ya kadar uzanan Euphrates nehrine bin dört yüz kırk stadiadır. Bunlarla beraber düz bir çizgi üzerinde olan yerler Hindistan'a kadar, Artemidoros'da da Eratosthenes'de oldukları gibi aynıdır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, 2, 29)

Sophene Tacitus'ta şu şekilde geçmektedir:

“Bu gibi kelimeler kamuya açık bir şekilde yayınlanırken, Nero, komşu illerde askere alınan genç erkeklerin Doğu lejyonlarını desteklemek için yukarı çıkmalarını ve lejyonların kendilerinin Armenia'ya daha yakın yerlere yerleştirilmelerini emretti; ve iki kıdemli kral Agrippa ve Antiochus, aslında Parthianların topraklarına girebilecekleri güçleri hızlandırmış; ve aynı zamanda, Fırat nehri boyunca köprüler kurmuş olmalıdır. Ardından, kraliyet amblemiyle birlikte, Küçük Armenia'yı Aristobulus'a ve Sophene bölgesini Sohaemus'a emanet etti.” (Tacitus, The Annals, 13, 7, 1)

Sophene Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Pompey onu geçmiş için affetti, onu oğluyla barıştırdı ve ikincisinin Sophene ve Gordyene'yi (şimdi Küçük Armenia olarak adlandırılır) yönetmesi ve babasının Armenia'nın geri kalanını yönetmesi ve ölümünde oğlunun onu izlemesi gerektiğine karar verdi. Bunun içinde de Tigranes'in şimdi savaştan kazandığı toprakları terk etmesini istedi. Böylece, Fırat'tan denize kadar Suriye'nin tamamını terk etti.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 105)

Sophene Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Fırat ve Dicle arasında kalan kısım, Toros Sophene'nin ve aynı dağ zincirinin bu tarafındaki Commagene'nin ötesindeki yer Mezopotamya olarak adlandırılırdı. Armenia'nın ötesinde, eski adıyla Asur denilen Adiabene ülkesi yer alırdı ve Kilikya'ya bağlandığı bölümde Antiochia olarak adlandırılırdı.” (Pliny, Natural History, V, 13, 12)

“Şimdilerde Parthia'nın sohbetinden anladığımız Perslerin krallığı, Pers ve Hyrcanian denizlerinin arasındaki Kafkas dağ zincirinin üzerinde yükseliyor. Kommagene'ye doğru ön yamaçlarda yer alan Büyük Armenia'ya, her iki taraftaki inişe geçen Sophene ekleniyor [bununla ilgili olarak ve onun yanında Büyük İskender'in Darius'u fethettiği ve Suriye'ye kattığı Arbelitis'in bir kısmı olan Asur'un en gelişmiş bölgesi Adiabene bulunur.” (Pliny, Natural History, VI, 16)

Sophene Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Roma İmparatorluğu'ndaki bu yerlerin aslında nerede olduklarını açıkça anlatacağım. Sophanenê adı verilen Armenia bölgesinde, Nymphius Nehri'nin tam kıyısında, o noktada Nymphius, Roma'yı Pers topraklarından ayırdığı için düşmana

oldukça yakın olan Martyropolis olarak bilinen bir şehir vardır.” (Procopius, Buildings, III, 2, 2)

“Şehrin sakinleri, saldırı kuvvetine karşı kısa bir an bile direnemeyeceklerini bilerek, Medes (Medler) ordusunun yaklaştığını öğrendiklerinde, hemen, o zamanlar Sophanenê Satrabı olan resmi cübbesini giyen Theodorus ile birlikte olan Cabades’e yaklaştılar ve kendilerini ve Martyropolis’i iki yıllık kamu vergilerini ellerinde tutarak onun emrine bıraktılar.” (Procopius, Buildings, III, 2, 6)

“Ve İmparator Anastasius, hiç savunması olmadığı için Martyropolis’i düşman saldırısına karşı savunmanın mümkün olmadığını anlayarak yalnızca Theodorus’a ve Sophanenê halkına karşı hiç kızgınlık göstermedi fakat aslında muharebeleri için onlara derin bir şükran duyduklarını belirtti.” (Procopius, Buildings, III, 2, 9)

“Biri Martyropolis’ten batıya doğru giderken, Armenia’da da bulunan, Martyropolis’ten bir günlük yolculuktan biraz daha az uzak olan Sophanenê isimli bölgede Pheisôn adında bir yer bulunmaktadır. Buranın ötesinde, yaklaşık sekizinci dönüm noktasında, dik ve tamamen geçilmez dağlar bir araya gelerek adetten cleisurae olarak adlandırdıkları birbirlerine çok yakın iki geçit oluşturmak için bir araya gelmektedir. Gezginler Persarmenia’dan Sophanenê’ye, Pers topraklarının kendisinden veya Citharizôn kalesi üzerinden giderken, bu iki geçiş aracılığıyla oraya gitmeleri gerekmektedir.” (Procopius, Buildings, III, 3, 1 – 3)

“Ancak İmparator Justinian, Pheisôn’de ve geçitlerde takdire şayan kaleler kurarak ve içlerinde yenilmez garnizonlar ilan ederek bu bölgeyi büsbütün barbarların erişimine açık hale getirdi. İmparator Justinianus tarafından Sophanenê denilen bölgede yapılanlar böylesi şeylerdi.” (Procopius, Buildings, III, 3, 6)

2. 1. 25. Tigranocerta

Tigranokerta, bugünkü Silvan ilçesi olarak lokalize edilmektedir (Umar, 1993: 788). Silvan, günümüzde Diyarbakır ilinin doğu kısmında bulunan bir ilçedir. Genel olarak orta yükseklikte ve dalgalı düzlüklerden oluşan ilçe Batman ili ile Bismil, Hazro, Kulp ve Lice ilçeleriyle çevrilidir (Çakkalkurt, 2005a: 324-339; Türkben, 2009: 74-75: Yavuz, 2014: 5).

Tigranocerta Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“Parthianların gelişyle, Iberianlar resmi bir savaş olmadan püskürtüldüler ve Armenia kentleri Artaxata ve Tigranocerta boyunduruğu kabul etti. Ancak daha sonra,

her ikisinde de artan korkunç bir kış ve erzak teminin olmaması ve takatsizlik Vologaeses'i mevcut girişimini terk etmeye zorladı.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 50, 2)

“Corbulo'ya gelince, Artaxata'nın yıkılmasının ardından Tigranocerta'yı işgal etmek için bu canlı terörden yararlanması gerektiğini var sayarak (bu kökünün kazıma aracılığıyla, düşmanın korkusunu artırabilirdi, ya da canını bağışlarsa, merhametiyle ün kazanabilirdi), o yöne doğru affedilme ihtimalinin kaldırılması korkusuyla — ordusunun hiçbir kısmında vahşet olmadan devam etti ve yine de hiç endişesini azaltmadan, fırsatlarla karşılaştıklarında güvenilmez oldukları gibi tehlike altında iken temek oldukları için değişime yatkın insan olduklarının farkındaydı.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 23, 1)

“Çok geçmeden, Tigranocerta'dan gönderilen elçiler, siperlerinin açık durduğu, yerlilerin emirlerine dikkat ettiği haberini verdiler; aynı zamanda misafirperverlik hediyesi olarak altın bir taç verdiler.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 24, 4)

“Savunmacılarının çokluğu ve siperlerinin büyüklüğü nedeniyle etkili bir şehir olan Tigranocerta'yı işgal etmişti. Buna ek olarak, hafife alınmayacak genişliğe sahip Nicephorius nehri, duvarların bir kısmı boyunca aktı ve akıntının hiç güven vermediği yerde büyük bir hendek yapıldı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 4, 2)

“Elçilik için seçilen yüzbaşı olan Casperius, Nisibis kasabasındaki krala yaklaştı (Tigranocerta'dan otuz yedi mil uzaktadır) ve meydan okurcasına talimatlar verdi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 5, 2)

“Bu yüzden, korkusunu gizledi, daha uzlaşmacı bir jestle, Armenia'ya olan talebi ve barışı sağlamlaştırma kaygısını taşıyarak Roma Komutanına elçiler göndereceğini söyledi. Kendisi geri çekilmek üzere çekilirken Monaeses'e Tigranocerta'yı terk etmesini emretti.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 5, 4)

“Neden Roma ordusu Tigranocerta'dan uzaklaştırıldı? Barış zamanı neden savaşta savundukları şeyi terk ettiler? Kapadokya'nın en uç noktasında, aceleyle yapılmış barakalarda kışı geçirmek, yakın zamanda sahip olunan bir krallığın koltuğuna göre gerçekten daha iyi miydi? Tabii ki!” (Tacitus, *The Annals*, 15, 6, 2)

“Ancak Paetus, alametleri hiçe sayarak ve kış karargâhının henüz yeterince sağlamlaştırılmaması ile birlikte ordusunu, Tigranocerta'yı kurtarmak (böylece korudu) ve Corbulo'nun el sürülmeden terk ettiği bölgeleri yağmalamak için Toros Dağı'na sürdü.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 8, 1)

Tigranocerta Dio'da şu şekilde geçmektedir:

“Buna göre, Corbulo, Artaxata'yı mücadele etmeden ele geçirdi ve şehri yerle bir etti. Bu sömürme bitti, kendilerine teslim olan tüm bölgeleri bağışlayarak fakat ona karşı koyan tüm toprakları yakıp yıkarak Tigranocerta yönünde yürüdü. Tigranocerta gönüllü olarak kendisine teslim oldu ve sonucunda Roma'nın itibarına uygun şartları kabul etmesi için dehşetli Vologsesus'u ikna ettiği diğer muhteşem ve görkemli işler yaptı.” (Dio, Roman History, 62, 20)

“Bu ikisi Tigranocerta'daki Tigranes'i kapattı. Ancak, kuşatmalarıyla kendisine zarar vermeyi başaramadıkları için ve onunla sık sık anlaşmaya varmaya çalışmaları hem yerel birlikler hem de ordusunda bulunan Romalılar tarafından püskürtüldüğü için ve Corbulo Suriye'yi aşırı özenle koruduğu için Vologsesus, girişiminin umutsuzluğunu fark etti ve güçlerini dağıttı. Sonra, Corbulo'ya gönderildi ve Nero'ya yeni bir elçilik göndermesi, kuşatmayı artırması ve askerlerini Armenia'dan çekmesi şartıyla barışı sağladı.” (Dio, Roman History, 62, 20)

“Böylece, Vologaesus Tigranocerta'ya saldırdı ve yardımına gelen Paetus'u geri sürdü. İkincisi kaçtığından peşinden gitti, Toros'ta Paetus'un bıraktığı garnizonu yendi ve onu Arsaniyas nehrinin yanındaki Rhandea'da hapsetti.” (Dio, Roman History, 62, 21)

Tigranocerta Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Küçük Armenia'daki en ünlü şehirler Caesarea Aza ve Nicopolis'tir; Fırat'ın yanında yer alan Büyük Arsamosata'da, Dicle'nin üzerinde bulunan Carcathiocerta, yüksek bir alanda durmakta olan Carcathiocerta, ve Araxes nehri, Artaxata'ya bitişik bir ovada yer almaktadır. Aufidius'a göre, tüm Armenia'nın çevresi beş bin mil iken Claudius Caesar ise uzunluğunu Dascusa'dan Hazar Denizi'nin sınırlarına kadar on üç yüz mil olarak ve genişliğini Tigranocerta'dan Iberia'ya kadar uzunluğunun yarısı kadar olduğunu söylüyor.” (Pliny, Natural History, VI, 10)

Tigranocerta Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Böylece, kuzeydeki dağlar, bu isimleri taşır, oysa güneyde, Fırat'ın uzak ucunda, Kapadokya ve Kommagene'den doğuya doğru geniş ölçüde, başlarında Sophene'yi ve Armenia'nın kalanını Mezopotamya'dan ayıran dağlara Toroslar denir; fakat, bazıları tarafından bunlara Gordyaeen Dağları denir ve bunların arasında Nisibis ve

Tigranocerta'nun üzerinde bulunan dağ Masius'a ait olanlar da vardır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Tigranes'in deneyimlediği servet değişimleri çeşitlilik göstermekteydi, çünkü ilk başta Parthianlar arasında bir rehindi; ve sonra onlar aracılığıyla Armenia'da yetmiş vadi için ödül olarak kabul ettikleri eve dönme ayrıcalığını elde etti; ama iktidarda güçlendiği zaman, sadece bu yerlere geri dönmekle kalmadı, aynı zamanda hem Ninus hem de Arbela ülkelerini de harap etti; ve Atropcne ve Gordyaea'nun yöneticilerini boyunduruğu altına aldı ve Mezopotamya'nın geri kalanını ile birlikte Fırat'ı da geçti ve asıl gücü ile Suriye'yi ve Finike'yi aldı; ve bu şanı daha da yücelterek, aynı zamanda, burası ve Fırat'daki Zeugma arasında, İberyaya yakınlarında on iki Yunan kentinden, harap ettiği halkları bir araya getirerek bir şehir kurdu; oraya Tigranocerta adını verdi; ancak Mithridates'e karşı savaşan Leucullus Tigranes'in üstlendiği işi bitirmeden önce vardı sakinlerini sadece belde halkını kendi birkaç ülkelerine göndermekle kalmadı, aynı zamanda sadece yarısı bitmiş olan şehre saldırıp yerle bir etti ve orayı küçük bir köy olarak bıraktı ve Tigranes'i hem Suriye'den hem de Fenike'den sürdü. Varisi Artavasdes gerçekten de şanslıydı.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 15)

“Tyana yolculuğunun ortasındadır ve Kybistra'dan üç yüz stadia uzaklıktadır. Mazakalılar Kharondas'm kanunlarını kullanırlar, ayrıca bir Nomodus seçerler ve bu kişi Romalıların kanun bilginleri gibi kanunları yorumlar. Fakat Armenia Kralı Tigranes Kappadokia'ya aldığı zaman halkı kötü duruma soktu, çünkü her birini Mesopotamia'ya göç etmeye zorladı ve bunların çoğu ile Tigranokerta kentini kurdu, fakat Tigranokerta'nun zaptından sonra, gelebilenler geri geldiler.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, II, 9)

Tigranocerta Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Bu aldatmaca, Romalıları kandırmadı fakat Armenia kralı Kapadokya'nın etrafında bir şerit çizdi, yaklaşık 300.000 kişiyi kendi ülkesine alıp götürdü ve onları başkalarıyla birlikte Armenia tacını ilk kez üstlendiği ve kendi adıyla isimlendirdiği Tigranocerta veya Tigranes şehri olan belirgin bir yere yerleştirdi.” (Appian, Roman History II, XII, X, 67)

2. 1. 26. Theodosiopolis

Theodosiopolis günümüzde Erzurum ili olarak lokalize edilmektedir (Umar, 1993: 784; Sinclair, 1987: 436; Sinclair, 1989: 190; Talbert, 2000: 1271; Konyalı, 1960: 10; Beygu, 1936: 16). Erzurum, Türkiye'nin rakım olarak yüksek ve coğrafi yapı olarak engebeli bir bölümünde bulunur. Doğal ve tarihi açıdan oldukça zengin olan Erzurum günümüzde kuzeyinde Rize ve Artvin, kuzeydoğusunda Ardahan, doğusunda Kars ve Ağrı, güneyinde Muş ve Bingöl, batısında Erzincan ve Bayburt ile çevrelenmiştir. Şehrin büyük bir bölümünün yüksekliği 2000 m'nin üzerindedir ve şehir oldukça sert bir karasal iklimin etkisi altındadır (Çakkalkurt, 2005a: 387-402; Türkben, 2009: 82-83; Eğilmez, 2007: 183-195)

Theodosiopolis Procopius'ta şu şekilde geçmektedir:

“Çok fazla gün geçmeden, Theodosiopolis sınırlarının yakınında, Daras kentinden kırk mil uzakta bir yerde yeniden ortaya çıkmıştı ve o kentin evlerinden çaldığı nesnelere vasıtasıyla tanınmıştı; çünkü yakmak için çöplerin hepsi oraya gelirdi.” (Procopius, Buildings, II, 2, 16)

“Aynı şekilde, Roma İmparatorluğu'nun bir siperi olarak Aborrhhas Nehri üzerinde duran Theodosiopolis'in çevre duvarını restore etti; zira zaman, onu tamamen yıkmayı başarabilmişti, böylece oradaki insanlara güvenlik güvencesi sağlayamamıştı, fakat onun yerine onların hepsini uzak olmayan bir yere düşeceği terör korkusuyla sabit bir konumda tuttu.” (Procopius, Buildings, II, 5, 1)

“Aynı şekilde, bazıları daha önceden duvarsız olan, bazıları çamurla ve gevşek taştan yapılmış bir duvar gibi çamur işi oluşturulan acayip yapıyla örülen Theodosiopolis şehri boyunca uzanan kaleleri, şu anda olduğu gibi gerçekten heybetli ve onların saldırganları için tamamen ulaşılamaz yaptı; bunları, her iki tarafında da olma şansı olan diğer ikisiyle Magdalathôn ve biri büyük ve küçük olmak üzere Thannourios ve Vimisdeôn ve Themeres ve ayrıca Vidamas, Dausarôn, Thiolla, Phichas ve Zamarthas ve, biri diyebilir ki geriye kalan hepsi içermektedir.” (Procopius, Buildings, II, 6, 13 – 14)

“Böylece, İmparator Justinianus, önceki Kitapta belirttiğim gibi, Doğu topraklarını istihkâm ile güçlendirdi. Ve Roma İmparatorluğunun, Pers sınırında onun yaptığı savunmaları anlatarak başladığım için, oradan Pers'i Amida kentinden ikinci

Theodosiopolis'e kadar birleştiren Armenia'ya geçmek bana uygun değil gibi göründü.” (Procopius, Buildings, III, 1, 1)

“Biri Citharizôn'dan Theodosiopolis'e ve diğeri Armenia'ya giderken, toprağa Chorzanê denir; Pers topraklarından herhangi bir gölün suyu veya herhangi bir nehrin akışı veya yolu dar bir geçide kısıtiran bir dağ duvarı ile sınırını çizmeden yaklaşık üç günlük bir yolculuk mesafesine kadar uzanır, fakat iki sınır ayırt edilemezdir.” (Procopius, Buildings, III, 3, 9)

“Ayrıca orada kiliseler ve manastırlar inşa etti. Theodosiopolis'te Tanrı'nın Annesine bir kilise adadı ve Petrios olarak adlandırılan yerde ve Coucarizôn'de manastırları restore etti. Nicopolis'te Kırk beş Aziz'in adını taşıyan manastırı ve Bizani'de şehit George'a bir kilise inşa etti. Ve Theodosiopolis'in yakınında Kırk Şehitlerin ismini taşıyan bir manastırı restore etti.” (Procopius, Buildings, III, 4, 12 – 13)

“Roma'lıların İmparatoru Theodosius, biraz önce belirttiğim gibi, Arsaces'in hâkimiyetini devraldığı anda, hücum edenlerin ele geçirmesi kolay olan bir tepenin birinin üzerine bir kale inşa etti ve ona Theodosiopolis adını verdi.” (Procopius, Buildings, III, 5, 2)

“Theodosiopolis'in bu duvarı yeterli yüksekliktedir, ancak kalınlığı ile orantılı bir yüksekliğe ulaşmamıştır. Aslında sadece otuz feet kadar bir yüksekliğe ulaşmıştır ve bu nedenle bir düşmanın, özellikle Persler için bir saldırı ile ele geçirmenin çok kolay olduğunu kanıtladı.” (Procopius, Buildings, III, 5, 6 – 7)

“Valerianus buna bağlı olarak emrindeki birliklerle Theodosiopolis yakınlarında ordugah kurdu; ve onunla birlikte Armenianlar ve Eruli'nin bir kısmı olan Narses dizildi. Ve doğu generali Martinus, Ildiger ve Theoctistus ile birlikte Citharizôn kalesine ulaştı ve orada kampını kurarak bölgede kaldı.” (Procopius, History of the Wars, Books I and II, II, XXIV)

2. 1. 27. Tomisa

Günümüz Malatya iline bağlı Kale ilçesi sınırlarında kaldığı düşünülmektedir (Talbert, 2000: 990). Yıldırım (2011) ise bu kentin günümüzde Malatya'ya iline bağlı Kömürhan kasabası olduğunu belirtir (Yıldırım, 2011: 226).

Tomisa Strabon'da şu şekilde geçer:

“Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur. Uzakta, nehrin karşı kıyısında, Kappadokialılara ait, ismi Tomisa olan önemli bir kale vardır. Burası Sophene'nin hükümdarlarına yüz talent'e satılmıştı, fakat sonradan Lucullus tarafından, Mithridates'e karşı yapılan savaşta kendisi ile birlikte sefere katılan Kappadokia hükümdarlarına yiğitlik armağanı olarak sunulmuştur.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, II, 1)

“Sonra Lykaonia, Laodikeia Katakekaumene'den Koropassos'a kadar sekiz yüz kırk stadia; Lykaonia'daki Koropassos'dan, Kappadokia'nın sınırına yerleşmiş küçük bir kasaba olan Garsaura'ya yüz yirmi; oradan ve Sadakora üzerinden Kappadokialıların metropolisi olan Mazaka'yı altı yüz seksen; ve sonra küçük bir kasaba olan Herphai üzerinden Sophene'de bir yer olan Tomisa'ya kadar uzanan Euphrates nehrine bin dört yüz kırk stadiadır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, II, 29)

“O, Zeugma'da ki nehir kavşağında bulunan Kommagene'deki Samosata ile başlar ve Taurosların ötesinde Tomisa dolayındaki Kappadokia sınırı ile Samosata arasındaki uzaklığın dört yüz elli stadia olduğunu söyler.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, II, 29)

2. 1. 28. Volandum

Volandum, günümüzdeki Iğdır şehri olarak lokalize edilmektedir. Talbert (2000), bu antik kentin Artaxata yakınlarında bulunduğunu belirtir. Şehir kuzey ve doğuda Ermenistan ile güney doğuda Nahcivan ve İran ile güneyde Ağrı ve batısında ise Kars ve Ağrı ile sınırlandırılmıştır. Bölge Doğu Anadolu'nun diğer illerine göre daha ılıman bir iklime sahiptir (Çakkalkurt, 2005a: 481-486; Türkben, 2009: 188-189).

Volandum Tacitus'ta şu şekilde geçmektedir:

“Yine de, malzemelere zarar veremedi, çünkü onlar garnizonlarımızın işgal ettiği dağların içinden geçirilmişlerdi; ve bölgesi için Corbulo, savaş amaçsızca uzayıp gider korkusuyla ve Armenialıları savunmaya zorlamak için, kalelerini yok etmeye hazırlandı. Volandum olarak adlandırılan bölgedeki en önemli varlığı kendisi için seçti; daha azı elçi Cornelius Flaccus'a ve ordugâh başkanı Insteius Capito'a emanet edildi. Daha sonra, kaleleri inceledikten ve saldırıları için uygun koşulları sağladıktan sonra askerlerini, ne barışa ne de savaşa hazırlanan ancak sadakatsizliğini ve işten kaçmayı

uçurarak kabul eden başıboş düşmanı şanı ve ganimetleri eşit olarak paylaşmaları amacıyla yurdundan çıkarmaları için ileri sürdü.” (Tacitus, The Annals, 13, 39, 1)

2. 1. 29. Zimara

Zimara, Analiba'dan sonra var olan ve batıdan gelen Divriği yoluyla birleştiği, böylece Malatya'ya inen üç yolun kesişim yerinde; Fırat kenarındadır. Bu tanımdan hareketle bugünkü Divriği – Kemaliye bölgeleri arasında kaldığı düşünülmektedir. Ancak tam anlamıyla yeri tespit edilememiştir (Şahin, 2018: 32; Umar, 1993: 827). Sinclair (1989) bu şehrin günümüzdeki Kemah ilçesi sınırlarında kaldığını ifade etmektedir.

Zimara Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Domitius Corbulo, Aba Dağı'nda yükseldiğini söylüyor; Licinius Mucianus, Capotes diye adlandırdığı bir dağın eteklerinde, Zimara'nın on iki mil yukarısında ve kaynağında Pyxurates adını taşıyor. Armenia'nın bölgelerini Kapadokya'dan ayırarak önce Derxene'den sonra Anaitica'dan geçerek akar. Dascusa Zimara'dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona'ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaklıktaki Kapadokya'daki Melitene'ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsanias ve Arsanus nehirlerini alarak Armenia'daki on mil uzaklıktaki Elegia'ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür.” (Pliny, Natural History, V, 20, 24)

Zimara Asur kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

“Hatarikka şehrini, Saua Dağı'na kadar Gubla (Gebail), Simirra, Arka, Zimarra şehirlerini, Usnu, Sianu, Ri'a-raba, Ri'a-sisu kentlerini üst denizdeki şehirleri boyunduruğum altına aldım. Memurlarımdan altısını vali olarak üstlerine yerleştirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 815)

2. 2. AKARSULAR

2. 2. 1. Araxes

Modern Aras Irmağı olarak söylenmektedir (Umar, 1993: 94; Talbert, 2000: 1293; Sinclair, 1987: 16).

Araxes ırmağı Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Sadece Albanianların kralı Oroezes ve İberyalıların kralı Artoces, on iki tane üzerinde gemiyle seyahat edilebilir ağzıyla Hazar denizine boşalan, en büyüğü Araxes

olan birçok büyük akarsuların sularıyla beslenen Cyrtus nehrinde 70.000 adamı pusuya düşürdü.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 103)

Araxes ırmağı Tacitus'ta şu şekilde geçmektedir:

“İlk önce onu bir anda cesaretini yitirdiği anda, eğer ayrılırsa başka bir kişi tarafından ele geçirilebileceği gibi bir başka hastalıklı korkusu anında onu kucakladı, canlandırdı ve cesaretlendirdi. Sonunda, sevgisine şiddet verdiği için ve harekete geçmek için ham olmadığından, kılıcını kınından çıkardı, yaralıyı Araxes'in kıyılarına taşıdı ve onu nehre bıraktı böylece cesedi bile taşınmış olacaktı.” (Tacitus, The Annals, 12, 51, 3)

“Bu nedenle, yarışın başkenti Artaxata'ya saldırma güvenini arttırdı. Yine de lejyonlar en yakın rotaya yönlendirilmiyordu, çünkü eğer (duvarlara çarpan) Araxes nehrini köprüden geçerlerse kendilerini dikkat çeken bir menzile getirirdiler; oldukça geniş bir ırmak geçidi aracılığıyla belirli bir uzaklıkta geçtiler.” (Tacitus, The Annals, 13, 39, 6)

Araxes ırmağı Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Böylelikle sınırını, çapraz yönde olan bir dağ zinciri ile kısa süre durdurulan nokta olan Adiabene'ye kadar uzatır; bunun üzerine, eyaletin genişliği Cyrus nehrine kadar Araxes rotasını geçerek sola doğru uzanır; uzunluğu ise Euxine'ye akan Absarus nehri ve Absarus'un yükseldiği Paryadres olarak bilinen dağlarla ayrıldığı Küçük Armenia'ya kadar uzanır.” (Pliny, Natural History, VI, 9, 9)

“Cyrus Nehri, bazı yazarlar tarafından Coraxici olarak adlandırılan Heniochi dağlarında yükselişe geçer; Araxes Fırat Nehri gibi aynı dağlarda, yalnızca altı mil uzaklıktan yükselir; ve Uxis'in sularınca çoğaltıldıktan sonra, pek çok yazarın varsaydığı gibi Hazar Denizi'ne taşındığı Cyrus'a dökülür. Küçük Armenia'daki en ünlü şehirler Caesarea Aza ve Nicopolis'tir; Fırat'ın yanında uzanan Büyük Arsamosata'da, Dicle üzerindeki Carthiocerta, yüksek bir alanda yer alan Tigranocerta ve Araxes nehri bitişiğindeki bir ovada, Artaxata bulunmaktadır. Aufidius'a göre, tüm Armenia'nın çevresi beş bin mil iken Claudius Caesar ise uzunluğunu Dascusa'dan Hazar Denizi'nin sınırlarına kadar on üç yüz mil olarak ve genişliğini Tigranocerta'dan Iberia'ya kadar uzunluğunun yarısı kadar olduğunu söylüyor.” (Pliny, Natural History, VI, 10)

“Hazar Denizi’ne doğru yayılan Büyük Armenia’nın diğer bir sınırına bitişik olarak, Armenia’nın bir bölgesi olan Otene’den Araxes nehri ile ayrılan Atropatene’yi buluruz. Artaxata’dan dört yüz elli mil ve Media’daki Ecbatana’dan Atropatene’ye ait ülkeye kadar aynı uzaklıkta olan baş şehri Gazae’dir.” (Pliny, Natural History, VI, 16)

Araxes ırmağı Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Bu kısım, batıda, Tanais Nehri ve Maeotis Gölü ile boğaza ve Colchis’te sona eren Euxine Denizi kıyılarının bir kısmına kadar; ve daha sonra kuzeyde Hazar Denizi’nin ağzına kadar Okyanus tarafından; ve daha sonra doğuda, Araxes Nehri Armenia içinden ve Cyrus Nehri Iberia ve Albania içinden akarak döküldükleri Albania ile Armenia arasındaki sınıra kadar aynı deniz tarafından ve son olarak, güneyde ülkenin Cyrus Nehri’nin çıkışından Colchis’e kadar uzanan, denizden denize Albanianlar ve İberler toprakları karşısında yaklaşık üç bin stada olan ve bu nedenle berzah olarak tasvir edilen yolu tarafından çevrelendiği için bir şekilde bir yarımada oluşturur.” (Strabon, The Geography, XI, 1, 5)

“Her ne oranda eklerlerse eklesinler, kıyı denizin ve nehirlerin altmıştan fazla stada boyunca her tarafta yıkanmasına rağmen, her bir kısmına erişilemez ve kıyıları kumlu hale getirerek alüvyon beş yüz stada kadar uzanır. Yakınlarda, Armenia’dan aşağı akan çalkantılı bir nehir olan Araxes’in ağzı da vardır.” (Strabon, The Geography, XI, 4, 2)

“Ancak ülkenin, her şeyden önce çok sayıda dallara ayrılan ve sadece bir ağzı Hyreanian Körfezi’ne ulaşmasına rağmen diğer ağızlarıyla kuzeydeki diğer denizlere dökülen Araxes Nehri tarafından su altında kaldığını söylerler.” (Strabon, The Geography, XI, 8, 6)

“Bu kale, Antony’e eşlik eden ve kendisinin komutanı olan Parhianlara karşı Antony’nin seferinin hikâyesini yazan Antony’nin arkadaşı Dellius’a göre, iki bin dört yüz stada olan Armenia ve Atropatene arasındaki sınırı oluşturan Araxes’ten uzaktır.” (Strabon, The Geography, XI, 13, 3)

“Masius Dağı’nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media’ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Fırat’ın rotasını zaten tarif ettim. Araxes’e gelince, önce Atropatene kadar doğuya doğru akar, ve sonra batıya ve kuzeye doğru bükülür ve önce Azara sonra Artaxata, Armenia şehirlerinden akar sonra da Araxene Ovası’ndan geçerek Hazar Denizi’ne dökülür.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 3)

“Ülkede çok sayıda nehir vardır, ancak en çok bilinenleri Pontik Denizi’ne dökülen Phasis ve Lycus’tur (Eratosthenes yanlışlıkla “Lycus” yerine “Therniodon” yazmıştır), Cyrus ve Araxes Hazar Denizi’ne dökülürken Fırat ve Dicle Nehri Kızıldeniz’e dökülmektedir.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 7)

“Araxes’e, Peneius ile aynı adı Armenialıların ve takipçilerinin, o nehire olan benzerliğinden dolayı verildiği düşünülmektedir, ayrıca onlar o nehrin de Ossa’yı Tempe olarak adlandırılan yarık Olympus’tan “yar”dığı için Araxe olarak adlandırıldığını söylerler. Ve Antik Çağ’da, Armenia’daki Araxes’in dağlardan indikten sonra, yayıldığı ve ovada bir deniz oluşturduğu söylenmektedir, çünkü hiçbir çıkışı yoktu, ancak Jason’ın Tempo gibi yaparak suyun şimdi Hazar Denizi’ne döküldüğü bir yarık oluşturdu ve bunun sonucunda nehrin arasından yokuş aşağı aktığı Araxene Ovası denizden kurtuldu. Şimdi, Araxes’in bu hikâyesinde bazı olasılıklar bulunmaktadır, ama Herodotos’unki değil; zira Matieni ülkesinden aktıktan sonra kırk nehre bölündüğünü ve İskitleri Bactrians’tan ayırdığını söylemektedir. Callisthenes de ayrıca Herodotos’u takip eder.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 13)

2. 2. 2. Arsanias

Fırat nehrinin başlangıç kollarından biri olan modern Murat nehridir (Umar, 1993: 112; Talbert, 2000: 1271; Sinclair, 1987: 62; Salvini, 2015: 390).

Arsanias Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“Bu arada, aslında Parthianlar onun zaferlerinin kanıtı olduğunu söyleseler de (Onu kullanan onlardı; adamlarımız ters yöne gitti.), Paetus, orada kendisi için bir yol güzergâhını hızlandırdığını göstermek için Arsanias Nehri’nin üstüne (kampın içinden akar) bir köprü kurdu.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 15, 1)

“Bir filin üzerinde otururken, kralın etrafını asil atlardan oluşan bir takımı taarruza geçirdiği gibi Arsanias nehrinin karşısında taarruza geçti, çünkü köprünün üreticilerinin dolandırıcılığı nedeniyle ağırlıkları altında çökeceği hakkında bir söylenti dolanıyordu; ancak onun üstünde gitmeye cesaret edenler onun sağlamlığını ve güvenilirliğini ortaya çıkarmış oldular.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 15, 3)

Arsanias Dio'da şu şekilde geçmektedir:

“Böylece, Vologaesus Tigranocerta'ya saldırdı ve yardımına gelen Paetus'u geri sürdü. İkincisi kaçtığında peşinden gitti, Toros'ta Paetus'un bıraktığı garnizonu yendi ve onu Arsanias nehrinin yanındaki Rhandea'da hapsedti.” (Dio, Roman History, 62, 21)

“Parthian, ülkenin karşı koymadan kontrolünü sağlayabileceğini ve Romalıları çok büyük bir iyilik için borçlu yaptıracağını görerek bu anlaşmadan yeterince memnundu. Ve (Petus'un kuşatılmadan önce birçok kez kendisine gönderildiği) Corbulo'nun yakında geri çekildiğini öğrenince ilk önce onun için Arsanias nehri üzerinde bir köprü kurmak için hemfikir olmalarını sağladıktan sonra etrafı sarılmış askerleri azletti.” (Dio, Roman History, 62, 21)

Arsanias Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Dascusia Zimara'dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona'ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaklıktaki Kapadokya'daki Melitene'ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsanias ve Arsanus nehirlerini alarak Armenia'daki on mil uzaklıktaki Elegia'ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür. Elegia'da Toros dağları ile birleşir, ancak zincir burada on iki mil genişliğinde olmasına rağmen, yoluna etkili bir direnç meydana çıkmaz.” (Pliny, Natural History, V, 20, 24)

“Claudius Caesar, Arrene bölgesinde, onun Arsanias nehrine o kadar yakın akar ki suları yükseldiğinde birbirine karışıp birbirleriyle aktıklarını, ancak birbirleriyle iç içe geçemediklerini bize bildirmektedir. Arsani'ninkiler, daha önce de söylediği gibi, daha hafif olduğu için, Dicle nehrinin yüzeyinde yaklaşık dört mil boyunca süzülüyor, sonra ayrılıyorlar ve Arsanias Fırat'a akıyor. Dicle, Armenia'dan geçtikten ve tanınmış nehirler Parthenias ve Nicephorion'u kendine kattıktan sonra, Arap Orei'lerini Adiabeni'den ayırıyor ve daha sonra da daha önce belirtildiği gibi Mezopotamya ülkesini oluşturuyor.” (Pliny, Natural History, VI, 31)

2. 2. 3. Arsinus

Procopius'da bu nehir için Fırat Nehri'ne bağlı bir nehir olduğu ifade edilmektedir. Yıldırım (2011), bu nehrin Garzan çayı olduğunu belirtmektedir.

Arsinus Procopius'da şu şekilde geçmektedir:

“Tauric Armenia ve Celesene topraklarından, Dicle'nin sağına akan Fırat Nehri, geniş bir bölgenin etrafından akar ve aralarında Persarmenliler denilen bölgeden aşağı

akan verimli akarsu Arsinus'da olan birçok nehir ona katıldığı için doğal olarak büyük bir nehir haline gelir ve eskiden Beyaz Suriyeliler denilen, ancak şimdilerde ilk önemli şehri Melitene olan Küçük Armanialılar olarak bilinen halkın ülkesine akar.” (Procopius, *History of the Wars, Books I and II, I, XVII*)

2. 2. 4. Euphrates

Günümüzde Fırat nehri olarak bilinen akarsudur (Sinclair, 1987: 62).

Euphrates – Fırat Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Suriyeli, Babil ve diğer milletlerin kralı Antiochus (Seleucus'un oğlu ve Antiochus'un torunu), İskender'i Fırat'ın çevresindeki Asya ülkelerinin yönetimine getiren Seleucus'dan sonraki altıncı kişiydi.” (Appian, *Roman History II, XI, 1, 1*)

“Bu şekilde, Romalılar, savaşmadan, Kilikya, İç Suriye ve Coele-Suriye, Phoenicia, Filistin ve Suriye adını taşıyan Fırat'tan Mısır'a ve denize kadarki diğer tüm ülkeleri eline geçirdi.” (Appian, *Roman History II, XI, VIII, 50*)

“Bu bölümde, Fırat'tan denize, hatta iç Frigya'ya kadar olan tüm Suriye, Seleucus'ın eline düştü.” (Appian, *Roman History II, XI, IX, 55*)

“(Kadın) Üzerine bir çapa kazanmış bir demir yüzük buldu ve (adam) Fırat'ın yakınında kaybetti.” (Appian, *Roman History II, XI, IX, 56*)

“İskender, Hindistan'dan Babil'e döndükten sonra ve Süryani tarlalarını Fırat'tan sulamak amacıyla Babil'deki gölcüklerin etrafında gemi ile gezinirken, bir rüzgâr onu vurdu, tacını uzağa götürdü ve eski bir kralın mezarı üzerinde büyüyen bir demet kamışın üzerine astı.” (Appian, *Roman History II, XI, IX, 56*)

“Büyük kısmı oğluna transfer etmişti, ancak Fırat ile deniz arasında kalan ülkenin hükümdarlığına devam etti.” (Appian, *Roman History II, XI, X, 62*)

“Roma'dan Mithridates'e karşı iki general gönderildi; ilki, Sulla yönetimindeki filonun valisi olarak görev yapan Lucullus'dur; ikincisi, Mithridatic savaşının sağladığı vesile ve dürtü sebebiyle Fırat nehrine kadar bitişik olan bölge dâhil tüm egemenliğe hâkim olan, Roma yönetimine getiren Pompey'dir.” (Appian, *Roman History II, XII, X, 68*)

“Fırat'ı geçtikten sonra, gerekli malzemeleri sağlamaları için savaşmak veya kendilerini acı çekmeye maruz bırakmak istemedikleri için topraklarından geçtiği yalnızca barbarlara ihtiyacı vardı, ancak konuyu kendi başlarına karar vermek için Lucullus ve Tigranes'e bırakmayı tercih etti.” (Appian, *Roman History II, XII, XII, 84*)

“Yaklaşık 6000 yetenek alarak, Colchis’e ilerlemek niyetiyle, Fırat’ın süvarilerine aceleyle katıldı. Durmadan yürüdü, yaklaşık olarak dördüncü gün Fırat’ı geçti.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 101)

“Buna göre, Suriye’nin tamamını Fırat’tan denize kadar terk etti; çünkü bunu ve Pius takma isimli Antiochus’tan aldığı Kilikya’nın bir kısmını elinde tuttu.” (Appian, Roman History II, XII, XV, 105)

“Şehre yaklaştığında, önce şehirlerin en uzağındaki gençler tarafından karşılandı, sonrasında da farklı yaşlardaki erkek bandosu teker teker yürüyebildikleri yere kadar geldi; hiç kimse bu kadar güçlü bir düşmanı önceden sömürgeleştirmedeği için en sondakilerin hepsi sömürgelerinde haksız yere kaybedilen Senato’ya geldi ve aynı zamanda pek çok büyük ülkeye boyun eğdirdi ve Roma yönetimini Fırat’a kadar uzattı.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 116)

“Aynı savaşta, Kilikya’nın henüz onlara tabi olmayan kısmı, Suriye ülkeleri ile birlikte, Phoenicia, Coele-Suriye, Filistin ve Fırat’a kadar iç kısımdaki ülke, Mithrida’lara ait olmasa da kendisine karşı kazandığı zaferin hızıyla alındı ve bazıları hemen sonra diğerleri daha sonra vergi ödemek zorunda bırakıldı.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 118)

“Bu, çok çeşitli bir savaştı; ama sonunda, Romalılara en büyük kazancı getirdi, çünkü egemenliklerinin sınırlarını güneşin batısından Fırat nehrine kadar dayamıştı.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 119)

“Dolayısıyla, Mithridatik savaşı sonucunda, egemenliklerini, İspanya ve Herkül Sütunları’ndan Euxine denizine ve Mısır’ı çevreleyen kumlara ve Fırat nehrine ilerlettikleri için bu zafere en büyük olan denmesi ve orduya eşlik eden Pompey’in Büyük olarak adlandırılması uygundu.” (Appian, Roman History II, XII, XVII, 121)

Euphrates – Fırat Arrian’da şu şekilde geçmektedir:

“Xenophon, Fırat’tan Dicle’ye kadar uzanan Media duvarının, ham tuğla yerine, yanmış tuğladan yapıldığını gözlemler.” (Arrian, Voyage Round the Euxine Sea, 50)

Euphrates – Fırat Dio’da şu şekilde geçmektedir:

“Akıl almaz hızlı olan Corbulo Fırat’a ulaştığında ve geri çekilme kuvvetini beklediğinde şartlı teslim olma zar zor yapılmıştı.” (Dio, Roman History, 62, 2)

“Böylece, önce yapının merkezini tahrip ettikten sonra, Fırat’tan geçen köprüde birlikte uzun bir konferans düzenlediler.” (Dio, Roman History, 62, 2)

“Onlar, Fırat’ın batısındaki tüm ülke boyunca yarı zafer geçitindeki ilgi nesneliydi.” (Dio, Roman History, 63, 2)

“Vatandaşlarının yardımına gelen Yahudiler, yalnızca aynı Roma imparatorluğunda değil, aynı zamanda Fırat’ın ötesinde, birçoğu yakın bölgesi ve birçoğu akraba bölgelerindedirler ve aynı zamanda yüksek zemin nedeniyle, bazıları elden fırlatılan, bazıları da motorlarla fırlatılan oklara ve taşlara yön vermeyi büyük bir güçle sürdürdüler.” (Dio, Roman History, 65, 4)

“Trajan, teknelerin bu yoldan aşağıya inmesini sağlamak ve köprü yapma fırsatını bulmak için Fırat Nehri’ni Dicle’ye giden bir kanaldan geçirmeyi planlamıştır. Fakat Dicle’ninkinden çok daha yüksek bir rakıma sahip olduğunu öğrenince, suyun yokuş aşağı paldır püldür akacağından ve Fırat’ın seyahat için elverişsiz hale gelmesinden korktuğu için bunu yapmadı. Bu yüzden tekneleri, nehirler arasındaki boşluğun en az olduğu noktadan - bütün Fırat akıntısı bir şekilde Dicle’ye katılan bir bataklığa boşalır- motorları çekerek tekneleri nakletti ve sonra Dicle’yi geçti ve Ctesiphon’a girdi.” (Dio, Roman History, 68, 28)

“Romalılar tarafından, akarsular ve nehirler, askerler her zaman antrenman yaptıklarından, en kolay şekilde köprülenirler ve benzer savaş egzersizleri Ister ile Ren ve Fırat üzerinde sürdürülür.” (Dio, Roman History, 71, 2)

“Antakya işgal edildikten sonra (çok geçmeden) Nijer direk olarak oradan, barbarlar arasında sığınmak niyetiyle Fırat’ı hedef noktası yaparak kaçtı.” (Dio, Roman History, 75, 8)

“Fırat’ı geçip, ülkenin sudan mahrum kaldığı ve bu yaz mevsiminde özellikle kavrulup kuruduğu düşman topraklarını işgal ettiğinde, çok sayıda askerin kaybedilmesi tehlikesiyle karşı karşıya geldi.” (Dio, Roman History, 76, 2)

“Böylece Severus, Fırat’a tekneler yerleştirdi ve kısmen içeri girerek, kısmen de yelkenle ona ulaştı. Fırat Nehri boyunca bulunan orman ve genel olarak bu bölgeler imparatora bol miktarda kereste sağladığı için yeni inşa edilen gemiler son derece yönetilebilirdi ve iyi bir şekilde döşenmişti.” (Dio, Roman History, 76, 9)

Euphrates – Fırat Procopius’da şu şekilde geçmektedir:

“Bu sırada Mezopotamya’da Daras kenti yakınlarında yapılan bir savaşta İran ordusunu bozguna uğrattı. Bir yıl sonra Fırat kıyılarında Gallinicum’da İranlılara yenildi.” (Procopius, Bizans’ın Gizli Tarihi, 20)

“Gerçekten, savaşta dikkate değer bir başarı kazanmış ve savaşı bu bölgeden uzaklaştırmış gibi görünüyordu ama Hüsrev Fırat Nehri’ni geçip, hiçbir direnmeyle karşılaşmadan zengin Kallinikus kentini ele geçirerek, on binlerce Bizanslıyı tutsak alınca, Belisarius düşmanın üzerine yürümek zahmetine bile katlanmadı.” (Procopius, Bizans’ın Gizli Tarihi, 1, 44)

“Adlandırıldığı gibi Armenia için böylesi bir düzen yapmıştı, ancak Fırat Nehri’nin içinden Amida kentine kadar uzanan diğer Armenia’da, beş Armenialı satrap gücü elinde tutuyordu ve bu makamlar her zaman kalıtsaldı ve ömür boyu tutulurdu.” (Procopius, Buildings, 1, 16 – 17)

“Fırat Nehri’nin sağındaki Armenia’da yaptığı bu eserleri ve onun Büyük Armenia’da onun tarafından yapılanları anlatmaya devam edeceğim.” (Procopius, Buildings, III, 5, 1)

Euphrates – Fırat Herodotos’ta şu şekilde geçmektedir:

“Bu sonuç elde edilince, zaten bu niyetle yerlerini almış olan Pers’ler, Fırat yatağından geçerek Babil’e girdiler, sular yeteri kadar alçalmıştı, askerin dizlerinin az, üstüne kadar ancak çıkabiliyordu.” (Herodotos, Herodot Tarih, 1, 191)

“Oradan öte, Kilikia içerisinde geçilecek yol üç konak, on beş buçuk parasangdır. Kilikia ile Armenia arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki adı Fırat’tır.” (Herodotos, Herodot Tarih, 5, 52)

Euphrates – Fırat Ksenophon’da şu şekilde geçmektedir:

“Bu öneri kabul edildi; seçilen temsilciler Klearkhos’la birlikte Kyros’a gidip ordunun kararlaştırdığı soruları sordular. Kyros, cevap olarak düşmanı Abrokomas’ın Fırat kıyısında, yayan on iki günlük yolda olduğunu haber aldığını onun üstüne yürümek istediğini; niyetinin onu orda bulursa cezalandırmak olduğunu söyledi; «ama, kaçmışsa orada tartışırız,» dedi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, I, III, 20)

“Kyros, bahçeyi dümdüz edip sarayı yaktırdı. Oradan, üç günde on beş fersenk aşarak dört stadion genişliğindeki Fırat ırmağına vardı. Thapsakos adlı büyük, kalabalık, zengin bir şehir buradaydı. Kyros şehirde beş gün kaldı ve Yunanlı generalleri çağırarak onlara Babil ülkesine, Kralın üstüne yürüneceğini bildirdi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, I, IV, 11)

“Şu anda Kyros’un Krala karşı yürürken Yunanlılar tarafından izlenmeğe ihtiyacı var. Bu yüzden bence, öbür Yunanlıların Kyros’a ne cevap verecekleri belli olmadan Fırat’ı aşmalısınız.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, I, IV, 14)

“Kyros oradan sonra Fırat’ı sağında bırakarak, Arabia’da çöllük bölgelere beş günde otuz beş fersenk ilerledi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, I, V, 1)

“Karşımıza aşmamız gerekecek başka bir ırmak da çıkar mı bilmem; ama Fırat’ın düşman engel olmağa kalkışınca aşılması imkânsız olduğunu biliyoruz.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 6)

“Ayrıca, Fırat’ın kaynağının, Dicle’ninkinden uzak olmadığı söyleniyordu ve bu doğrudu. Kardukh’lar ülkesini şöyle istila ettiler: Hem niyetlerini onlardan gizlemeğe hem de tepeleri ele geçirmede onlardan çabuk davranmağa karar verdiler.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, I, 3)

“Hemen toplanıp çok sayıda kılavuzun yol göstericiliğiyle diz boyu karlar arasında yola düşüldü ve aynı gün Tribazos’un saldırması beklenen yüksek boğaz aşılip ordugâh kuruldu. Oradan ıssız bir bölgede üç günde on beş fersenk aşılip Fırat kıyısına varıldı ve suyu göbeğe kadar varan ırmak geçildi. Irmağın kaynağının da uzakta olmadığı söyleniyordu.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, V, 2)

“401’in baharında, Artaxerxes’e karşı bu gücü doğuya doğru ilerletmeye başladı, ancak resmen amacının Kralı yenmek ve ordusu Fırat Nehri’ne ulaşana kadar tahtı almak olduğunu ilan etmedi.” (Ksenophon, Hellenika, Appendix, 7)

Euphrates – Fırat Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Hem kendisini hem de kendisinin varislerini topraklarından mahrum bırakanlarla sürekli savaştığı için başlangıçta Arsaces zayıftı, ancak daha sonra savaşta kazandıkları başarılarla, her zaman komşu toprakları alarak o kadar güçlendiler ki, sonunda kendilerini Fırat’ın içindeki ülkenin tamamının efendileri olarak kabul ettirdiler.” (Strabon, The Geography, XI, 9, 2)

“Şimdi, Antitaurus, Katalonya’da sona ermektedir; oysa Amanus dağı, Commagene’in Kapadokya’ya bitişik olduğu Melitine ve Fırat Nehri’ne uzanmaktadır. Ve ardından, ortalarından akan nehir tarafından bölünenler hariç daha önce bahsi geçen Fırat’ın uzak tarafındaki sürekli dağları izleyerek ilerlemektedir.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 2)

“Akabinde her iki akarsu akmaktadır, Mezopotamya’yı çevreleyen ve Babylonia’da birbirlerine çok yaklaşmış Pers Denizi’ne boşalan Fırat ve Dicle’yi kastediyorum. Fırat Nehri sadece iki nehrin daha büyüğü değildir, aynı zamanda, dolambaçlı akımıyla, Torosların kuzey bölgesinde kaynakları olan ve daha çok Büyük Armenia olarak adlandırılan yerden batıya, Küçük Armenia’dan sağ tarafa ve Acilisene’den de sola doğru akar.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 3)

“Aynı dağın güney kısmından Seleuceia’ya akan Dicle, Fırat’a yaklaşıyor ve onunla birlikte Mezopotamya’yı oluşturuyor ve sonra da Fırat gibi aynı körfeze akıyor. Fırat’ın ve Dicle’nin kaynakları birbirinden yaklaşık iki bin beş yüz stadya uzaklıktadırlar.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 3)

“Fırat’ın uzak ucunda, Küçük Armenia yakınlarında ve kuzeye doğru Antitaurus’un yanında, biri Paryadres, diğeri Moschian Dağları, diğeri ise çeşitli isimlerle adlandırılan birçok kolu olan büyük bir dağ uzanır; ve bunlar, Armenia’nın tamamını Iberia ve Albania’ya kadar kapsar.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Böylece, kuzeydeki dağlar, bu isimleri taşır, oysa güneyde, Fırat’ın uzak ucunda, Kapadokya ve Kommagene’den doğuya doğru geniş ölçüde, başlarında Sophene’yi ve Armenia’nın kalanını Mezopotamya’dan ayıran dağlara Toroslar denir; fakat, bazıları tarafından bunlara Gordyaeen Dağları denir ve bunların arasında Nisibis ve Tigranocerta’nın üzerinde bulunan dağ Masius’a ait olanlar da vardır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Antonius gerçekten onu cezalandırdı, ancak ikincisi Romalılara karşı sayısız yanlışlıktan suçlu olduğu kanıtlandığında, yalnızca kendisi değil, aynı zamanda Fırat’ta Zeugma’dan orduya dağlar ve yolu olmayan bölgeler ve dolambaçlı rotayla eşlik ederken direk yapılan yolculuktan iki kat daha fazla olan sekiz bin stadya uzunluğundaki Atropaten sınırlarına giden yolculuğu yapan diğer rehber de suçlandığında çok geçti.” (Strabon, The Geography, XI, 13, 4)

“Armenia’ya gelince, önlerinde, güney kısımlarında Mezopotamya denilen ülke ile Fırat ve Dicle arasındaki ülkenin tamamından ayıran Toroslar yer alır. Ve doğu bölümleri Büyük Armenia ve Atropaten’i sınırlandırır; kuzeyde Hazar Denizi, Albania ve İberya’nın bu ulusları ve Armenia sınırlarını en son çevreleyen Kafkasya ve Tibarani olarak adlandırılan yerlere kadar da Moschian ve Colchian dağları üstünde bulunan Paraclioathras dağları bulunur; batıda ise daha sonrasında Armenia’yı Kapadokya ve

Kommagenden ayıran Fırat nehrinin geçtiği topraklar ve Küçük Armenia'ya kadar uzanan bu milletler ve Paryadres ve Scydises dağları bulunmaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 1)

“Fırat için, başlangıcını Torosların kuzey tarafından alarak, önce Armenia üzerinden batıya doğru yol alır, sonra güneye doğru eğilir ve Armenia, Kapadokya ve Kommagene arasındaki Torosları keser ve sonra Toroslar'ın dışında kalıp Suriye sınırlarına ulaşırken, Babil'e kadar kış gündoğumuna doğru uzanır ve Dicle ile Mezopotamya'yı oluşturur; ve her iki nehir de Basra Körfezi'nde sona erer.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Ancak yukarıda belirtilen Toroslar, Kommagene ve Melitene karşısındaki Fırat'ın uzak tarafında yeni bir başlangıç yaptığı için, ülkeler o nehir tarafından kurulur, Masius Dağı, güneyde Mezopotamya'daki Nisibis'li olan Mygdonianların üzerinde yer alan dağdır, Sophene ise kuzey kısımlarda, Masius ve Antitaurus arasında yer almaktadır. Antitaurus, Fırat Nehri ve Toros'da başlar ve bir tarafını çevreleyerek Armenia'nın doğu bölgelerine, Sophene'nin ortasına doğru, diğer tarafında Antitaurus ile güneye yönelmeden önce Fırat Nehri arasında yer alan Acilisene'de biter. Sophene kraliyet şehri Carcathiocerta'dır. Masius Dağı'nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Fırat'ın rotasını zaten tarif ettim. Araxes'e gelince, önce Atropatene kadar doğuya doğru akar, ve sonra batıya ve kuzeye doğru bükülür ve önce Azara sonra Artaxata, Armenia şehirlerinden akar sonra da Araxene Ovası'ndan geçerek Hazar Denizi'ne dökülür.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 3)

“Fırat'ta başka kaleler vardı. Bunlardan biri olan Artageras, komutanı Ador'un isyanı nedeniyle yapıldı, ancak Sezar'ın generalleri uzun bir kuşatmadan sonra onu yağmaladı ve duvarlarını yıktı.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 6)

“Bu nedenle nehir, Opis'e ve Semiramis'in duvarına doğru akmaya başlar, denildiği gibi, Gordiaeans ve Mezopotamya'nın tamamını sağda bırakırken, Fırat tam tersine solunda aynı ülkeyi bulundurmaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 8)

“Tigranes'in deneyimlediği servet değişimleri çeşitlilik göstermekteydi, çünkü ilk başta Parthianlar arasında bir rehindi; ve sonra onlar aracılığıyla Armenia'da yetmiş

vadi için ödül olarak kabul ettikleri eve dönme ayrıcalığını elde etti; ama iktidarda güçlendiği zaman, sadece bu yerlere geri dönmekle kalmadı, aynı zamanda hem Ninus hem de Arbela ülkelerini de harap etti; ve Atropcne ve Gordyaea'nın yöneticilerini boyunduruğu altına aldı ve Mezopotamya'nın geri kalanını ile birlikte Fırat'ı da geçti ve asıl gücü ile Suriye'yi ve Finike'yi aldı; ve bu şanı daha da yücelterek, aynı zamanda, burası ve Fırat'daki Zeugma arasında, İberyaya yakınlarında on iki Yunan kentinden, harap ettiği halkları bir araya getirerek bir şehir kurdu; oraya Tigranocerta adını verdi; ancak Mithridates'e karşı savaşan Leucullus Tigranes'in üstlendiği işi bitirmeden önce oraya vardı; sakinlerini sadece belde halkını kendi birkaç ülkelerine göndermekle kalmadı, aynı zamanda sadece yarısı bitmiş olan şehre saldırıp yerle bir etti ve orayı küçük bir köy olarak bıraktı ve Tigranes'i hem Suriye'den hem de Fenike'den sürdü. Varisi Artavasdes gerçekten de şanslıydı." (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 15)

"Aynı dili konuşan kabilelere gelince; eskiler Kappadokialıları ayrı bir kabile olarak kabul ettiklerinden, Kataonialıları bunlardan ayırmışlardır. Kabileleri sayarken de Kataonia'yı Kappadokia'dan sonra koymuşlar ve ondan sonra da Euphrates ve onun ötesindeki kabileleri, Melitene'yi de Kataonia'ya dâhil edecek şekilde sıralamışlardır. Kataonia ve Euphrates arasında bulunan Melitene, Kommagene'ye sınır olup, Kappadokia'nın bölünmüş olduğu on valilikten biridir." (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, I, 2)

"Melitene; Kommagene'ye benzer, çünkü her tarafında meyve ağaçları vardır ve bütün Kappadokia'da böyle olan tek ülkedir. Böylece hem zeytin üretir, hem de Yunan şarabı ile rekabet eden, Monarite şarabı elde eder. Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur." (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, II, 1)

"Melas dar bir geçitte Euphrates'e bağlandığından, kral Arathes buraya bir baraj yaparak, komşu ovayı denize benzer bir göl haline sokmuş ve bazı adaların - Kykladlar gibi- dış dünya ile ilgisini keserek, burada çocukça zevklerle vakit geçirmiştir. Fakat birden baraj çökmüş, sular tekrar yayılmış ve bu şekilde dolan Euphrates Kappadokia toprağının birçoğunu silip süpürmüştü, birçok iskânı ve ekili araziye bozmuş, ayrıca Phrygia'yı ellerinde tutan Galatialıların ülkelerine de oldukça zarar vermiştir." (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, II, 8)

“Mazaka, Pontos’un yaklaşık sekiz yüz stadia güneyindedir. Euphrates’e olan uzaklığı bunun iki katından biraz azdır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, II, 9)

“Ülkenin büyüklüğü şöyledir: Genişliği Pontos’dan Tauros’a kadar yaklaşık bin sekiz yüz stadia, uzunluğu Lykaonia ve Phrygia’dan doğuda Euphrates’e ve Armenia’ya kadar yaklaşık üç bin stadia’dır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, II, 10)

“Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos krallığının bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene’de (yakınında Akilisene’yi Küçük Armenia’dan ayıran Euphrates vardır) Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis’e ve oradan Bosporus’a kaçmaya zorlanıncaya kadar, burada kalmıştır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 28)

“Sonra Lykaonia, Laodikeia Katakekaumene’den Koropassos’a kadar sekiz yüz kırk stadia; Lykaonia’daki Koropassos’dan, Kappadokia’nın sınırına yerleşmiş küçük bir kasaba olan Garsaura’ya yüz yirmi; oradan ve Sadakora üzerinden Kappadokialıların metropolisi olan Mazaka’yı altı yüz seksen ve sonra küçük bir kasaba olan Herphai üzerinden Sophene’de bir yer olan Tomisa’ya kadar uzanan Euphrates nehrine bin dört yüz kırk stadiadır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, II, 29)

“Seleukos Nikator’dan itibaren tahta veraseten geçişi onayladıklarından, yöneticileri bu haktan yoksun bırakmaya utandılar. Bu durum önce, Euphrates’in öte yanındaki bölgeye sahip olan Partları, sonra da Armenialıları ülkenin efendisi yaptı.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, V, 2)

“Gerçekte Khalybler ülkesinde geçirilen meridyeni Küçük Armenia ve Euphrates içinden geçirmeliydi, böylece tümüyle Kappadokia’yı, Kommagene’yi, Amanos dağını, İssikos körfezini kesmiş olurdu.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XIV, V, 24)

Euphrates – Fırat Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“Bu olaylar sırasında, elçiler Parthianların kralı Artabanus’tan geldi. Onları kardeşlik anlaşmasını hatırlamaları için yollamıştı ve sözlerinin yenilenmesini istedi, dedi, ve Germanicus’un onurunun bir imtiyazı olarak Fırat’ın kıyısına ilerleyecekti; bu

arada, ne Vonone'lerin Suriye'de tutulmasını ne de çeşitli ırkların aristokratlarını uyumsuzluğa sürüklemek için yakındaki elçileri kullanmasını talep ediyordu.” (Tacitus, *The Annals*, 2, 58, 1)

“Mauri, Kral Juba tarafından Roma halkından bir hediye olarak verildi; Afrika'nın geri kalanı iki lejyon tarafından ve Mısır da benzer bir sayı ile yönetildi ve bundan sonra, Suriye'nin başından Fırat Nehri'ne kadarki topraklarının büyük bir alanı içinde bulunan, komşuları İber, Albania ve yabancı imparatorluklara karşı büyüklüğümüzce korunan diğer krallar olan bölgenin tamamı sadece dört lejyonla yönetildi.” (Tacitus, *The Annals*, 4, 5, 2)

“Ancak, bir kaçak olan Artabanus ile vatandaşlarının fikirleri yeni bir krala döndüğü için Vitellius, Tiridates'i hazırlıklarından faydalanmaya zorladı ve lejyonlarının ve müttefiklerinin en boyun eğmezini Fırat'ın kıyısına yönlendirdi.” (Tacitus, *The Annals*, 6, 37, 2)

“Gemilerden bir köprü yapıldığı ve ordunun karşı tarafa gönderildiği zaman, bir sürgün zamanı ve Tiberius'un bir desteği zamanında, Dalmatian (Dalmaçya) savaşını bitirdiğinde binlerce süvari ile kampa gelen ilk kişi Ornospades idi, ve bu nedenle Roma vatandaşlığı verildi; fakat daha sonra, çok şereflendirilmiş olan kralıyla olan dostluğunu sürdürdükten sonra, Fırat ve Dicle'nin meşhur akarsuları tarafından kuşatılan Mezopotamya adını almış ovalardan sorumlu hale getirildi.” (Tacitus, *The Annals*, 6, 37, 3)

“Daha sonra Suriye'den sorumlu olan C. Cassius'a, genç adama Fırat kıyısına kadar eşlik etme emri verildi.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 12, 1)

“Bu gibi kelimeler kamuya açık bir şekilde yayınlanırken, Nero, komşu illerde askere alınan genç erkeklerin Doğu lejyonlarını desteklemek için yukarı çıkmalarını ve lejyonların kendilerinin Armenia'ya daha yakın yerlere yerleştirilmelerini emretti; ve iki kıdemli kral Agrippa ve Antiochus, aslında Parthianların topraklarına girebilecekleri güçleri hızlandırmış; ve aynı zamanda, Fırat nehri boyunca köprüler kurmuş olmaları.” (Tacitus, *The Annals*, 13, 7, 1)

“Hyrcani, arkadaşlık vaadi olarak Vologaeses'i tuttuğunu belirterek antlaşma için yalvarmak için Roma hükümdarlarına göndermişti. Dönmeleri üzerine, kısa sürede Fırat'ı geçtikten sonra kendilerini düşmanlarının koruma noktalarıyla çevrili bulabilecekleri korkusuyla Corbulo, onlara bir koruma verdi ve onlara Kızıldeniz

kıyılarına kadar eşlik etti, böylece Parthian topraklarından kaçarak kendi vatanlarına geri çekildiler.” (Tacitus, *The Annals*, 14, 25, 2)

“Savaş açmak yerine savaşı emrinde tutmayı tercih etti ve ayrıca Vologaeses’e aniden saldırılması halinde Suriye’nin şiddetli bir krizde olduğunu söyleyerek Armenia’nın kendi lideri tarafından savunulması gereğini Sezar’a yazdı. Ve bu arada, kalan lejyonları Fırat kıyıları boyunca yerleştirdi, düzensiz bir taşra birimini silahlandırdı, garnizonlarla düşman yaklaşımlarını kesti ve bölge sudan yoksun olduğu için, kaynak sularına kaleler ve kum istifleyerek gömdüğü bazı suyolları kuruldu.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 3, 2)

“Köprüden geçtikleri Fırat Nehri’nin geçişinde, konsolosluk nişanlarını taşıyan at belirgin bir sebep olmadan tedirgin oldu ve şahlanarak kaçtı; onlara müstahkem garnizon takviye edilirken kış kışlasının yanında ayakta duran kurban, yolculuk esnasında yarı bitmiş işlerin arasından fırladı ve kendisini surdan dışarı attı; ve askerlerin mızrakları tutuştu - daha belirgin bir dahilik çünkü Parthian düşmanı savaşta okları silah olarak kullanılıyor.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 7, 2)

“Bu arada, Corbulo daha sık garnizonlarla kendisini (hiç ihmal etmediği) Fırat’ın kıyısında görevlendirdi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 9, 1)

“Corbulo, kendi bölgesi için korkmuyordu ve kuvvetlerinin bir kısmını Fırat üzerinde kurulan tahkimatı sürdürmek için Suriye’de bırakarak, malzeme bakımından yetersiz olan en yakın yoldan Commagene bölgesine, daha sonra Kapadokya ve böylece Armenialılara yöneldi.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 12, 1)

“Onları Fırat’ın kıyısında karşılayan kendi kuvvetleriyle birlikte Corbulo, diğerlerine farklılıkları nedeniyle kınayacak bir nişan ve arma işareti göz önüne sermedi; asker arkadaşlarının çoğuyla acısını paylaştığı kederli bölüğü gözyaşlarını bile engellemiyordu: ağladıkları için zar zor selamlaşıyorlardı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 16, 4)

“Daha sonra, Paetus burada ve orada Kapadokya’da kışı geçirdi, ancak Vologaeses, Fırat’taki kalelerini yıkması ve daha önce olduğu gibi, nehri aralarındaki sınır yapması için Corbulo’ya elçiler yolladı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 17, 3)

“Sonunda, kral teslim oldu; Corbulo’nun Fırat’ın ötesinde güçlendirdiği yerler tahrip edildi ve Armenialılar hakemsiz kaldı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 17, 3)

“Pontus’ta geçirdiği zaman felaketten arınmış olan Beşinci Lejyonun yanı sıra On beşinci (yakın zamanda taşınan) ve Illyricum ve Mısır’dan toplanan erkek müfrezesini ve onların diğer birliklerini ve destekçilerinden ve Fırat Nehri’ni geçmeye hazırlandığı Melitene’de tek bir birliğe odaklanan kralların yardımcılarını topladı.” (Tacitus, *The Annals*, 15, 26, 2)

Euphrates – Fırat Pliny’de şu şekilde geçmektedir:

“Daha güvenilir olan diğer yol, esasen kara yoluyladır. Grange’den Fırat’a 5169 mil; oradan Kapadokya’da bir kasaba olan Mazaca’ya 319 mil; oradan Frigya ve Karia üzerinden Efes’e 415 mil; Efes’ten Ege Denizi’nden geçerek Delos’a kadar 200 mil; Isthmus’a 212 mil; oradan önce karadan ve sonra Lechseum denizi ve Korint Körfezi üzerinden, Peloponnesus’taki Patrse’ye 90 mil; Leucate’nin denize doğru uzanan burnuna 87 mil; daha fazlası Corcyra’ya; Acroceraunian dağlarına 132 mil, Brundisium’a 87 mil ve Roma’ya 360 mil mesafe bulunmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, II, 112, 108)

“Fırat ve Dicle arasında kalan kısım, Toros Sophene’nin ve aynı dağ zincirinin bu tarafındaki Commagene’nin ötesindeki yer Mezopotamya olarak adlandırılırdı.” (Pliny, *Natural History*, V, 13, 12)

“Kilikya ile Arabistan arasındaki uzunluğu 470 mildir ve genişliği, Seleucia Pieria’dan Fırat’ta bir kasaba olan Zeugma’ya kadar 175 mildir.” (Pliny, *Natural History*, V, 13, 12)

“Burası da Fırat’tan biraz bahsetmek için en uygun yer olacak. Bu nehir, kaynağına en yakın olanların açıklamasına göre, Büyük Armenia’nın bir nili olan Caranitis’te yükselir. Domitius Corbulo, Aba Dağı’nda yükseldiğini söylüyor; Licinius Mucianus, Capotes diye adlandırdığı bir dağın eteklerinde, Zimara’nın on iki mil yukarısında ve kaynağında Pyxurates adını taşıyor. Armenia’nın bölgelerini Kapadokya’dan ayırarak önce Derxene’den sonra Anaitica’dan geçerek akar. Dascusa Zimara’dan yetmiş beş mil uzaktır; bu noktadan elli mil uzaklıktaki Sartona’ya kadar, bu noktadan yetmiş dört mil uzaktaki Kapadokya’daki Melitene’ye ve burdan sonra da akışına Lycus, Arsanias ve Arsanus nehirlerini alarak Armenia’daki on mil uzaklıktaki Elegia’ya kadar gemi ile seyahat etmek mümkündür. Elegia’da Toros dağları ile birleşir, ancak zincir burada on iki mil genişliğinde olmasına rağmen, yoluna etkili bir

direnç meydana çıkmaz. Dağlar arasındaki geçişinde, nehir Omma adını taşır; ama sonra, içinden geçtiğinde, Fırat adını alır. Bu noktanın ötesi kayalar doludur ve coşkun bir gelgit ile akar. Daha sonra, soldaki Orei ülkesi olarak adlandırılan Arabistan'ın bir bölümünü, sağdaki Commageni bölgesinden üç schoeni⁵ genişlikte bir kanala ayırır ve karşısında bükülen bir köprüyü içine alır ve hatta Toroslar dağlarının arasından bir geçişi zorlar. Kapadokya'da Claudiopolis'te, doğuya doğru yol alır; ve burada, bu yarışta ilk kez, Toros onun rotasından çıkar; daha önce ele geçirilmesine ve kanalı tarafından parça parça yarılmasına rağmen, dağ zinciri artık zaferi başka bir yolla elde eder ve ara vererek, onu güney yönünde yol almaya zorlar. Bu nedenle, doğa bu mücadeleyi eşit olarak başlatır: ulaşmak istediği yere doğru ilerleyen nehir ve onun esasen hedeflediği yoldan ilerlemesini engelleyen dağlar. Büyük çağlayanları geçtikten sonra nehir tekrar gemiyle seyahat edilebilir hale gelir ve oradan kırk mil uzaklıkta, Kommagene'nin başkenti Samosata bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, V, 20, 24)

“Samosata'nın altında, Suriye tarafında, Marsyas nehri Fırat'ın içine akar. Cingilla'da Kommagene toprakları sona erer ve Immei devleti başlar. Burada nehirle yıkanmış olan şehirler, genellikle Fırat üzerinde bulunan Epiphania ve Antiochia olarak bilinen Epiphania ve Antiochia'dır; ayrıca, Samosata'dan yetmiş iki mil uzaklıktaki, Fırat'ın karşısındaki geçişle ünlü Zeugma'dır.” (Pliny, Natural History, V, 21)

“Geride kalan ilçelerinde Semiramis tarafından kurulan ve Fırat, Diocaesaeia, Tyana, Castabala, Magnopolis, Zela'dan ve şimdi Caesarea olarak adlandırılan Argoeus Mazaca Dağı'nın eteklerinden uzak olmayan Melita bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 3, 3)

“Paryadres olarak bilinen dağlardan başlayarak Büyük Armenia, daha önce de belirttiğimiz gibi, Fırat nehri tarafından Kapadokya'dan ayrılır ve buradan bu nehrin seyri sırasında Mezopotamya'dan daha az ünlü olmayan Dicle nehri tarafından ayrılır.” (Pliny, Natural History, VI, 9, 9)

“Cyrus Nehri, bazı yazarlar tarafından Coraxici olarak adlandırılan Heniochi dağlarında yükselişe geçer; Araxes Fırat Nehri gibi aynı dağlarda, yalnızca altı mil uzaklıktan yükselir; ve Usis'in sularınca çoğaltıldıktan sonra, pek çok yazarın varsaydığı gibi Hazar Denizi'ne taşındığı Cyrus'a dökülür. Küçük Armenia'daki en ünlü şehirler Caesarea Aza ve Nicopolis'tir; Fırat'ın yanında uzanan Büyük

5 Schoeni=parasang=Eski bir Farsça mesafe birimi, genellikle 3,5 mil olarak hesaplanır (“<https://www.thefreedictionary.com/Schoeni>,”).

Arsamosata'da, Dicle üzerindeki Carcathiocerta, yüksek bir alanda yer alan Tigranocerta ve Araxes nehri bitişişindeki bir ovada, Artaxata bulunmaktadır." (Pliny, *Natural History*, VI, 10)

"Daha sonra Fırat'ın ağızına ulaştılar ve ondan sonra Charax çevresindeki Eulaeus ve Dicle nehirleri tarafından oluşturulan bir göle geçtiler, Charax civarında, daha sonra Dicle nehrindeki Susa'ya geldiler." (Pliny, *Natural History*, VI, 26)

"Onesicritus ve Xearchus, yaptıkları çalışmalarında İndus Nehri'nden Basra Körfezi'ne ve oradan Babil'e kadar, Fırat'ın bataklıklarında yer alır, on yedi mil uzaklıkta olduğunu belirtmişlerdir." (Pliny, *Natural History*, VI, 28)

"Bu milletler ve Fırat nehri tarafından sınırlanan Parthia'nın alt krallıklarıdır; şimdi tarif edeceğimiz Mezopotamya'dan sonra, onun yolundaki ve önceki kitapta daha önce bahsedilen Arabistan halkları haricindeki diğer krallıklardan daha sonra bahsedeceğiz." (Pliny, *Natural History*, VI, 29, 26)

"Fırat'ın yakınında yer alan Nicephorion'dır, daha önce belirttiğimiz gibi, elverişli durumundan etkilenen İskender inşa edilmesini emretmiştir." (Pliny, *Natural History*, VI, 30)

"Fırat'ın, akışının aşırı hızlı olması nedeniyle Babil kentine zarar vermemesi için kollarının ayrıldığını belirttiğimiz noktada Vali Gobares tarafından yapay bir kanal tarafından çekildiğini söyleyen yazarlar var." (Pliny, *Natural History*, VI, 30)

"Nearchus ve Onesicritus'tan, Fars Denizi'nden Babil'e, Fırat'a kadar su ile olan mesafenin dört yüz on iki mil olduğunu öğreniriz; ancak, kendi zamanlarından beri yazmış olan diğer yazarlar, Seleucia'ya olan mesafenin dört yüz kırk mil olduğunu söyler: ve Juba, Babylon'dan Charax'a olan mesafenin yüz yetmiş beş olduğunu söyler. Bazı yazarlar, Fırat'ın sulama amacıyla suları kanalından ayrılmadan önce Babil'in ötesindeki seksen yedi mil boyunca bölünmemiş bir kanalla akmaya devam ettiğini; ve rotasının tüm uzunluğunun on iki yüz milden daha az olmadığını belirtir." (Pliny, *Natural History*, VI, 30)

"Seleucia, Fırat yoluyla Mezopotamya'nın başlangıcından on bir bin yirmi beş mil; Dicle Nehri yoluyla Kızıldeniz'den iki yüz yirmi mil ve Zeugma'dan, yedi yüz yirmi üç mil uzaklıktadır." (Pliny, *Natural History*, VI, 30)

“Arsani'ninkiler, daha önce de söylediği gibi, daha hafif olduğu için, Dicle nehrinin yüzeyinde yaklaşık dört mil boyunca süzülüyor, sonra ayrılıyorlar ve Arsaniyas Fırat'a akıyor.” (Pliny, Natural History, VI, 31)

“Bu yazar bize; Media, Parthia ve Persis'in doğuda İndus tarafından, batıda Dicle tarafından, kuzeyde Toros ve Kafkaslar ve güneyde Kızıldeniz tarafından sınırlandığını bildirir; bu ülkelerin uzunluğu on üç yüz yirmi mil ve genişliği sekiz yüz kırk'tır; ve bunlara ek olarak, sekiz yüz mil uzunluğunda ve üç yüz altmış genişliğinde, doğuda Dicle, batıda Fırat, kuzeyde Toros zinciri, güneyde ise Persian Denizi tarafından sınırlanan Mezopotamya bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 31)

“Şimdi, kral Epiphanes'in emriyle keşfedilen Charax'dan ayrıldıktan sonra sahili tarif etmeye devam edeceğiz. İlk önce Fırat'ın ağzının var olduğu yere, Salsus nehrinin ve Chaldone'un Promontory'sinin bulunduğu noktaya geldik, o noktadan itibaren kıyı boyunca deniz, elli mil kadar sıradan bir denizdense daha çok bir dizi girdap görünüşüne sahiptir; Achenus nehri ve sonra Ichara adası; kıyılarında Galyalılar ve Chateni'nin ikamet ettikleri Capeus Körfezi ve ardından Gerra Körfezi'ne gelene dek yüz millik bir alan için bir çöl yolu bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 32, 28)

“Suriye'de ve özellikle de Fırat kıyılarında, yılanlar Suriyelilere uyurken hiçbir zaman saldırmazlar ve kendilerini ayağıyla ezen bir yerliyi ısırmasalar bile, zehirleri hissedilmez; fakat başka bir ülkenin insanlarına aşırı derecede düşmanca davranırlar ve büyük işkence eşliğinde ölümüne neden olarak onlara şiddetle saldırırlar.” (Pliny, Natural History, VIII, 84, 59)

“Daha yakın bir zamanda, benzer bir kâğıdın kolayca üretilmediği Babil civarında, Fırat nehrinde bir papirüsün yetiştiği anlaşılmıştır: ancak, şimdiye kadar Parthianlar özelliklerini kumaşların üzerine damgalamayı tercih etmişlerdir.” (Pliny, Natural History, XIII, 22)

“Bundan daha da öte, Fırat nilüferinin bitki başını ve çiçeğini suya batırıldığını ve gece yarısına kadar orada o kadar derinde kaldığını, biri kolunu içine batırsa dahi başına ulaşamadığı söyleniyor: gece yarısından sonra, yukarıya doğru geri dönmeye başlar ve tamamen sudan çıktığı ve çiçeğini açtığı zaman, gün doğumuna kadar giderek daha dik hale gelir; bundan sonra da nihayetinde, su seviyesinin üzerinde, oldukça

yüksekte olduğu görülene kadar hala yükselmeye devam eder.” (Pliny, *Natural History*, XIII, 32, 18)

“Bazı meyveler üstte küçük bir kaliks, nar, örneğin muşmula ve Mısır ve Fırat nilüferleriyle büyür.” (Pliny, *Natural History*, XV, 34)

“Bununla birlikte, Fırat ve Dicle Nehri, aynı şekilde, Nilus’un Mısır’da yaptığı gibi, ne toprak biriktirirler ne de toprak kendiliğinden bitki örtüsü üretir; ama yine de, verimlilik o kadar iyidir ki, tohum sadece ayakla ezilmiş olmasına rağmen, bir mahsulün ertesi yıl kendiliğinden yayılır.” (Pliny, *Natural History*, XVIII, 45)

“Tarım ile herhangi bir yerde üretilebilir, ancak dayanıklı ve kayalık alanların üzerinde, Asya ve Suriye’de kendiliğinden büyüyen, daha fazla kıymetlidir. Bununla birlikte, Fırat’ın ötesinde bulunan hepsinden en çok şöhrete sahiptir.” (Pliny, *Natural History*, XIX, 18)

“Yine de, sadece bu su nehir suyu olduğu için, aynı zamanda kendilerini sevindirdiği için, Dicle’nin, Fırat’ın ve diğer pek çok akarsuyun suyunu içmeyi azalttıklarını görmek çok açık bir kanıttır.” (Pliny, *Natural History*, XXXI, 21, 3)

“Serum, alçı ve katran uygulamasıyla Yunanlılar tarafından “ antipathia “ olarak bilinen bir demir mülkü olan pasa karşı korunur. Bazıları, bunun, bazı dini törenlerin gerçekleştirilmesiyle sağlanabileceğini ve Zeugma kentinde Fırat’ın üzerinde, Büyük İskender’in onun vasıtasıyla nehrin karşısına bir köprü inşa ettiği bir demir zinciri bulunduğunu iddia etmektedir; köprüünün orijinal bağlantıları tamamen hariç tutulurken yer değiştirilen bağlantıları paslanmıştı.” (Pliny, *Natural History*, XXXIV, 43, 15)

“Zmilampis Fırat nehrinde bulunur: görünüşte Proconnesus’un mermerine benzer ve içinde deniz yeşili renkindedir.” (Pliny, *Natural History*, XXXVII, 70)

Euphrates – Fırat Tevrat’ta şu şekilde geçmektedir:

“Üçüncü ırmağın adı Dicle’dir, Asur’un doğusundan akar. Dördüncü ırmak ise Fırat’tır.” (Tevrat, Yar.2: 14)

“O gün RAB Avram’la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: “Mısır Irmağı’ndan büyük Fırat Irmağı’na kadar uzanan bu toprakları -Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını- senin soyuna vereceğim.” (Tevrat, Yar.15: 18-21)

“Böylece kendisine ait her şeyi alıp kaçtı. Fırat Irmağı’nı geçip Gilat dağlık bölgesine doğru gitti.” (Tevrat, Yar.31: 21)

“Sınırlarınızı Kızıldeniz’den Filist Denizi’ne, çölden Fırat Irmağı’na kadar genişleteceğim. Ülke halkını elinize teslim edeceğim. Onları önünüzden kovacaksınız.” (Tevrat, Çık.23: 31)

“Balak, Beor oğlu Balam’ı çağırmak için ulaklar gönderdi. Balam Fırat Irmağı kıyısında, Amav ülkesindeki Petor’da yaşıyordu.” (Tevrat, Say.22: 5)

“Haydi, kalkın, Arava’da, dağlık bölgede, Şefela’da, Negev’de ve Akdeniz kıyısında yaşayan bütün komşu halklara, Amorlular’ın dağlık bölgesine, büyük Fırat Irmağı’na kadar uzanan Kenanlılar ülkesine ve Lübnan’a gidin.” (Tevrat, Yas.1: 7)

“Ayak basacağımız her yer sizin olacak. Sınırlarınız çölden Lübnan’a, Fırat Irmağı’ndan Akdeniz’e kadar uzanacak.” (Tevrat, Yas.11: 24)

“Sınırlarınız çölden Lübnan’a, büyük Fırat Irmağı’ndan - bütün Hitit ülkesi dahil-batıdaki Akdeniz’e kadar uzanacak.” (Tevrat, Yeşu.1: 4)

“Yeşu bütün halka, “İsrail’in Tanrısı RAB şöyle diyor” diye söze başladı, “İbrahim’in ve Nahor’un babası Terah ve öbür atalarınız eski çağlarda Fırat Irmağı’nın ötesinde yaşar, başka ilahlara kulluk ederlerdi.” (Tevrat, Yeşu.24: 2)

“Yeşu, “Bunun için RAB’den korkun, içtenlik ve bağlılıkla O’na kulluk edin” diye devam etti, “Atalarınızın Fırat Irmağı’nın ötesinde ve Mısır’da kulluk ettikleri ilahları atın, RAB’be kulluk edin.” (Tevrat, Yeşu.24: 14)

“İçinizden RAB’be kulluk etmek gelmiyorsa, atalarınızın Fırat Irmağı’nın ötesinde kulluk ettikleri ilahlara mı, yoksa topraklarında yaşadığınız Amorlular’ın ilahlarına mı kulluk edeceksiniz, bugün karar verin. Ben ve ev halkım RAB’be kulluk edeceğiz.” (Tevrat, Yeşu.24: 15)

“Davut Fırat’a kadar krallığını yeniden kurmaya giden Sova Kralı Rehov oğlu Hadadezer’i de yendi.” (Tevrat, 2.Sa.8: 3)

“Hadadezer, haber gönderip Fırat Irmağı’nın karşı yakasındaki Aramlılar’ı çağırttı.” (Tevrat, 2.Sa.10: 16)

“Süleyman, Fırat Irmağı’ndan Filist’e, oradan Mısır sınırına kadar bütün ülkelere egemendi. Bu ülkeler Süleyman’ın yaşamı boyunca ona haraç ödeyip hizmet ettiler.” (Tevrat, 1.Kr.4: 21)

“Tifsah’tan Gazze’ye kadar, Fırat Irmağı’nın batısındaki bütün krallıkları Süleyman yönetiyordu. Her tarafta barış vardı.” (Tevrat, 1.Kr.4: 24)

“RAB İsrail halkını cezalandıracak. İsrail halkı suda sallanan bir kamışa dönecek. RAB onları atalarına vermiş olduğu bu iyi topraklardan söküp Fırat Irmağı’nın ötelere dağıtacak.” (Tevrat, 1.Kr.14: 15)

“Yoşiya’nın krallığı sırasında Mısır Firavunu Neko Asur Kralı’na yardım etmek üzere Fırat’a doğru yola çıktı.” (Tevrat, 2.Kr.23: 29)

“Mısır Kralı bir daha ülkesinden dışarı çıkamadı. Çünkü Babil Kralı Mısır Vadisi’nden Fırat’a kadar daha önce Mısır Firavununa ait olan bütün toprakları ele geçirmişti.” (Tevrat, 2.Kr.24: 7)

“Doğuda Fırat’tan çöle kadar uzanan topraklara yayıldılar. Çünkü Gilat bölgesinde sığırları çoğalmıştı.” (Tevrat, 1.Ta.5: 9)

“Davut Fırat’a kadar krallığını pekiştirmeye giden Sova Kralı Hadadezer’i de Hama yakınlarında yendi.” (Tevrat, 1.Ta.18: 3)

“İsraililerin önünde bozguna uğradıklarını gören Aramlılar, ulaklar gönderip Fırat Irmağı’nın karşı yakasında, Hadadezer’in ordu komutanı Şofak’ın komutasındaki Aramlıları çağırdılar.” (Tevrat, 1.Ta.19: 16)

“Fırat Irmağı’ndan Filist bölgesine, oradan da Mısır sınırına dek uzanan bölgedeki bütün krallara egemendi.” (Tevrat, 2.Ta.9: 26)

“Yoşiya’nın tapınağı düzenlemesinden sonra, Mısır Kralı Neko savaşmak üzere Fırat kıyısındaki Karkamiş’a yürüdü. Yoşiya da onunla savaşmak için yola çıktı.” (Tevrat, 2.Ta.35: 20)

“Büyük ve onurlu Asurbanipal’in sürüp Samiriye Kenti’yle Fırat’ın batı yakasındaki bölgeye yerleştirdiği öbür halklarından.” (Tevrat, Ezr.4: 10)

“İşte Kral Artahşasta’ya gönderilen mektubun örneği: “Kral Artahşasta’ya,” Fırat’ın batı yakasındaki bölgede yaşayan kullarından:” (Tevrat, Ezr.4: 11)

“Bu yüzden, ey kral, sana bildiriyoruz: Bu kent yeniden kurulur, surları tamamlanırsa, Fırat’ın batı yakasındaki bölgede hiçbir payın kalmayacak.” (Tevrat, Ezr.4: 16)

“Kral şu yanıtı gönderdi: “Samiriye’de ve Fırat’ın batı yakasındaki öbür yerlerde yaşayan Vali Rehum’a, Yazman Şimşay’a ve öbür çalışma arkadaşlarına selamlar.” (Tevrat, Ezr.4: 17)

“Yeruşalim’i güçlü krallar yönetti. Fırat’ın batı yakasındaki bütün bölgede egemenlik sürdüler. Oradaki halktan vergi topladılar.” (Tevrat, Ezr.4: 20)

“Fırat’ın batı yakasındaki bölgenin valisi Tattenay, Şetar- Bozenay ve çalışma arkadaşları onlara gidip, “Bu tapınağı yeniden kurmak ve yapımını tamamlamak için size kim yetki verdi?” diye sordular.” (Tevrat, Ezr.5: 3)

“Fırat’ın batı yakasındaki bölgenin valisi Tattenay, Şetar- Bozenay, çalışma arkadaşları ve oradaki görevlilerin Kral Darius’a gönderdikleri mektubun örneği aşağıdadır.” (Tevrat, Ezr.5: 6)

“Onun için siz, Fırat’ın batı yakasındaki bölge valisi Tattenay, Şetar-Bozenay, çalışma arkadaşları ve oranın görevlileri, tapınaktan uzak durun!” (Tevrat, Ezr.6: 6)

“Ayrıca Tanrı’nın Tapınağı’nın yeniden kurulması için Yahudileri gelenlerine neler yapmanız gerektiğini de size buyuruyorum: Bu adamların bütün giderleri kralın hazinesinden, Fırat’ın batı yakasındaki bölgeden toplanan vergilerden ödensin. Öyle ki, yapım işleri aksamasın.” (Tevrat, Ezr.6: 8)

“Fırat’ın batı yakasındaki bölge valisi Tattenay, Şetar-Bozenay ve çalışma arkadaşları Kral Darius’un buyruğunu özenle yerine getirdiler.” (Tevrat, Ezr.6: 13)

“Ben, Kral Artahşasta, Fırat’ın batı yakasındaki bölgenin bütün hazine görevlilerine buyruk veriyorum.” (Tevrat, Ezr.7: 21)

“Sana gelince, Ezra, sendeki Tanrı bilgeliği uyarınca yargıçlar ata. Bunlar Fırat’ın batı yakasındaki bölgede yaşayan bütün halka, Tanrı’nın yasalarını bilenlerin hepsine adalet sağlasınlar.” (Tevrat, Ezr.7: 25)

“Ayrıca kralın buyruklarını içeren belgeyi kralın satraplarına ve Fırat’ın batı yakasındaki valilere verdiler. Bunlar İsrail halkına ve Tanrı’nın Tapınağı’na yardım etmişlerdi.” (Tevrat, Ezr.8: 36)

“Sonra şöyle dedim: “Uygun görüyorsan, Yahuda’ya varmamı sağlamaları için, Fırat’ın batı yakasındaki valilere birer mektup yazılsın.” (Tevrat, Neh.2: 7)

“Fırat’ın batı yakasındaki valilere gidip kralın mektuplarını verdim. Kral benimle birlikte komutanlar ve atlılar göndermişti.” (Tevrat, Neh.2: 9)

“Bitişik bölümü Givonlu Melatya, Meronotlu Yadon ve Fırat’ın batı yakasındaki bölge valisinin yönetiminde yaşayan Givonlular’la Mispalılar onardı.” (Tevrat, Neh.3: 7)

“Egemenlik sürsün denizden denize, Fırat’tan yeryüzünün ucuna dek!” (Tevrat, Mez.72: 8)

“Sürgünleri Akdeniz’e, Filizleri Fırat’a dek uzandı.” (Tevrat, Mez.80: 11)

“O gün Rab Fırat’ın ötesinden kiraladığı usturayla -Asur Kralı’yla- sakalınızı, saçlarınızı, beden kıllarınızı tıraş edecek.” (Tevrat, Yşa.7: 20)

“Ben Rab, Fırat’ın kabaran güçlü sularını -bütün dehşetiyle Asur Kralı’nı- üzerlerine salacağım. Yatağından taşan ırmak, kıyılarını su altında bırakacak.” (Tevrat, Yşa.8: 7)

“RAB Mısır’ın Süveyş Körfezi’ni tümüyle kurutacak. Elinin bir sallayışıyla estireceği kavurucu rüzgârla Fırat’ı süpürüp yedi dereye bölecek. Öyle ki, insanlar ırmak yatağından çarıkla geçebilsin.” (Tevrat, Yşa.11: 15)

“Ey İsrail oğulları, o gün RAB gürül gürül akan Fırat ile Mısır Vadisi arasında harman döver gibi, sizi birer birer toplayacak.” (Tevrat, Yşa.27: 12)

“Şimdi Şihor suyundan içmek için Mısır’a gitmek size yarar sağlar mı? Fırat suyundan içmek için Asur’a gitmek size ne sağlar.” (Tevrat, Yer.2: 18)

“Mısır’a ilişkin: Yahuda Kralı Yoşiya oğlu Yehoyakim’in dördüncü yılında, Babil Kralı Nebukadnessar’ın Fırat kıyısında, Karkamış’ta yenilgiye uğrattığı Firavun Neko’nun ordusuyla ilgili bildiri:” (Tevrat, Yer.46: 2)

“Ayağı tez olan kaçamıyor, Yiğit kaçıp kurtulamıyor. Kuzeyde, Fırat kıyısında Tökezleyip düştüler.” (Tevrat, Yer.46: 6)

“Çünkü o gün Her Şeye Egemen, Egemen RAB’bin günüdür. Düşmanlarından öç alması için Öç günüdür. Kılıç doyana dek yiyecek, Kanlarını kana kana içecek. Çünkü Rab, Her Şeye Egemen RAB Kuzeyde, Fırat kıyısında kurban hazırlıyor.” (Tevrat, Yer.46: 10)

“Okumayı bitirince tomarı bir taşa bağlayıp Fırat’a fırlat.” (Tevrat, Yer.51: 63)

“Halkımızdan olanlar o gün Asur’dan Mısır’a, Mısır’dan Fırat’a kadar uzanan topraklardan, Denizler arasında, dağlar arasında kalan topraklardan sana gelecekler.” (Tevrat, Mik.7: 12)

“Savaş arabalarını Efrayim’dan, Atları Yeruşalim’dan uzaklaştıracağım. Savaş yayları kırılacak. Kralınız uluslara barışı duyuracak, Onun egemenliği bir denizden bir denize, Fırat’tan yeryüzünün uçlarına dek uzanacak.” (Tevrat, Zek.9: 10)

Euphrates – Fırat Asur kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

“Kötü isim taşıyan yirmi kral, Dicle-Fırat Vadisi’ne yüz yirmi beş yıl kırk gün hükmettiğinde bu hükümdarların Gutium hanedanının zamanına ait olması muhtemeldir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 17)

“(Sütun I) Evrenin kralı, Asur tapınağının kurucusu, enerjilerini Dicle ve Fırat arasındaki toprağa adayan Shamshi-Adad.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 43A)

“Bununla birlikte, Adad-nirari’nin yazıtlarında, Fırat’ın kıyılarında Carchemish’e kadar ulaşan muzaffer yürüyüşlerinin ifadelerini taramaktan başka hiçbir şeyimiz yok.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 112)

“O zamanlar, Taidi kentinden tamamı Kashiari dağ bölgesi olan Irridi kentine, Eluhat şehrine, Sudi’nin kalesine, Harran’ın kalesine, Fırat’ın kıyısındaki Carchemish’e kadar, şehirlerini ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 116)

“Kraliyet tahtına çıktığımda, hükümdarlığın ilk yılında, Fırat’ın öbür bölgesinden 28.800 Hitit savaşçısını götürdüm ve Iauri Dağlarında, Kurti ve Ukumani’yi Sharnida’ya (ve) Mehri’ye kadar fethettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 164)

“Kraliyet tahtına çıktığımda, hükümdarlığın ilk yılında, Fırat’ın öbür bölgesinden 28.800 Hitit savaşçısını götürdüm ve Iauri Dağlarında, Kurti ve Ukumani’yi Sharnida’ya (ve) Mehri’ye kadar fethettim. Savaşın ortasında her yere yayılan Kurti savaşçıları yenilgiye uğratmayı başardım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 171)

“Urumi ağaçlarını, dağın ağaçlarını kestim, birliklerimin ilerlemesi ve Fırat’ı geçmesi için güçlü köprüler yaptım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 236)

“Asur’un korkunç silahlarından önce benim lordumdan kaçan birliklerin geri kalanı Fırat’ın üstünden geçti, — onların peşinden Fırat’ı derilerden yapılmış gemilerde geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 239)

“Toplamda kırk iki ülke ve uzak tepeler bölgesi olan, Fırat’ın diğer tarafında olan Aşağı Zab’ın ötesindeki prensleri ve Hatti topraklarını ve Batı’nın Yukarı Denizlerini saltanatımın başlangıcından beşinci yılına kadar fethettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 245)

“Ahlame Arameans’ın fethi, Fırat boyunca, bu akıntının en az yirmi sekiz geçişini gerektirdi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 268)

“Yirmi sekizinci kez, Ahlame Arameans’ın peşinde, bir yılda ikinci kez Fırat’ı geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 287)

“Fırat’ı geçtim, bir yılda ikinci kez. [Amurru’nun Tadmar’ından,]” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 292)

“(Aynı) [yıl] içinde, Suhi’ye karşı yürüdüm. [Fırat’taki bir adada] olan Sapirata kentinin yanı sıra Hindani şehrini, Suhi’nin tüm şehirlerini ele geçirdim, onların ganimetlerini alıp götürdüm; onların birçok tanrılarını ve şehrim Asur’a alıp götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 294)

“Yirmi sekizinci kez, Ahlame Arameans’ın peşinde (arkasında), bir yılda ikinci kez Fırat’ı geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 308)

“Suhi’ye karşı yürüdüm. Fırat’ta (bir ada üstünde) olan Sapirata kentinin yanı sıra Hindani şehrini, Suhi’nin tüm şehirlerini ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 310)

“[Suhi’den] Hatti toprakları Carchemish’e bir gün içinde baskın yaptım. Onların peşinde Fırat’ı [derilerden yapılmış] gemilerde geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 320)

“[Yirmi sekizinci kez] Fırat’ı bir yılda ikinci kez geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 330)

“Mamli’nin, Temanite’in aldığı Kashiari Dağı’nın eteklerinde bulunan şehirleri ele geçirdim; onun saraylarını kendi saraylarım saydım. O zamanlar Fırat’ın kıyısında yer alan Tur-adini ülkesinin ürünleri olan büyük bir pagutu ve küçük bir pagutu aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 365)

“Göl’ün İddin-Dadda’yı içine aldığı Fırat’ın diğer yakasında bulunan Siuki’ye yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 373)

“O yıl ve aynı ay içinde [Fırat’ta olan] Sangarite şehrine karşı, O yıl ve aynı ay içinde, o, Gulguli şehrinde (?).....savaştı (mücadele etti) Hani Dağı” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 391)

“En küçük ayrıntıda, kralın tur yaptığı — Dicle’den aşağıya, Fırat’a Dur-Kurigalzu ve Sippar yoluyla, ardından Fırat’ın yukarısına, Hit ve Anah yoluyla,

Habur'a; Habur Vadisi'nin yukarisından, Mushki'ye karşı bir baskının yapıldığı Nisibis'e ve ardından Asur'a geri dönülen altıncı sefer olayları verilmektedir." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 401)

"Shamash'ın Sipparı'ndan ayrıldım. Fırat Nehri'nin üstünden (yoldan) geçtim. Salate şehrinde, geceyi geçirdim. Salattan ayrıldım, Dur-balati'nin önünde geceyi geçirdim. Dur-balati, Fırat'ın diğer kıyısında uzanmaktadır. Dur-balati'den ayrıldım. Rapiku'nun karşısındaki Rahimme şehrinde, geceyi geçirdim. Rapiku Fırat'ın diğer tarafında uzanmaktadır. Rahimme'den ayrıldım. Fırat'ta bulunan Kabsite Ovası'nda (alanında) geceyi geçirdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 408)

"Hit'in önünde, yersakızlarının baharlarına kadar, tanrıların konuştuğu, ushtata taşlarının arasında (içinde) bulunduğu yerde geceyi geçirdim. Hit, Fırat'ın diğer kıyısında uzanmaktadır. Hit'den ayrıldım. Harbe'de geceyi geçirdim. Harbe, Fırat'ın diğer tarafında bulunmaktadır. Harbe'den ayrıldım. Fırat Nehri boyunca uzanan çayirlara (vadilere) yürüdüm. Bütün gece ve gündüz su için kazdılar. Tarlalarda bitki örtüsü olmayan düzlüğün (dağın) çölünden (yolunu) yol aldım. Platoda —çöl alanında — geceyi geçirdim. Çöl yerinden ayrıldım. Fırat Nehri üzerindeki Hudubili şehrinin çayirlerinde geceyi geçirdim. Hudubili'den ayrıldım. Zadidani ve Sabirite kentleri arasında geceyi geçirdim. Sabirite şehri, Fırat'ın ortasında yer almaktadır. Zadidani'den ayrıldım; Suri ve Talbish şehirlerinin önünde geceyi geçirdim. Talmesh, Fırat'ın ortasında yer almaktadır. Suri'den ayrıldım. Suhi ülkesinin Anat'ına yaklaştım. Anat Fırat'ın ortasında yer almaktadır." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 409)

"Harada'da geceyi geçirdim. Harada Fırat'ın diğer tarafında uzanmaktadır." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 410)

"Geceyi geçirdim. Hindanu Fırat'ın diğer tarafında uzanmaktadır. (Neredeyse içinde) çölde dolaşırken IB-(?) UR kuşlarını öldürdüm. Yavru IB-(?) UR kuşlarını ellerimle yakaladım. Fırat kıyıları (boyunca) dolaşırken geyik öldürdüm." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 410)

"Fırat Nehri'nin yukarisındaki dağların arasından baltalar ve demir [kazmalar] ile bir yol açtım." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 411)

"Sirku'da kalırken, Harani, Lakean'den haraç olarak, 3 minas altın, 10 minas gümüş, 30 bakır tava, 6 kurşun vergisi, 700 kuzu, 100+ sığır, 20 eşek aldım.

Sirku'da geceyi geçirdim. Sirku Fırat'ın diğer tarafında uzanmaktadır." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 411)

"Sirku'dan ayrıldım, Fırat'ın çayırlarında, yukarıdaki (?) Habur (?) Nehrinin aktığı (uzandı) Rummunidu şehrinde geceyi geçirdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 412)

"Geceyi Hindani şehrinin önünde geçirdim — Hindani şehri Fırat'ın diğer yakasında uzanmaktadır. Ve Hindani erkeklerinin haracını, — gümüş, altın, kurşun, gemiler, sığırlar ve sürüler — aldım. Hindani kentinden ayrıldım. Geceyi Fırat'ın sert bir dağında (yani bir platoda) geçirdim. Dağdan ayrıldım. Bit-Shabaia'da, Haridi kentine karşı, geceyi geçirdim, —Haridi şehri Fırat'ın diğer yakasında uzanmaktadır. Bit-Shabaia'dan ayrıldım. Geceyi Anat şehrinin önünde geçirdim, —Anat şehri Fırat'ın ortasında yer almaktadır." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 469)

"Güçlü silahlarımdan önce, Kudurru, yetmiş kişisiyle birlikte hayatını kurtarmak için Fırat'a girdi." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 470)

"Dağların üzerinden, Fırat'ın kıyılarında, terörü saldı, benim (kendi) şeklimde bir heykel oluşturdum." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 470)

"Calah şehrinde kalırken, bana şöyle bir haber getirdiler: "Hindani şehrinin Gölü'nün topraklarının adamları ve Suhi toprakları isyan etti ve Fırat'ı geçti." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 471)

"Bit-Hulupe'deki Suri şehrine (Halupe) çok yaklaştım. Kendi gemilerimi, Stiri şehrinde inşa ettim ve Fırat'a kadar yürüdüm ve (oradan) Fırat'ın sınırlarına kadar indim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

"Göl arazisinin bu tarafında yer alan Fırat Gölü'nde uzanan şehirleri ve Suhi ülkesini yıktım, perişan ettim, ateşe verdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

"İnşa ettiğim, nakliye için (yükleri) yirmi (gur) ve daha ileriye taşıyan deriden yapılmış gemilerde Haridi kentinde, Fırat'ı geçtim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

"Onları devirdim, savaş arabalarını yok ettim, savaşçıların 6.500'ü kılıçla kestim, geri kalanını Fırat'ın çölünde susuzlukla tükettim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

“Hayatını kurtarmak için Fırat’a karşı duran dik bir dağ olan Bisuru’yu işgal etti. İki gün boyunca onu takip ettim. Ordularının geri kalanını kılıçtan geçirdim. Onlardan ayrılanlar (geri kalanlar) Fırat’ın dağı tarafından tüketildi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

“Dummutu (ve) Asmu şehirlerini ele geçirdim, harap ettim, yok ettim, ateşle yaktım. Fırat’ın geçitlerinden, ortaya çıktım ve (sonuç olarak) ilerleyişimde bir tur yapmış oldum.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

“O sırada Fırat’ın öteki tarafında, elli güçlü yabancı boğayı, ve sekiz yabancı boğayı, canlı olarak ele geçirdim, ve yirmi MAL-SHIR kuşunu çevirdim ve yirmi MAL-SHIR kuşunu canlı olarak ele geçirdim. Fırat üzerine iki şehir kurdum; Fırat’ın bu tarafındaki Kar-Asur-nasir-pal olarak adlandırdım, ve Fırat’ın diğer tarafını da Nibarti-Asur olarak adlandırdım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 473)

“Fırat’ı taşkınlarından derilerden yapılmış gemilerde geçtim, (ve) Carchemish’e yaklaştım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 476)

“Huzirina kentinden ayrıldım ve kıyı boyunca Fırat’ın yanına doğru yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 480)

“O şehri yeniden inşa ettim, boyundurluk altına aldığım topraklardan, Suhu topraklarından, tümüyle Göl topraklarından, Fırat’ın diğer tarafında yer alan Sirku şehrinde, Zamua topraklarından en uzak sınırından, Bit-Adini ve Hatte topraklarından, ve Liburna ve Hattini topraklarından ele geçirdiğim hakları aldım ve oraya yerleştim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 484)

“O şehri yeniden inşa ettim, boyundurluk altına aldığım topraklardan, Suhu topraklarından, tümüyle Göl topraklarından, Fırat’ın diğer tarafında yer alan Sirku şehrinde, Zamua topraklarından en uzak sınırından, Bit-Adini ve Hatte topraklarından, ve Liburna ve Hattini topraklarından ele geçirdiğim hakları aldım ve oraya yerleştim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 489)

“O şehri yeniden inşa ettim, boyunduruğum altına aldığım topraklardan, Suhu topraklarından, tümüyle Göl topraklarından, Fırat’ın diğer tarafında yer alan Sirku şehrinde ve Zamua topraklarından en uzak sınırından, Bit-Adini ve Hatte topraklarından, ve Liburna (halkı) ve Hattini (hükümdarı) topraklarından ele geçirdiğim hakları aldım ve oraya yerleştim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 511)

“İlk hükümdarlık döneminde, Fırat’ı taşkınlarında geçirdim. Batan güneşin denizin kıyısına doğru ilerledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 558)

“Adini’nin oğlu Ahum şehirlerini ele geçirdim. Onun şehrinde onu hapsedtim. Taşkınlarında Fırat’ı geçtim; takviye edilmiş Hatti kentini ve dolaylarındaki şehirler ile birlikte Dabigu’yu ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 559)

“Fırat’ı geçtim. Fırat’ın öbür tarafında, (ve) Hitit halkının Pitru olarak adlandırdığı Sagur Nehri üzerinde yer alan Ana-Asurutir-asbat kentini, kendim için ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 560)

“Bir kahramanın ismiyle adlandırılan Daian-Asur’dan, Nineveh’den ayrıldım, Fırat’ı su taşkınında geçtim, Adini’nin oğlu Ahuni’yi izledim (peşinden gittim). Fırat’ın kıyısında, bir dağın zirvesi olan Shitamrat’ı kalesi yaptı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 561)

“Til-mar-ahi’ye girdim. Taşkınlarından Fırat’ı geçtim. Hatti’nin tüm krallarından hediyeler aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 563)

“Saltanatımın onuncu yılında, sekizinci kez Fırat’ı geçtim. Carchemish ve Sangara kentlerini ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 567)

“Saltanatımın on birinci yılında, dokuzuncu kez Fırat’ı geçtim. Sayısız kenti ele geçirdim. Hamath ülkesinin şehirlerine doğru indim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 568)

“Saltanatımın on ikinci yılında, onuncu kez Fırat’ı geçtim. Pakarhubuna ülkesine doğru yürüdüm. Onların ganimetlerini alıp götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 569)

“Saltanatımın on dördüncü yılında, toprağımın (bütün kaynaklarını) topladım. Fırat’ı geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 571)

“Saltanatımın on beşinci yılında, Dicle (ve) Fırat’ın kaynaklarına doğru ilerledim. Kraliyet heykelimi (yani oyulmuş) kayalıklarının üzerine diktim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 572)

“Saltanatımın on yedinci yılında Fırat’ı geçtim. Amanus Dağı’na çıktım; Sedir ağaçlarını kestim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 574)

“Saltanatımın on sekizinci yılında, Fırat’ı on altıncı kez geçtim. Aram’in Hazael’i (? Şam) savaşa çıktı. Savaş arabalarının 1.121’ini, süvarilerinin 470’ini, karagahı ile birlikte, ondan ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 575)

“Saltanatımın on dokuzuncu yılında, on sekizinci kez Fırat’ı geçtim. Amanus Dağı’na çıktım. Sedir ağaçlarını kestim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 576)

“Saltanatımın yirminci yılında, yirminci kez Fırat’ı geçtim. Kaue ülkesine doğru indim. Onların şehirlerini ele geçirdim. Onların ganimetlerini alıp götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 577)

“Saltanatımın yirmi birinci yılında, yirmi birinci kez Fırat’ı geçtim. Aram’ın Hazael (?Şam) şehirlerine doğru ilerledim. Şehirlerden dördünü ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 578)

“Saltanatımın yirmi ikinci yılında, yirmi ikinci kez Fırat’ı geçtim. Tabal topraklarına doğru indim. O zaman, Tabal’ın 24 kralından hediyeler aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 579)

“Saltanatımın yirminci üçüncü yılında, Fırat’ı geçtim. Milid ülkesinin Lalla’sının kraliyet şehri olan Uetash’i ele geçirdim. Tabal topraklarının kralları geldi ve hediyelerini aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 580)

“Saltanatımın yirmi beşinci yılında, Fırat’ı su taşkınlarında geçtim. Hatti krallarının armağanlarını, hepsini aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 582)

“Daian-Asur’a, büyük hanımın lideri (yaygın orduları) olan Turtan’ı ordumun ve karargâhımın başına gönderdim. Fırat’ı su taşkınlarında geçti. Kraliyet şehri Kinalua’da mola için durdu.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 585)

“Burmar’ana’dan ayrıldım. (Keçi) derili sallarda, Fırat’ı geçtim. Katazilu’nun, Kummuhi (Kommagene)’nin haracını, — gümüş, altın, sığır, koyun, şarap,— aldım. Pakarruhbuni topraklarına (ve) Adini’nin oğlu olan Ahuni şehirlerine karşı, Fırat’ın o tarafındaki (uzaktaki) kıyılarına yaklaştım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 599)

“Adini’nin oğlu Ahuni, ordularının çokluğuna güvendi ve bana karşı çıktı. Onu alaşağı etmeyi başardım. [Onun kentinde] onu hapsedtim. Til-bursip’ten ayrıldım, keçi derisi sallarda Fırat’ı su taşkınlarında geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 601)

“Adini'nin oğlu Ahuni, benim korkunç, dehşet veren silahlarım ve zalim savaşım (dan korktu), Fırat'ın [diğer tarafına] geçti, hayatını kurtarmak için yolunu diğer ülkelere çevirdi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 602)

“O sırada, Hatti halkının Pitru olarak adlandırdığı, Sagur Nehri üzerinde, Fırat'ın diğer tarafında bulunan ve Fırat'ın bu tarafında bulunan Mutkinu şehrinde olan, benden önce giden atam Tiglat-pileser'in yerleştiği, (ve) Asur kralı Asur-habi hükümdarlığında, Arumu topraklarının kralı tarafından zorla ele geçirilen Ana-Asur-uter-asbat şehrini, o şehirleri (eski) arazilerine geri getirdim (yerleştirdim); Asurlu adamları oraya yerleştirdim. Kar-Shalmaneser'de kalırken, sahil krallarının ve Fırat Nehri'nin kıyı (larının) krallarının haraçlarını, — gümüş, altın, kurşun, bakır, bakır kaplar, sığırlar, koyunlar, parlak renkli yünler ve keten giysiler — aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 603)

“Bahçelerini (parklarını) yok ettim; onların üzerine şiddetli mızrak yağmuru yağdırdım. Dehşet verici silahlarımdan ve kudretli ihtişamımdan korktu ve kentini terk etti, hayatını kurtarmak için Fırat'ı geçti.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 608)

“Göklerden asılı bir bulut gibi Fırat'ın kıyısında bir dağ zirvesi olan Shitamrat Dağı'nı, onun kalesi yaptı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 609)

“Kar-Shalmaneser'a yaklaşmıştım. (Keçi) derili botlarda, su taşkınlarında ikinci kez Fırat'ı geçtim. Fırat'ın o tarafındaki kralların — Carchemish'in Sangara'sı, Kumuhu'nun (Kommagene) Kundashpi'si, Guzi'nin oğlu Arame, Milidyalı Lalli, Gabari'nin oğlu Haiani, Hatia'nın Kalparuda'sı, Gurgum'un Kalparuda'sı — Ina-Asur-uttir-asbat'ta, Fırat'ın o tarafında, Hatti halkının Pitru dediği Sagur nehrinde, orada haraçları — gümüş, altın, kurşun, bakır, bakır kaplar, aldım. Fırat'tan ayrıldım, Halman'a (Aleppo) yaklaştım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 610)

“Hayatını kurtarmak için Fırat'ı geçti ve bir bulut gibi gökten sarkan, (Fırat'ın kıyısında yer alan [?].....) bir dağ zirvesi olan Shitamrat'ı kalesi yaptı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 620)

“(O) şehri yıktım, harap ettim, ateşle yaktım. Bakani'den ayrıldım. Fırat onunla geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 625)

“Hükümdarlığımın ilk yılında, Fırat'ı su taşkınlarında geçtim ve batan güneşin [Amurru'nun] denizine ilerledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 633)

“Hattineanların, Adini'nin oğlu Ahuni [nin] kentlerini, Carchemish halkını, Fırat'ın öbür taraflarında olan Bargun halkını yok ettim, harap ettim, ateşle yaktım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 633)

“Fırat'ı su taşkınında geçtim. Dolaylarındaki şehirler ile birlikte Hatti'nin Kalesi olan Dabigu'ya karşı ve tüm (bu) ülkelerin kalan şehirlerine (karşı) ikinci seferimde ilerledim. Yok ettim, harap ettim, ateşle (onları) yaktım. Fırat'ın öteki tarafındaki (yaşayan) tüm kralların haracını aldım. Bütün topraklarda kudretimi ve gücümü ispatladım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 634)

“Ennam'dan [ayrıldım]. Fırat'ın yukarısına, Milid'e karşı [ilerledim]. Lalili, Milidian haracını, [gümüş, altın, kurşun ve bakır] aldım. Kraliyet heykelimi yaptım ve Fırat Nehri'nin yanına diktim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 636)

“3. (No. 114) Fırat yanında, harap ettim, yağmaladım..... Orada Asur'un Fırat'ını kurdum Ben ondan aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 638)

“[Lalli, Milidian] haracını, gümüş, altın ve kurşun [aldım], [Kraliyet heykelimi yaptım] onu Fırat'ın yanına diktim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 638)

“3. (597'nin son sözlerinden sonra:) Fethederek üst denizden ve Nairi'nin alt denizinden ve batan güneşin büyük denizinden, Amanus (Hamani) Dağı'na kadar, — Hitit Ülkesi'nin en uzak sınırına kadar kendi boyunduruğum altına aldım. Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar kendi ellerimle fethettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 641)

“Saltanatımın dördüncü yılında, ayında [Nineveh'den ayrıldım. Fırat'ı su taşkınlarında geçtim]. [Adini'nin oğlu Ahuni'yi] takip ettim, Fırat'ın kıyısında bir dağ zirvesi olan Shitamrat'ı kalesi yaptı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 643)

“Til-mar-ahi'ye girdim. O şehri kendim için ele geçirdim. Balih tarafından ayrıldım. [Fırat'ı su taşkınında geçtim. Hatti ülkesinin krallarının haracını aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 646)

“Saltanatımın onuncu yılında, Fırat'ı sekizinci kez geçtim. Carchemish, Sangar kentlerini yıktım, harap ettim, ateşle yaktım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 651)

“Saltanatımın on birinci yılında, Nineveh’ten ayrıldım. Dokuzuncu kez Fırat’ı su taşkınlarında geçtim. Sangar’ın 97 kentini ele geçirdim. Arame’nin 100 kentini ele geçirdim, yok ettim, harap ettim, ateşle yaktım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 653)

“Saltanatımın on ikinci yılında Nineveh’ten ayrıldım, onuncu kez Fırat’ı geçtim. Pakarahubuni ülkesine karşı yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 656)

“Saltanatımın on dördüncü yılında, tüm geniş arazinin sayısız sayıdaki (halkını) topladım. 120.000 askerimle Fırat’ı su taşkınlarında geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 658)

“Tunibuni topraklarının geçitine girdim. Urartu, Arame kentlerini, Fırat’ın kaynağına kadar yaktım, harap ettim, ateşle yaktım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 661)

“Fırat’ın kaynağına ilerledim. Tanrularıma kurbanlar sundum. Orada Asur’un silahlarını yıkayıp temizledim. Daianu kralı Asia, ayaklarıma kapandı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 662)

“Saltanatımın on sekizinci yılında, on altıncı kez Fırat’ı geçtim. Aram’ın (Suriye) Hazael’i, birliklerinin çokluğuna güvendi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 663)

“Saltanatımın onuncu yılında, sekizinci kez Fırat’ı geçtim Carchemish kentlerinden 100 şehrin muhitleri ile birlikte O zamanlar [Aram (Şam) ‘ın] Hadad-ezer’i birbirlerinin gücüne güvendi yenmeyi başardım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 667)

“[Bir kahramanın ismiyle adlandırılan Daian-Asur’dan], Nineveh’den ayrıldım. [Fırat’ı su taşkınlarında geçtim]. Adini’nin oğlu Ahuni’yi takip ettim. Göklerde [asılı bir bulut gibi] Fırat’ın kıyısında bir dağ zirvesi olan Shitamrat’ı, onun kalesi yaptı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 670)

“Saltanatımın on sekizinci yılında, on altıncı kez Fırat’ı geçtim. Aram’ın Hazael’i, birliklerinin çokluğuna güvendi, ordularını çok sayıda topladı, Lebanons’un önündeki bir dağ zirvesi olan Saniru’yu kalesi yaptı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 672)

“Yukarı denizden aşağı denize, — Hatti, Luhute, Adri, Labnana, Kue, Tabali, Melidi (topraklarının) — fatihi. Dicle ve Fırat kaynaklarının kâşifi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 674)

“Hatti toraklarından en uzak sınırına, Melidi topraklarına, Daiani topraklarına (ve) Sühme’ye, Arzashkun’a, Urartu kraliyet şehri Arara’ya, Gilzanu topraklarına (ve) Hubushkia’ya Dicle’nin kaynağından Fırat’ın kaynağına kadar, içerideki Zamua topraklarının denizinden, Kaldu topraklarının denizlerine kadar, kontrol altına [ayağıma] aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 686)

“[Nairi ülkesinin denizinden Büyük Deniz’e kadar) batan güneşin fatihi, (?) büyüleriyle Melidi, Daiani, Suhme’deki Hitit topraklarını], Arazashkun, [Urartulu Arame’yi, Gilzani ülkesi] kraliyet şehrini, Hubushkia şehrini, Urartu ülkesini [Dicle’nin kaynağından] Fırat’ın kaynağına, Zamua ülkesinin denizinin içerisinden, Kaldu topraklarının denizine kadar boyunduruğum altına aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 690)

“Kraliyet tahtına oturduğum (benim) saltanatımın beşinci yılında, kudretli bir şekilde, ülkemin (birliklerini) Asur’un her yerde yayılan ordularına taşıdım. Palashtu’ya (Palestine) karşı ilerleme emri verdim. Fırat’ı su taşkınlarında geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 734)

“Mallarıyla birlikte 72,950 kişi,.....dan [Sardurri, hayatını kurtarmak için, gece kaçtı ve daha fazla görülmedi Fırat’ın karşısındaki köprüye, topraklarının sınırına kadar onu takip ettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 769)

“Kummuhi, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbissa, Harbisinna, [Barbaz], Tasa, Enzi, Anganu, Benzu, Urartu kaleleri, Kallania ve nehrine sınırı olan Fırat Nehri’ne kadar Kuta, Urra, Arana, Taba, Uallia kentlerini ele geçirdim ve onları Asur sınırına getirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 787)

“Hükümetimin başından, hükümdarlığımın on yedinci yılına kadar, Itu ‘Rubu, Hamarani, Luhftatu, Harilu, Rubbu, Rapiku, Hiranu, Rabilu, Nasiru, Gulusu, Nabatu, Rahiku, Ka Rummulutu, Adile, Kipre, Ubulu, Gurumu, Bagdadu, Hindiru, Damunu, Dunanu, Nilku, Rade, Da., Ubulu, Karma’, Amlatu, Ru’a, Kabi’, Li’tau, Marusu, Amatu, Hagaranu (kabilelerini), Dur-Kurigalzu, Adidu (?) (şehirlerini), Sarragiti, Labbanat, Kar-bel-matati’nin kalelerini, —Dicle, Fırat,

Surappi, hatta alt deniz (Basra Körfezi) kıyısı yanındaki Uknu'nun kıyılarındaki Arameanların hepsini, ve Surappi'yi, 'ya kadar fethettim, çoğunu kılıçtan geçirdim, onların ganimetlerini alıp götürdüm." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 788)

"[Hükümdarlığımın başlangıcından, hükümdarlığımın on yedinci yılına kadar, Itu ' ; Rubu', Hamaranu, Luhftatu, Harilu, Rubbu, [Rapiku, Nabatu, Gurumu, Dunanu, Ubulu, Ru'ua, Li'tau, Marusu (kabilelerini), Dur- Kurigalzu, Adida (şehirlerini), Sarragiti ve Labnat'ın kalelerini, —Dicle, Fırat, Surappi ve Uknu'nun kıyısında yaşayan doğan güneşin alt denizine kadarki Arameanların hepsini ele geçirdim, Asur sınırının içine onları getirdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 805)

"Hükümdarlığımın başlangıcından, hükümdarlığımın on yedinci yılına kadar, Itu', Rubu' (?), Hamarani, Luhuatu, Nabatu, Hindiru, Ru'ua, Li'tau, Marusu, Pukudu (kabilelerini), —Dicle, Fırat, Surappi ve Uknu'nun kıyısında yaşayan doğan güneşin alt denizine kadarki Arameanların hepsini ele geçirdim, Asur sınırının içine onları getirdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 809)

"Asur, Nab A, (ve) Marduk'un yardımıyla, Fırat'ı güçlü ordum ile geçtim ve yüzümü Bit-Dakkutu'daki Dur-Ladinnu şehrine doğru çevirdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 35)

"Fırat'tan (önde gelen) bir kanal açtı ve onu çevresinin (kentin) en üstüne taşıdı. Savaşların yapıldığı şehrin çayırklarını suyla doldurdu ve köprüleri (hendekleri) kurdu." (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 39)

"(Toprağı) zincir ile, büyük duvarının önünü söktü ve hendekleri 200 cubit genişliğinde, onu 1/2 GAR (9 cubit) derinleştirdi ve yer altındaki sulara ulaştı. Fırat'tan (önde gelen) bir kanal açtı ve onu ovanın (kentin) en üstüne taşıdı. Fırat'tan bir kanal kesti (lider) ve onu (kentin) ovasına kadar taşıdı." (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 67)

"O sırada, - II ev vergisi, 30 minas altın, 2.100 vergi, 24 minas gümüş, Carchemish, Fırat Nehri kıyısındaki Hatti ülkesinin kralı olan Pisiris'ten ele geçirdiğim büyük (miktardaki) ganimeti hazineye yerleştirdim." (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 138)

"Bu akan suları taşıyan bir hendek kazdı ve Fırat gibi bolluk getirdi." (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 160)

“(Bunun üzerine) Ben, Shamash ve Marduk’un lanetinden korkan, yasal hükümdar olan, Asur’un talimatını gözlemleyen Sargon, Dicle ve Fırat’ı yılın bahar suyunun yüksek taşkınında, (en) yüksek suyunda teknelerde [geçtim] [ve] yolumu kuru arazilere çevirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 195)

“Geri döndüğümde, Dicle ve Fırat kıyılarında yaşayan Arameanları ele geçirdim ve ganimetlerini alıp götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 302)

“Savaşçılarım, yanlarındaki kuru topraklarda ben devam ederken, Fırat’da gemilerde battılar. (onları) Bab salimeti’ye ilerlettim. Başımın kaldırılmasında, Fırat’ın kıyısından, denizin kıyısına, iki çift-saatlik bir yolculuk, karadan, hepsi güvenle tamamlandı (?).” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 319)

“Savaşçılarımın gemileri, Fırat Nehri’nin sularını dehşet verici denizlere boşalttığı (taşıdığı) nehrin ağzındaki bataklıklara ulaştı. Onlarla Bitter Deniz (Basra Körfezi) kıyısında buluştum.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 319)

“Babil’i yok ettikten sonra, bununla birlikte tanrıları paramparça ettim ve halkını kılıçla vurdum, —o şehrin zemini taşınmış olabilir, onun zeminini kaldırdım ve Fırat’a (ve) denize doğru götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 438)

“Nisanu ayında, ilk ayda, kentim Asur’dan ayrıldım. Dicle (ve) Fırat’ı su taşkınlarında geçtim; vahşi-öküz gibi güçlü (zor) dağların üzerinde ilerledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 555)

“Baltalarla, fundalıkların sazlıklarını ve ağaçları kestiler, köklerini çektiler. Fırat Nehri’nin sularında baraj yaptım, ortasından itibaren onların akıntısını kestim ve onları eski kanallarına (yollarına) yönlendirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 682)

“Dicle ve Fırat’ı onlar (ordular) taşkınları yükseldiğinde güvenle geçtiler, uzaktaki yollara yürüdüler, yüksek dağlara tırmandılar, gür ormanları yarıp geçtiler, güçlü gissu-ağaçları ve amurtinnu arasında, dikenli çalılar ile kaplı yolların üzerinde güvenli bir şekilde yürüdüler.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 823)

“Efsanevi Nimrod ve Asur tahtındaki tarihi cedlerinin çoğu gibi, Assurbanipal “efendinin önünde güçlü” bir avcıydı. Aslanlar, Fırat boyunca çalılıkları Hammurabi günlerinden günümüze kadar istila etmişlerdir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1020)

“O yerin “gövdesi”ni parlak yaptı, Dicle ve Nehir (yani, Fırat) olarak ve büyük tanrıların şölenu için onu kurdu.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1135)

“Onuncu yılda, Aiaru ayında, Nabopolassar, Babil ordusunu harekete geçirdi ve Fırat’ın kıyısına (kadar) yürüdü. Suhu ve Hindanu topraklarının halkı, ona saldırmadı (ama), haraçlarını önüne serdi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1167)

“Simanu ayında, dördüncü günde, Fırat’ın ortasındaki bir şehir olan Rahilu’ya bir saldırı yaptı ve o gün şehri aldı. Onun Fırat’ın kıyısının (bir noktaya) aşağıya kadar indirdikleri taştan onun önünde inşa edilmiştir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1175)

Euphrates – Fırat Augustae’da şu şekilde geçmektedir:

“Bunun üzerine, Fırat’ın ve Dicle’nin doğusundaki tüm fetihleri bıraktı ve sonrasında daha önce de söylediği gibi, vatandaş olarak sahiplenilemedikleri için Makedonları serbest ve bağımsız olarak ilan edilmeleri için zorlayan Cato’nun örneğini verdi.” (The Scriptokes Historiae Augustae I, X, V)

“Sonunda, ancak, personelinin ısrarıyla Fırat için yola koyuldu, ancak kısa süre sonra, her ikisi de babası Marcus tarafından gönderilen karısı Lucilla’yı almak için, o Fırat’a geri döndü.” (The Scriptokes Historiae Augustae I, VII, VII)

2. 2. 5. Nymphius

Modern Batman çayıdır (Yıldırım, 2011: 224; Yıldırım, 2016: 67).

Nymphius Procopius’ta şu şekilde geçmektedir:

“Ancak, Celer, askeri bitliğiyle beraber, Nymphius Nehri’ni geçti ve Arzanene’ye bir çeşit istila gerçekleştirdi. Bu nehir, Amida’dan yaklaşık üç yüz stade ötede, Martyropolis’e çok yakındır. Böylelikle, Celer’in birlikleri ülkeyi yağmaladı ve çok geçmeden geri döndü ve bütün istila kısa sürede tamamlandı.” (Procopius, History of the Wars Books I and II, I, VIII)

“Bu şehir, Sophanene adı verilen ülkede, Amida kentinden kuzeye doğru iki yüz kırk stada uzaklığında uzanmaktadır; Romalı ve Pers topraklarını ayıran sadece Nymphius Nehri üzerindedir.” (Procopius, History of the Wars Books I and II, I, XXI)

“Bu Peter, eskiden Perslere bağlı bir bölge olan Nymphius Nehri’nin ötesinde bir Arzanene yerlisi idi, ancak daha bir çocukken, Justinus Amida’nın alınmasından sonra Pers topraklarını Celer’in ordusuyla istila ederken İmparator Justinus tarafından ele geçirilip köleleştirildi.” (Procopius, History of the Wars Books I and II, II, XV)

2. 2. 6. Teleboas

Modern Karasu nehridir (Talbert, 2000: 1279).

Teleboas Ksenophon'da şu şekilde geçmektedir:

“Irmak aşılınca Yunanlılar sıraya dizilip öğlene doğru Armenia'da ilerlemeğe başladılar; dümdüz, pek hafif engebeli bir bölge olan bu yörede beş fersenge yakın yol aldılar; çünkü Kardukh'larla bölge ilişkilerinin düşmanca olması yüzünden ırmak yakınında şehir yoktu. Ulaştıkları şehir büyük bir şehirdi; satrapın burada bir sarayı vardı, evlerin çoğunun üstünde de kuleler yükseliyordu; yiyecek içecek boldu. Oradan iki konakta on beş fersenk aşarak Dicle'nin kaynaklarından geçtiler. Oradan üç günde on fersenk yol alıp küçük ama güzel bir ırmak olan Teleboas'ın kıyılarına vardılar. Irmak kıyılarında pek çok köy vardı. Bu bölgeye Batı Armenia adı veriliyordu. Satrapın generallerinden Tribazos tarafından yönetilmekteydi. Bu Tribazos, Kralın gözdesi olmuştu ve Kralın yanında olduğu sıralarda atma binmesine ondan başka kimse yardım edemezdi.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, IV, 3)

2. 2. 7. Tigris

Modern Dicle nehridir (Umar, 1993: 212-213).

Dicle – Tigris Appian'da şu şekilde geçmektedir:

“Bunlardan, şu an en meşhur ikisi, biri denizde, diğeri Dicle nehrinde bulunan iki Seleucias, Phoenicia'da Laodikea, Lübnan Dağı'nda Antioch ve Suriye'de Apamea'dır.” (Appian, Roman History II, XI, IX, 57)

“Ayrıca, Magi'den, Dicle üzerinde olan Seleucia'nın temellerinin başlatılması için elverişli gün ve saati belirtmeleri istendiğinde, kendilerine karşı böyle bir kale inşa etmek istemedikleri için saati çarptırdıklarını söylüyorlar.” (Appian, Roman History II, XI, IX, 58)

Dicle – Tigris Arrian'da şu şekilde geçmektedir:

“Xenophon, Fırat'tan Dicle'ye kadar uzanan Media duvarının, ham tuğla yerine, yanmış tuğladan yapıldığını gözlemler. Herodot, Babil duvarlarının benzer şekilde yanmış tuğlalardan örüldüğünü fark eder.” (Arrian, Voyage Round the Euxine Sea, 50)

Dicle – Tigris Dio'da şu şekilde geçmektedir:

“İlkbaharın gelişiyle birlikte Trajan düşman ülkesine ilerledi. Şimdi Dicle'nin yakındaki bölge, gemi yapımına uygun kalaslardan yoksun olduğu için, Nisibis'i

çevreleyen ormanlarda inşa edilen tekneleri nehre vagonlarla getirdi.” (Dio, Roman History, 68, 26)

“Trajan, teknelerin bu yoldan aşağıya inmesini sağlamak ve köprü yapma fırsatını bulmak için Fırat Nehri’ni Dicle’ye giden bir kanaldan geçirmeyi planlamıştır. Bu yüzden tekneleri, nehirler arasındaki boşluğun en az olduğu noktadan - bütün Fırat akıntısı bir şekilde Dicle’ye katılan bir bataklığa boşalır- motorları çekerek tekneleri nakletti ve sonra Dicle’yi geçti ve Ctesiphon’a girdi.” (Dio, Roman History, 68, 28)

“Ctesiphon’u işgalinden sonra, Kızıldeniz’e yelken açmak istediğini hissetti. Bu, okyanusun bir parçasıdır ve eskiden orada yönetici olan biri tarafından böyle adlandırılmıştır. Athambelus’un kral olduğu Dicle’deki ada olan Mesene’yi, zorluk çekmeden almıştır. [Ve vergi ödemesi emredilmesine rağmen, Trajan’a sadık kalmıştır.] Ama bir fırtına ve Dicle’nin şiddeti ve okyanustan geriye doğru akan akıntıdan dolayı tehlikeye düştü.” (Dio, Roman History, 68, 28)

“Dönüşü farklı bir yoldan yapıldı, çünkü önceki rotada bulunan odun ve gıda bitmişti. Bazı askerleri, kaynaklarına doğru olan akıntıyı takiben Dicle boyunca kara yoluyla bazıları ise gemilerde geri çekildiler.” (Dio, Roman History, 76, 9)

Dicle – Tigris Herodotos’ta şu şekilde geçmektedir:

“Kyros, Babil üzerine yürürken Gyndes kıyılarına ulaştı, bu su dağlık bir yer olan Matien’ler ülkesinden kaynar, Dardanes topraklarından geçer ve başka bir ırmağa, Dicle’ye dökülür; Dicle de Opis kenti yanından geçip Erythreia denizine dökülür.” (Herodotos, Herodot Tarihi, 1, 189)

“Zira bütün Babil, Mısır’da olduğu gibi, kanallarla çizilmiştir; bu kanalların en büyüğüne kayıklar da girebilir; bu kanal, ufukta kış güneşinin doğduğu nokta doğrultusundadır, Fırat’tan çıkıp başka bir ırmağa, yanında Ninive’nin kurulmuş olduğu Dicle’ye doğru akar.” (Herodotos, Herodot Tarihi, 1, 193)

“Evlerinden başlayarak yeraltından bir yol kazmaya giriştiler ve yönünü ip gerip iyice hesapladıktan sonra, kral sarayına kadar ulaştılar; kazdıkları yerden çıkan toprağı, gece götürüp Dicle’ye, yani Ninive’yi sulayan ırmağa atıyorlardı; tâ sonunda, tasarladıkları işi başarınca kadar bu böyle gitti.” (Herodotos, Herodot Tarihi, 2, 150)

“Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle’dir; ikinci ve üçüncü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak

olmadıkları halde aynı adı taşırlar, birincisi Armenia'dan, öbürü Matien'lerin ülkesinden gelir." (Herodotos, Herodot Tarihi, 5, 52)

"Esir edilen Miletos'lular Susa'ya gönderildiler. Kral Dareios bunlara kötülük etmedi; Erythreia denilen denizin kıyılarında ve Dicle suyunun ağzında bulunan Ampe kentine yerleştirmekle yetindi." (Herodotos, Herodot Tarihi, 16, 20)

Dicle – Tigris Ksenophon'da şu şekilde geçmektedir:

"Dicle'den çıkan dört kanal buradadır; genişlikleri yüz ayaktır; çok derindirler, üstlerinde buğday yüklü tekneler gidip gelir; Fırat'a dökülürler, birbirlerinden bir fersenk uzaklıktadırlar; üstlerinde köprüler vardır." (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, I, VII, 15)

"Bunun doğru olduğunu gösteren sağlam nedenler var; çünkü öğrendiğime göre Kral ile aramızda ancak teknelerle geçilebilecek büyük bir ırmak olan Dicle varmış; bizimse tekemiz yok." (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, II, 3)

"Bu kanallar Dicle'den çıkıyor ve kırları sulamak için kazılmış hendekleri besliyordu; bu hendekler, daha küçük hendeklere bölünüyor ve sonunda Yunanistan' da has buğday tarlalarını sulamak için düzenlenen küçük arklar halini alıyordu. Sonra Dicle'ye varıldı. Oraya yakın bir yerde ırmağa on beş stadion uzaklıkta büyük ve çok kalabalık bir şehir olan Sittake vardı." (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 13)

"Ayrıca Dicle köprüsü yakınına bir nöbetçi dikmenizi istiyorlar; çünkü Tissaphernes bu gece, başarabilirse geçmenize engel olmak ve sizi ırmak ile kanal arasında sıkıştırmak için, köprüyü yıkmayı tasarlıyor." (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 17)

"Klearkhos bu düşünceleri dinledikten sonra haberciye kanal ile Dicle arasında kalan bölgenin büyüklüğünü sordu. Adam büyük olduğunu birçok önemli şehir ve köyü kapsadığını söyledi. Bunun üzerine, Barbarların bu haberciyi bir tuzak olarak, Yunanlıların köprüyü yıkıp bir yandan Dicle, öbür yandan kanal tarafından korunan bölgede kalıp, iki su arasındaki bu geniş, verimli ve çiftçi dolu bölgede yerleşmelerinden ve burasının sonradan Krala kötülük etmek isteyen herkese bir barınak olmasından korktukları için gönderdikleri anlaşıldı." (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 21 – 22)

“Şafakta Yunanlılar otuz yedi tekneden oluşan bir köprüden ve elden gelen her tedbiri alarak Dicle’yi aştılar.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 24)

“Dicle kıyılarından dört günde yirmi fersenk aşılarak yüz ayak genişliğinde olan ve üstünde bir köprü bulunan Physkos ırmağına ulaşıldı.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 25)

“Oradan, Dicle solda bırakılarak çölde dört günde yirmi fersenk aşıldı.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, II, IV, 28)

“Düşmanlar bu başarısızlık üstüne uzaklaştılar. Yunanlılar da günün geri kalan kısmında rahatsız edilmeden ilerleyip Dicle kıyısına vardılar.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, III, IV, 6)

“Khrisophos’un birlikleri tepeden inip yiyeceği bol bir köyde konakladılar. Bu ovada, Dicle boyunca, daha pek çok başka zengin köy vardı. Öğleden sonra düşman ansızın ovada belirip yağma için (gerçekten çok sayıda sürü Dicle’nin öbür yanına aktarılmak istendiği sırada ele geçirildi) dağılmış olan Yunanlılardan birkaçını öldürdü.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, III, V, 1)

“Yunanlılar Dicle’nin derinliği ve genişliği dolayısıyla aşılmasının imkânsız olduğu yere varınca ve sularına dimdik inen Kardukh dağlar yüzünden kıyısının izlenmesi de söz konusu olmayınca, komutanlar, dağlardan ilerlemeye karar verdiler. Tutsaklar onlara Kardukh dağlarını aştıktan sonra isterlerse Dicle’yi Armenia’daki kaynağından aşacaklarını, isterlerse de çevresini dolanacaklarını söylemişlerdi. Ayrıca, Fırat’ın kaynağının, Dicle’ninkinden uzak olmadığı söyleniyordu ve bu doğrudu.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, I, 2 – 3)

“Oradan iki konakta on beş fersenk aşarak Dicle’nin kaynaklarından geçtiler.” (Ksenophon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, IV, IV, 3)

Dicle – Tigris Tacitus’ta şu şekilde geçmektedir:

“Gemilerden bir köprü yapıldığı ve ordunun karşı tarafa gönderildiği zaman, bir sürgün zamanı ve Tiberius’un bir desteği zamanında, Dalmatian (Dalmaçya) savaşını bitirdiğinde binlerce süvari ile kampa gelen ilk kişi Ornospades idi, ve bu nedenle Roma vatandaşlığı verildi; fakat daha sonra, çok şereflendirilmiş olan kralıyla olan dostluğunu sürdürdükten sonra, Fırat ve Dicle’nin meşhur akarsuları tarafından kuşatılan Mezopotamya adını almış ovalardan sorumlu hale getirildi.” (Tacitus, The Annals, 6, 37, 3)

“Daha sonra, Carenes ile güçlerini birleştirdikleri karın ve dağların tükendiği ovalara yaklaşımları üzerine ve Dicle akıntısını geçtikten sonra, Kralları İzates’in açıkça Meherdates ile bir ittifak kurduğu Adiabeni’ye doğru yol aldılar ancak gizli ve daha büyük bir sadakat Gotarz’lara karşıydı.” (Tacitus, *The Annals*, 12, 12, 3)

Dicle – Tigris Procopius’da şu şekilde geçmektedir:

“Başlangıçta karısının sapıklıklarından o kadar güçsüz duruma düşmüştü ki, İmparatorluk sınırlarından çok uzaklaşmayı istememişti; böylece karısının Bizans’tan geldiğini öğrenir öğrenmez geri dönebilecek ve bulduğu yerde onu cezalandırabilecek bir durumda olmayı kararlaştırmıştı. Bu amaçla Arethas ve adamlarına Dicle’yi geçme emrini verdi, ama önemli bir başarı sağlayamadan memleketlerine geri dönmek üzere yola koyuldular. Kendi ise Bizans sınırından bir günlük yürüyüşten çok uzaklaşmamaya dikkat ediyordu.” (Procopius, *Bizans’ın Gizli Tarihi*, 1, 38)

“Ama yarım günde gidilebilecek başka bir yol vardı. Ve hiç kuşkusuz, daha başlangıçta Dicle’yi bütün ordusuyla geçmeye hazırlık yapabilseydi, bütün Asur bölgesini yağma edebilir, Ktesifon kentine kadar direnmeyle karşılaşmadan gidebilir, Antakya’daki tutsakları ve öteki Bizanslıları kurtarabilir ve anavatana güven içinde dönebilirdi.” (Procopius, *Bizansın Gizli Tarihi*, 1, 38 – 39)

“Arap komutan Arethas yönetiminde bir Bizans kuvvetini ayırdığı, bu kuvvetin Dicle’yi geçerek şimdiye kadar dokunulmamış bir bölgeyi altüst ettiği haberlerini getiriyorlardı.” (Procopius, *Bizansın Gizli Tarihi*, 1, 40)

“Chosroes da, barışın detayları iki tarafa da olabildiğince iyi düzenlenmiş gibi görüldüğü zaman bizzat kendisini Bizans’a kabul ettirmek amacıyla Nisibis kentinden yaklaşık iki günlük uzaktaki Dicle Nehri’ne geldi.” (Procopius, *History of War I and II*, I, XI)

“Armenia’da, özellikle yüksek olmayan bir dağ vardır, kuzeye doğru uzanan Theodosiopolis’ten iki ila kırk arasında devlet ayrılmıştır. Bu dağdan sağında Fırat ve diğeri Dicle olarak adlandırılan iki nehir oluşturan iki su kaynağı çıkmaktadır. Bunlardan biri olan Dicle, sapsular ve içine boşalan küçükler dışında hiçbir kolları olmadan, doğrudan Amida kentine doğru inmektedir. Ve bu kentin kuzeyine uzanan ülkeye devam ederek Asur topraklarına girer.” (Procopius, *History of War I and II*, I, XVII)

“Tauric Armenia ve Celesene topraklarından, Dicle’nin sağına akan Fırat Nehri, geniş bir bölgenin etrafından akar ve aralarında Persarmenliler denilen bölgeden aşağı akan verimli akarsu Arsinus’da olan birçok nehir ona katıldığı için doğal olarak büyük bir nehir haline gelir ve eskiden Beyaz Suriyeliler denilen, ancak şimdilerde ilk önemli şehri Melitene olan Küçük Armenialılar olarak bilinen halkın ülkesine akar. Oradan, Samosata ve Hierapolis’ten ve o bölgedeki tüm kasabalardan iki nehirin birbirleriyle Dicle adını taşıyan bir akıntıda birleştiği Asur topraklarına kadar akar. Fırat Nehri’nin dışında kalan ve Samosata ile başlayan topraklara Antik Çağlarda Kommagene deniyordu, ancak şimdi nehirden dolayı isimlendirilir. Ancak nehrin içindeki kara, yani Dicle’nin ve kendi arasında olan, uygun bir şekilde Mezopotamya olarak adlandırılır; ancak, bunun bir kısmı sadece bu isim ile değil, aynı zamanda başkaları tarafından da adlandırılır.” (Procopius, History of War I and II, I, XVII)

“Hemen, Rufinus ve Alexander ve Thomas, Hermogenes’in elçisi olarak davranmaya başladılar ve hepsi Dicle Nehrine Pers kralından önce geldi.” (Procopius, History of War I and II, I, XXII)

“Ve kaleyi ele geçirdikten sonra, Tanrı isterse, o zaman tüm orduyla Dicle Nehri’ni arkadaki herhangi birinden kötülük görme korkusu duymadan ve Asurlularla olan meselelerin nasıl olduğunu iyi bilerek geçmemize izin verir.” (Procopius, History of War I and II, II, XIX)

“Böylece, Arethas ve adamları Dicle Nehri’ni geçip Asur’a girdiler.” (Procopius, History of War I and II, II, XIX)

“Saracener ve ordunun en verimli askerleri Dicle nehrini geçtiler ve bir gün, ne zamandan beridir bilmiyorum, kendilerini öyle bir durumda buldular ki bize bir haberciyi göndermeyi bile başaramadılar ve Rhecithancus ve Theoctistus, elbette gördüğünüz gibi, Alamoundaras ordusunun hemen hemen her anında Finike’nin tam ortasında olduğuna, orada tüm ülkeyi yağmaladığına inanmaktan uzaklaşacaklardır.” (Procopius, History of War I and II, II, XIX)

“Chosroes, Petra’yı aldıktan sonra, kendisine Belisarius’un Pers topraklarını istila ettiği ve Nisibis kenti yakınlarına girdiği, aynı zamanda Sisauranon kalesinin işgali ve Arethas ordusunun Dicle nehrini geçtikten sonra yaptığı tüm şeyler bildirildi. Daha sonra, Petra’da bir garnizon kurdu ve ordunun geri kalanıyla ve yakalanan

Romalılarla Persia'ya topraklarına yürüdü." (Procopius, *History of War I and II, II, XIX*)

"Bu iki kasaba yalnızca Dicle Nehri ile ayrılmıştır, çünkü aralarında başka hiçbir şey yoktur. Orada elçiler Chosroes ile bir araya geldiler ve Romalılara Lazica ülkesini geri vermelerini ve onlarla tam bir güven temelinde barış kurmasını istediler." (Procopius, *History of War I and II, II, XXVII*)

"Makedonyalı İskender Pers Kralı'nı devirdiğinde Persler sessizce boyun eğdiler, ancak Parthianlılar Makedonyalılara karşı isyan ettiler ve mücadelede üstün geldiler, onları ülke dışına sürdüler ve Dicle Nehri'ne kadarki bölgeleri ele geçirdiler, ve Pers devleti bundan sonra beş yüz yıl boyunca, Mamaea'nın oğlu İskender Romalıların İmparatoru oluncaya kadar onlara bağımlı kaldı." (Procopius, *Buildings, 3, 1, 5*)

Dicle – Tigris Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

"Asya'daki Lycus, Erasmus Margolis ve Mezopotamya'daki Dicle Nehri toprağın dibine doğru geri çekildi ve tekrar yükseldi." (Pliny, *Natural History, II, 106, 103*)

"İç bölgedeki ülkeye Damascena adı verildi ve daha ilerisinde ve daha güneyde Babylonia bulunmaktadır. Fırat ve Dicle arasında kalan bölüme, Toros Sophene'nin ötesinde ve Kommagene'nin aynı zincirde bulunan bu tarafa Mezopotamya denilir." (Pliny, *Natural History, V, 13, 12*)

"Genelde Dicle'deki Seleucia olarak bilinen Parthianların Seleucia'sına 337 mil, Suriye kıyılarından en yakın bölgesinden 203 mil, Şam'a ise yirmi yedi milden daha az uzaklıktadır." (Pliny, *Natural History, V, 21*)

"Zeugma'dan 594 mil uzaklıktaki, Massice köyünün yakınında Fırat, solda Mezopotamya'ya doğru akan, Seleucia'dan geçen ve o kentin etrafında akarken Dicle'ye ulaşan iki kanala ayrılır." (Pliny, *Natural History, V, 21, 26*)

"Paryadres olarak bilinen dağlardan başlayarak Büyük Armenia, daha önce de belirttiğimiz gibi, Fırat nehri tarafından Kapadokya'dan ve nehrin ana yatağından ayrıldığı yerde Mezopotamya'dan daha az ünlü olmayan Dicle nehri ile ayrılıyor." (Pliny, *Natural History, VI, 9, 9*)

"Küçük Armenia'daki en ünlü şehirler, Fırat'ın yanında yer alan Büyük Arsamosata'da, Dicle'deki Carcathiocerta, yüksek bir alanda ve Araxes nehri Artaxata ile birleştiği ova üzerinde bulunan Caesarea - Aza ve Nicopolis'dir." (Pliny, *Natural History, VI, 10*)

“Dicle ve erişilemeyen dağlar Adiabene’yi çevrelemektedir.” (Pliny, Natural History, VI, 10)

“Eski zamanlarda, Dicle’nin yatağındaki en ünlü bir şehir olan ve batıya dönük bir yönü olan Ninus da vardı.” (Pliny, Natural History, VI, 16)

“Adiabene’ye katılan, önünde Dicle nehrinin aktığı eskiden ‘Carduchi’ olarak bilinen ve şu anda Cordueni olarak bilinen insanlar vardır: ve onların yanında ise Hazar Kapıları’na sahip olan Par Odoti adlı Pratitae vardır.” (Pliny, Natural History, VI, 17, 15)

“Daha sonra Fırat’ın ağzına ulaştılar ve ondan sonra Charax çevresindeki Eulaeus ve Dicle nehirleri tarafından oluşturulan bir göle geçtiler, Charax civarında, daha sonra Dicle nehrindeki Susa’ya geldiler.” (Pliny, Natural History, VI, 26)

“Gordysei’ye kadar uzanan toprakları Dicle’ye düşen Zerbis Nehri’nden geçerek Aloni’ye katılır; daha sonra Azoneler, bir dağ kabilesi olan Silici vardır, ve batıda Gaugamela kenti boyunca uzanan Orontesler ve aynı zamanda Sue(ler) kayalar üzerine yerleşmişlerdir.” (Pliny, Natural History, VI, 30)

“Diğer tüm açılardan, Nicator tarafından Dicle ve Fırat’tan başlayan kanalın birleştiği bir yerde, doksan mil ötede, Nicator tarafından bu amaç için kurulan Seleucia çevresine bağlı olarak nüfusu boşaltılarak bir çöle çevrilmiştir.” (Pliny, Natural History, VI, 30)

“Seleucia, Fırat yoluyla Mezopotamya’nın başlangıcından on bir bin yirmi beş mil; Dicle Nehri yoluyla Kızıldeniz’den iki yüz yirmi mil ve Zeugma’dan, yedi yüz yirmi üç mil uzaklıktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 30)

“Yukarıdakilerin yanı sıra, Mezopotamya’da, Dicle kıyılarında ve Fırat’la birleştiğine yakın olan ve adı Digba olan başka bir kasaba vardır. Ancak Dicle’nin kendisine ait bazı özellikler şimdi verilecektir. Bu nehir, Büyük Armenia bölgesinde, ovada bulunan çok göze çarpan bir kaynaktan yükseliyor. Yerin adı Elegosine’dir ve nehir, akmaya başlar başlamaz, yavaş bir akımla birlikte, Diglito adına sahiptir. Akışı daha hızlı bir hale geldiğinde, çabukluğundan ötürü kendisine verilen Median dilinde bir ok anlamına gelen Dicle ismini alır.” (Pliny, Natural History, VI, 31)

“Bu göl, ancak gölün içinden geçerken nehrin akımına asla girmeyen yalnızca bir tür balık üretir: ve benzer şekilde, Dicle’nin balıkları gölün sularına doğru olan akıntı dışında asla yüzmeyeceklerdir.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Arsani'ninkiler, daha önce de söylediği gibi, daha hafif olduğu için, Dicle nehrinin yüzeyinde yaklaşık dört mil boyunca süzülüyor, sonra ayrılıyorlar ve Arsanias Fırat'a akıyor. Dicle, Armenia'dan geçtikten ve tanınmış nehirler Parthenias ve Nicephorion'u kendine kattıktan sonra, Arap Orei'lerini Adiabeni'den ayırıyor ve daha sonra da daha önce belirtildiği gibi Mezopotamya ülkesini oluşturuyor.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“İki akarsu Dicle ve Fırat'ın ağızları arasında mesafe eskiden yirmi beşi ya da bazı yazarlara göre, sadece yedi mil uzaklıktaydı, ikisi de denize doğru seyrediyordu. Ancak Orcheni ve nehir yatakları üzerinde yaşayan diğerleri, uzun zamandan beri, sulama amacıyla, Fırat'ın sularını baraja çevirdiler ve kendini yalnızca Dicle'nin yardımı ile denize boşaltabiliyordu.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Dicle Nehri kıyısındaki ülke, ilçelerinden biri olan Mesene'den daha önce bahsettiğimiz Parapotamia olarak adlandırılıyor.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Bu halklar ve Mesene arasında, Arbelitis ve Palaestine olarak da adlandırılan Sittacene bulunmaktadır. Sittace şehri Yunan kökenlidir; bu ve Sabdata doğuya uzanır ve batıda Antiochia ve aynı zamanda iki nehir arasında Dicle ve Tornadotus, Antiochus'un annesinin ismini verdiği Apamea bulunmaktadır. Dicle Nehri, Archoüs'ün suları tarafından da geçilen bu şehri kuşatır.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Dicle nehrinin kuzey kanalında, Susa'dan yüz otuz beş mil uzakta olan Babytace kasabası yer almaktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Bu yazar bize; Media, Parthia ve Persis'in doğuda İndus tarafından, batıda Dicle tarafından, kuzeyde Toros ve Kafkaslar ve güneyde Kızıldeniz tarafından sınırlandırıldığını bildirir; bu ülkelerin uzunluğu on üç yüz yirmi mil ve genişliği sekiz yüz kırk'tır ve bunlara ek olarak, sekiz yüz mil uzunluğunda ve üç yüz altmış genişliğinde, doğuda Dicle, batıda Fırat, kuzeyde Toros zinciri, güneyde ise Persian Denizi tarafından sınırlanan Mezopotamya bulunmaktadır.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Charax, Arabia Felix'in daha belirgin bölümünü başlatan, Basra Körfezi'nin en uç noktasında yer alan bir şehirdir: sağda Dicle ve solda Eulaeus olan yapay bir yükseltide kuruludur ve sadece bu akarsuların birleştiği yer arasında, üç mil genişliğinde bir toprak parçası üzerinde uzanır.” (Pliny, Natural History, VI, 31, 27)

“Parthian topraklarından su ile ilerliyorsanız, Teredon olarak bilinen bir köye gelirsiniz; ve Fırat ile Dicle'nin birleştiği yerin altında, nehrin sol tarafında Chaldaei'nin, sağda Scenita'nın Göçebe kabilelerinin bulunduğunu görürsünüz. Bazı yazarlar ayrıca, Dicle, Barbatya ve ardından Petra'dan söylediklerine göre on günlük gemi yolculuğu uzaklığında olan Thumata'da ilerlerken, uzun aralıklarla yerleştirilmiş diğer iki şehirden de bahseder; Tüccarlarımız bu yerlerin Charax kralına bağlı olduğunu bildirmektedir. Aynı yazarlar ayrıca, Apamea'nın Fırat'ın taşıdığı Dicle Nehri ile birleştiği yerde bulunduğunu da belirtir; ve Parthianlar bir saldırı planladıklarında, bölge sakinleri nehirleri bentlerle engellerler ve bu yüzden ülkelerini sular altında bırakırlar.” (Pliny, Natural History, VI, 32, 28)

“Bununla birlikte, Fırat ve Dicle Nehri, aynı şekilde, Nilus'un Mısır'da yaptığı gibi, ne toprak biriktirirler ne de toprak kendiliğinden bitki örtüsü üretir; ama yine de, verimlilik o kadar iyidir ki, tohum sadece ayakla ezilmiş olmasına rağmen, bir mahsulün ertesi yıl kendiliğinden yayılır.” (Pliny, Natural History, XVIII, 45)

“Babylonia'daki Seleucia'da benimsenen yöntem buna çok benzer, ancak Fırat ve Dicle'nin taşması, bu bölgelerde yapay olarak tadil edilmiş sulama nedeniyle buradaki verimlilik hala daha fazladır.” (Pliny, Natural History, XVIII, 47)

“Yine de, sadece bu su nehir suyu olduğu için, aynı zamanda kendilerini sevindirdiği için, Dicle'nin, Fırat'ın ve diğer pek çok akarsuyun suyunu içmeyi azalttıklarını görmek çok açık bir kanıttır.” (Pliny, Natural History, XXXI, 21, 3)

Dicle – Tigris Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Akabinde her iki akarsu akmaktadır, Mezopotamya'yı çevreleyen ve Babylonia'da birbirlerine çok yaklaşmış Pers Denizi'ne boşalan Fırat ve Dicle'yi kastediyorum.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 3)

“Aynı dağın güney kısmından Seleuceia'ya akan Dicle, Fırat'a yaklaşıyor ve onunla birlikte Mezopotamya'yı oluşturuyor ve sonra da Fırat gibi aynı körfeze akıyor. Fırat'ın ve Dicle'nin kaynakları birbirinden yaklaşık iki bin beş yüz stadya uzaklıktadırlar.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 3)

“Daha sonra Toroslar yükselir ve Niphates adını taşır; ve burada bir yerlerde dağlık ülkenin güney tarafındaki Dicle'nin kaynakları bulunmaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Armenia’ya gelince, önlerinde, güney kısımlarında Mezopotamya denilen ülke ile Fırat ve Dicle arasındaki ülkenin tamamından ayıran Toroslar yer alır.” (Strabon, *The Geography*, XI, 13, 1)

“Fırat için, başlangıcını Torosların kuzey tarafından alarak, önce Armenia üzerinden batıya doğru yol alır, sonra güneye doğru eğilir ve Armenia, Kapadokya ve Kommagene arasındaki Torosları keser ve sonra Toroslar’ın dışında kalıp Suriye sınırlarına ulaşırken, Babil’e kadar kış gündoğumuna doğru uzanır ve Dicle ile Mezopotamya’yı oluşturur; ve her iki nehir de Basra Körfezi’nde sona erer.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 2)

“Ülkede çok sayıda nehir vardır, ancak en çok bilinenleri Pontik Denizi’ne dökülen Phasis ve Lycus’tur (Eratosthenes yanlışlıkla “Lycus” yerine “Therniodon” yazmıştır), Cyrus ve Araxes Hazar Denizi’ne dökülürken Fırat ve Dicle Nehri Kızıldeniz’e dökülmektedir.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 7)

“Dicle Nehri, Niphates yakınındaki dağlık ülkeden çıktıktan sonra bu gölün içinden akar ve hızlı olması nedeniyle akıntısı mevcut gölle karışmaz; bu nedenle Dicle ismi, Median kelimesi “ok” anlamındaki “tigris” den gelmektedir. Nehir pek çok türde balığa sahip olsa da, göldeki balıklar sadece tek bir türdür.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 8)

Dicle – Tigris Tevrat’ta şu şekilde geçmektedir:

“Üçüncü ırmağın adı Dicle’dir, Asur’un doğusundan akar. Dördüncü ırmak ise Fırat’tır.” (Tevrat, Yar.2: 14)

“Daniel’in Dicle Irmağı’nda gördüğü görüm.” (Tevrat, Dan 9: 27)

“Birinci ayın yirmi dördüncü günü, Büyük Irmak’ın, yani Dicle’nin kıyısındaiken.” (Tevrat, Dan 10: 4)

Dicle – Tigris Asur kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

“Kötü isim taşıyan yirmi kral, Dicle-Fırat Vadisi’ne yüz yirmi beş yıl kırk gün hükmettiğinde bu hükümdarların Gutium hanedanının zamanına ait olması muhtemeldir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 17)

“Belirsiz tarihte, ancak arkaik harfleriyle yazılmış, alt Dicle’nin doğusundaki küçük bir sınır devleti olan Tupliash kralı Ibik Adad’ın oğlu Dadum tarafından sunulan ördük ağırlığı üzerine yazılmış bir yazıdır.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 21)

“(Sütun I) Evrenin kralı, Asur tapınağının kurucusu, enerjilerini Dicle ve Fırat arasındaki toprağa adayın Shamshi-Adad.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 43A)

“İşçilerin şefi O zamanlar, Asur kamışıyla, Ebih Dağı'nın yanında, Dicle Nehri'nin kıyısında şehri inşa ettim ve onu tamamen (duvarla) çevreledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 56)

“Asur emrinde, beni seven tanrı, benim kentim Asur'un karşısında, Dicle nehrinin kıyısında, ne evin ne de konutun bulunduğu, ne çöpün ne de toprağın döküldüğü ve tuğlaların döşenmediği, sular altında kalan tarlaların harabelerinde, Asur kentini nehrin diğer tarafında kurdum.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 167)

“Asur emrinde, beni seven tanrı, benim kentim Asur'un karşısında, Dicle nehrinin kıyısında, ne evin ne de konutun bulunduğu, ne çöpün ne de toprağın döküldüğü ve tuğlaların döşenmediği, sular altında kalan tarlaların harabelerinde, Asur kentini nehrin diğer tarafında kurdum.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 173)

“O şehrin ortasında, Dicle'nin yanından büyük (miktarda) toprak aldım ve 120 tikpi yüksekliğe kadar (onu) yığdım. Bu tikpi'nin üstüne, kraliyet konutum (için), büyük benzer şekilde güçlü bir saray inşa ettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 176)

“Önceden silahlarımdan kaçın Kutmuhi topraklarının geri kalan halkı, Dicle'nin uzak yakasında bulunan Shereshe şehrine geçti ve o şehri kendi kaleleri haline getirdiler.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 222)

“Dicle'yi geçtim ve Shereshe şehrini, kalelerini fethettim. Savaşçıları tepelerin ortasında..... gibi dağıttım ve kanlarının Dicle nehrinde ve dağların yüksek yerlerinde akmalarını sağladım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 222)

“Savaşçıların cesetlerini dağın zirvelerinde yığınlar halinde yığdım ve Nehir ismi, savaşın erkeklerin ölü bedenlerini Dicle'ye taşıdı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 222)

“Savaş arabalarımı ve askerlerimi aldım ve Dicle'yi geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 223)

“Nairi topraklarına karşı üçüncü seferin sonunda, heykelini ve yazıtını Dicle'nin kaynaklarının yakınında bulunan Sebeh-Su'da kayaların üzerine oydu.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 268)

“(Asur ve Urta) emrinde Karduniash’e (Babylonia) karşı yürüdüm. Dur-Kurigalzu şehri, Shamash’ın Sippar’ı, Annunitum’un Sippar’ı, Dicle’nin diğer (uzak) tarafında olan [Babil ve Opis’i], şehirleri kendi kaleleriyle birlikte ele geçirdim; onların halk topluluklarını katlettim, onların sayısız ganimetini [alıp götürdüm. [Karduniash kralı] Marduk-nadin-ahi’ye ait Babil’in saraylarını] ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 295)

“Karduniash’a karşı yürüdüm. Dur-Kurigalzu, Shamash’ın Sippar’ını, Anunitum’un Sippar’ını, Babil’i ve Dicle’nin o (en uzak, doğu) tarafında bulunan Opis’i kaleleriyle birlikte ele geçirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 309)

“..... Dicle Nehri’ni [geçtim] 40 şehir şehirlerinden üçünü yok ettim, onların halk topluluklarını katlettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 381)

“Aynı yıl ve aynı ay içinde, Arime ülkesine karşı yapılan sefer sırasında, Dicle’de bulunan —Tibua (?) kentinde savaştı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 390)

“Yıkılmış ve toprakla dolu olan kentim Asur’un hendeklerini, Metal işçileri Kapısı’ndan Dicle Kapısı’na kadar kazdım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 394)

“Asur Kralı Adad-nirari’nin inşa ettiği Dicle Kapısı’nın surları tarafından yapılan büyük rıhtım duvarı yıkıldı ve yıkıldı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 395)

“Kralın ilk beş seferi kısa biçimde verilmiştir. — Dicle’den aşağı, Fırat’a Dur-Kurigalzu ve Sippar yolundan, sonra Fırat’a, Hit ve Anah aracılığıyla Habur’a; Habur Vadisi’ne, Mushki’ye karşı bir baskının yapıldığı Nisibis’e ve ardından Asur’a geri döndüğü — kralın, tur yaptığı altıncı severinin olayları en küçük ayrıntısına kadar verilmektedir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 401)

“Dicle’ye yaklaştım. Utu’ate topraklarının yerleşim yerlerini, Dicle nehrinde bulunan kabir şehirlerini ele geçirdim. İnsanlarını katlettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 408)

“Nipur ve Pasate dağlarının eteklerindeki şehirlerden ayrıldım, Dicle’yi geçtim ve Kutmuhi topraklarına yaklaştım, Kutmuhi ve Mushki topraklarından haraç — bakır

kaplar, sığırlar, koyunlar ve şaraplar — aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 442)

“Simanu ayının ilk gününde, bir kahramanın ismiyle adlandırılan Sha-ilimadamka'da, savaş arabalarımı ve ordularımı harekete geçirdim, Dicle'yi geçtim ve Kutmuhi topraklarına girdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 459)

“Efendim Asur'un yardımıyla Tushhan şehrinden ayrıldım. yanımda savaş arabaları ve seçkin süvarileri aldım ve sallar üzerinde Dicle'yi geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 463)

“Büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Tukulti-Urta'nın oğlu; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Adad-nirari'nin torunu; efendisi Asur'un yardımıyla ileri yürüyen ve (dünyanın) dörtte üçünün prensleri arasında rakipsiz olan cesur kahraman; Dicle'nin ötesinden Lübnan Dağı'na ve hatta Büyük Deniz'e varan kral Asur-nasir-pal, Göl ülkesinin tamamını, Rapiku kentine kadar Suhi topraklarını boyunduruğu altına aldı ve Subnat nehrinin kaynağından hatta (içeriye doğru) öylece uzanan geçite kadar (bölgeyi) ele geçirdi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 467)

“Simanu ayının yirmi ikinci gününde, bir kahramanın ismiyle adlandırılan Dagan-bel-nasir'den, Calah kentinden ayrıldım, Dicle Nehri'nin üzerinden geçtim ve Dicle'nin o tarafında çok fazla haraç aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 469)

“Simanu ayının on sekizinci gününde, Calah kentinden ayrıldım, Dicle'yi geçtim ve çölün içine yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 472)

“Simanu ayının yirminci gününde, Calah kentinden ayrıldım, Dicle'yi geçtim ve Bit-Adini ülkesine yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 474)

“Ululu ayının sekizinci gününde, Calah kentinden ayrıldım, Dicle'yi geçtim (ve) Hatte ülkesindeki Carchemish'e doğru yola çıktım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 475)

“Bir kahramanın ismiyle adlandırılan Shamash-nuri'de, büyük lord, lordum, Asur'un emriyle Ululu ayının yirminci gününde, Calah kentinden ayrıldım, Dicle'yi geçtim ve Kipani'nin ülkesine doğru indim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 480)

“Sua nehrini geçtim ve Dicle yanında (gece için) durdum. Arkania dağındaki Dicle'nin o ve bu tarafındaki şehirleri toprak yığınlarına dönüştürdüm ve gürhurları mahvettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 480)

“(Ben), Dicle'nin ötesinden hatta Lübnan Dağı'na ve Büyük Deniz'e, Göller ülkesinin tamamına, Suhi ülkesine, Rapiku şehrine kadar boyun eğdiren kral, eliyle Subnat nehrinin kaynağından hatta içeri uzanan geçite kadar (bölgeyi) fethetti.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 482)

“(Ben), Dicle'nin ötesinden hatta Lübnan Dağı'na ve Büyük Deniz'e, Göller ve Suhi ülkelerinin tamamına, Suhi ülkesine, Rapiku şehrine kadar boyun eğdiren kral, eliyle Subnat nehrinin kaynağından Urartu ülkesine kadar (bölgeyi) fethetti.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 487)

“Beni isimle çağıran ve krallığımı yücelten Asur efendisi bana ilham verdiğinde ve bir kahramanın ismiyle adlandırılan Sha-ilima-damka'da, Simanu ayının ilk gününde, Nairi'ye karşı ikinci kez yürümem gerektiğini emrettiğinde, savaş arabalarımı ve ordularımı topladım, Dicle'yi geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 498)

“Savaş arabaları ve ----- süvarileri yanıma aldım ve sallar üzerinde Dicle'yi geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 499)

“Büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Tukulti-Urta'nın oğlu; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Adad-nirari'nin torunu; Dicle'nin ötesinden Lübnan Dağı'na ve hatta Büyük Deniz'e kadar ele geçiren büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Assur-nasir-pal, yükselen güneşten batan güneşe kadar bütün ülkeleri boyun eğdirmiştir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 504)

“Büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Tukulti-Urta'nın oğlu; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Adad-nirari'nin torunu; efendisi Asur'a güvenerek bir oraya bir buraya giden cesur kahraman ve (dünyanın) dörtte üçünün prensleri arasında rakipsiz olan; Dicle'nin ötesinden Lübnan Dağı'na ve hatta Büyük Deniz'e, bütünüyle Göl ülkesini, Rapiku kentine kadar Suhi topraklarını boyunduruğu altına alan ve Subnat nehrinin kaynağından ona öncülük eden geçite kadar ele geçiren Assur-nasir-pal'nın sarayı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 506)

“(Ben) Dicle’nin ötesinden Hatte ülkesinde bulunan Carchemish kentine kadar, tümüyle Göller ülkesini ve Rapiku kentine kadar Suhi topraklarını boyunduruğu altına alan ve Subnat nehrinin kaynağından ona öncülük eden geçite kadar ele geçiren kralım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 508)

“Yardımcılarımın, tanrıların, Shamash ve Adad’ın yardımıyla, yıkıcı Addad gibi, Nairi topraklarının, Kirhi, Shubarg ve Nirib’in askerlerini devirdim. (Ben) Dicle’nin ötesinden Lübnan ve Büyük Deniz’e kadar, Göl’e en uzak sınır olan Suhi’ye, Rapiku kentine kadar boyunduruğu altına alan, Subnat nehrinin kaynağından Urartu ülkesine (Armenia) kadar ele geçiren kralım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 516)

“1. Büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Tukulti-Urta’nın oğlu; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Adad-nirari’nin torunu; efendisi Asur’a güvenerek bir oraya bir buraya giden cesur kahraman ve (dünyanın) dörtte üçünün prensleri arasında rakipsiz olan Assur-nasir-pal, Dicle’nin ötesinden (ve) Lübnan Dağı’na ve hatta Büyük Deniz’e kadar, bütünüyle Göl ülkesini, Rapiku kentine kadar Suhi topraklarını boyunduruğu altına aldı ve Subnat nehrinin kaynağından ona öncülük eden geçite kadar ele geçirdi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 527)

“2. Büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Tukulti-Urta’nın oğlu; büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Adad-nirari’nin torunu; efendisi Asur’a güvenerek bir oraya bir buraya giden cesur kahraman ve (dünyanın) dörtte üçünün prensleri arasında rakipsiz olan Assur-nasir-pal, Dicle’nin ötesinden (ve) Lübnan Dağı’na ve hatta Büyük Deniz’e kadar, bütünüyle Göl ülkesini, Rapiku kentine kadar Suhi topraklarını boyunduruğu altına aldı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 537)

“Dicle’nin ötesinden, Hatti’ye kadar — tümüyle Göl’ü, Rapiku’ya kadar Suhu’yu, Babite’nin geçitlerinden Haşmar’a kadarı, tümüyle Zamua’yı, Aşağı Zab’ın diğer tarafından Zaban’ın üzerindeki Til-abari’ye (ve) Til-Sha-Abatani’ye kadar; Til-Sha-Abatani’den Til-Sha-Zabdani’ye, Hirimu kentleri, Harutu, Karduniash kalelerine, ülkemin sınırına kadar yeniden kurudum.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 551)

“Kraliyet şehri Til-abne’yi, civarındaki şehirleriyle birlikte ele geçirdim. Suların taşıdığı (taşan suların bulunduğu) Dicle’nin kaynağına doğru ilerledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 564)

“Saltanatımın on beşinci yılında, Dicle (ve) Fırat’ın kaynaklarına doğru ilerledim. Kraliyet heykelimi (yani oyulmuş) kayalıklarının üzerine diktim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 572)

“Airu ayında, on üçüncü günde, Nineveh’den ayrıldım, Dicle’yi geçtim, Hasamu ve Dihnunu topraklarını geçtim ve Adini’nin oğlu Ahuni’nin La’la’ti şehrine yaklaştım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 599)

“Kendi ismimi taşıyan bir kahramanın adını taşıyan yılda, Aim’in on üçünde, [Nineveh] ‘den ayrıldım. Dicle’yi geçtim, Hasamu (ve) Dihnunu topraklarına yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 601)

“Bir kahramanın adını taşıyan Assur-bel-kain’de, Duzu (?) ayında, on üçüncü günde, Nineveh’den ayrıldım. Dicle’yi geçtim. Hasamu (ve) Dihnunu topraklarından geçtim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 602)

“(Ganimeti) Dicle’den geçirdim, şehrim Asur’a getirdim; ve ben ülkemin halkları arasında onu (onları) dağıttım. Aynı yılda Mazamua ülkesine karşı yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 609)

“Daian-Asur yılında, Aim ayında, on dördüncü günde, Nineveh’den ayrıldım, Dicle’yi geçtim ve Balih (?) nehri (yakınındaki) Giammu kentlerine yaklaştım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 610)

“3. (597’nin son sözlerinden sonra:) Fethederek üst denizden ve Nairi’nin alt denizinden ve batan güneşin büyük denizinden, Amanus (Hamani) Dağı’na kadar, — Hitit Ülkesi’nin en uzak sınırına kadar kendi boyunduruğum altına aldım. Dicle’nin kaynağından Fırat’ın kaynağına kadar kendi ellerimle fethettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 641)

“Til-abni’den ayrıldım, Dicle’nin başına, suların geldiği yere yürüdüm. Kurbanlar adadım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 648)

“Saltanatımın on beşinci yılında, Nairi ülkesine karşı yürüdüm. Dicle’nin kaynaklarında kraliyet benliğimin bir heykelini dağın tepelerinde, (suyun) çıktığı yerin yanında yonttum.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 660)

“Yukarı denizden aşağı denize, — Hatti, Luhute, Adri, Labnana, Kue, Tabali, Melidi (ülkelerinin) — fatihi. Dicle ve Fırat kaynaklarının kâşifi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 674)

“Metal İşçilerinin (Gurgurri) Kapısından Dicle’ye kadar, ilk payım (?) için ikisini aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 675)

“Shalmaneres’in Dicle’nin kaynağındaki yazıtları Lehman-Haupt tarafından düzenlenmiştir.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 684)

“Hatti toraklarından en uzak sınırına, Melidi topraklarına, Daiani topraklarına (ve) Sühme’ye, Arzashkun’a, Urartu kraliyet şehri Arara’ya, Gilzanu topraklarına (ve) Hubushkia’ya Dicle’nin kaynağından Fırat’ın kaynağına kadar, içerideki Zamua topraklarının denizinden, Kaldu topraklarının denizlerine kadar, kontrol altına [ayağıma] aldım. Babil’e yürüdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 686)

“Gilzanu halkının haracını aldım. Üçüncü kez Nairi ülkesine karşı yürüdüm. Dicle’nin kaynağında adımlı yazdım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 688)

“[Nairi ülkesinin denizinden Büyük Deniz’e kadar) batan güneşin fatihi, (?) büyüleriyle Melidi, Daiani, Suhme’deki Hitit topraklarını], Arazashkun, [Urartulu Arame’yi, Gilzani ülkesi] kraliyet şehrini, Hubushkia şehrini, Urartu ülkesini [Dicle’nin kaynağından] Fırat’ın kaynağına, Zamua ülkesinin denizinin içerisinden, Kaldu topraklarının denizine kadar boyunduruğum altına aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 690)

“İkinci kez Gilzanu haracını aldım. Üçüncü kez Nairi ülkesine karşı yürüdüm. Dicle’nin kaynağında adımlı yazdım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 692)

“Hükümdarlığımın başlangıcından beri Dur-Kurigalzu’dan başlayarak Shamash’ın Sippar’ını (ve) Dunanu’nun Pasitu’sunu, Nippur, Itu ve Rubu (kabilelerine kadar) (giderek), Dicle, Surapi ve küçük deniz kıyısındaki Uknu nehrine kadar (yaşayan) Aremeanları boyundurluğum altına aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 782)

“Hükümetimin başından, hükümdarlığımın on yedinci yılına kadar, Itu ‘Rubu, Hamarani, Luhftatu, Harilu, Rubbu, Rapiku, Hiranu, Rabilu, Nasiru, Gulusu, Nabatu, Rahiku, Ka Rummulutu, Adile, Kipre, Ubuğu, Gurumu, Bagdadu,

Hindirü, Damunu, Dunanu, Nilku, Rade, Da., Ubulu, Karma', Amlatu, Ru'a, Kabi', Li'tau, Marusu, Amatu, Haganu (kabilelerini), Dur-Kurigalzu, Adidu (?) (şehirlerini), Sarragiti, Labbanat, Kar-bel-matati'nin kalelerini, —Dicle, Fırat, Surappi, hatta alt deniz (Basra Körfezi) kıyısı yanındaki Uknu'nun kıyılarındaki Arameanların hepsini, ve Surappi'yi'ya kadar fethettim, çoğunu kılıçtan geçirdim, onların ganimetlerini alıp götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 788).

“Entelektüel anlayışı ve tanrıların efendi kavrayışıyla, Prens Nudimmut (Ea)'ın bana, sedir sarayını Hitit (Suriye) sarayına benzetilerek yapılan kemeraltını (bit-hitlanni) bahşetti, eğlence için Calah'ta (Kalhi) inşa ettim. Atalarımın önceki saraylarından daha büyük olan (olması gereken) bölgenin (yerin) alanını (ölçümünü), Dicle'nin dışından (?) genişlettim. Yetenekli tüm ustalardan en faydalı şekilde zekice yararlandım..... Azgın (Dicle) sularının 20 büyük cubit seviyesinin altında kudretli kireçtaşı kayalarını topladım, — dağ yığın halinde olduğu için, ve [sağ ve sol.....” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 804)

“[Hükümdarlığımın başlangıcından, hükümdarlığımın onyedinci yılına kadar, Itu', Rubu', Hamaranu, Luhfatu, Harilu, Rubbu, [Rapiku, Nabatu, Gurumu, Dunanu, Ubulu, Ru'ua, Li'tau, Marusu (kabilelerini), Dur- Kurigalzu, Adida (şehirlerini), Sarragiti ve Labnat'ın kalelerini, —Dicle, Fırat, Surappi ve Uknu'nun kıyısında yaşayan doğan güneşin alt denizine kadarki Arameanların hepsini ele geçirdim, Asur sınırının içine onları getirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 805)

“Hükümdarlığımın başlangıcından, hükümdarlığımın onyedinci yılına kadar, Itu', Rubu' (?), Hamarani, Luhuatu, Nabatu, Hindiru, Ru'ua, Li'tau, Marusu, Pukudu (kabilelerini), —Dicle, Fırat, Surappi ve Uknu'nun kıyısında yaşayan doğan güneşin alt denizine kadarki Arameanların hepsini ele geçirdim, Asur sınırının içine onları getirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 809)

“Büyük tanrıların ve silahlarımı gönderen lordlarımın gücü vasıtasıyla, batan güneşin denizinde bulunan Iatnana (Cyprus)'dan Mısır sınırı ve Muski ülkesine kadar, — geniş Amurru ülkesi, bütünüyle Hitit ülkesi, tüm Gutium, Bikni Dağları'nın kıyısındaki uzak Medlerin yanı sıra, toprakları Dicle kıyılarındaki Elamite sınırında bulunan Ellipi ve Rashi; (I)tu'a, Rubu'u, Harilum, Labdudu, Hamranu, Ubulum, Ru'ua,

Surappu ve Uknti kıyısında bulunan Li'tau (kabileleri), Gambulu, Hindaru, Pukudu, Sutft, Iatburu topraklarının çöl halkı ile birlikte Sam'una, Bab-duri, Dur-Teliti, Hilimmu, Pillatum, Dunni- Shamash, Bube, Til- Humba, Elam sınırı; kuzey ve güney Babylonia (Karduniash); Bit-Amukkani, Bit-Dakkuri, Bit-Shilani, Bit-Sa'alla, Chaldea'nın tamamı olduğu gibi; Dilmun sınırına kadar Bitter Deniz kıyısında Bit-Iakin olan tüm düşmanlarımı yok ettim; — bütün bunlara yönetimim altına aldım, subay ve valilerimi onların üzerine yerleştirdim, boyundurluğum altına aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 54)

“Denizin ortasındaki Iatnana topraklarından, Mısır ve Muski sınırına, Kummuhu topraklarını, Meliddu şehrini, Amurru'nun geniş topraklarını, Hatti'nin tamamını, tüm Gutium topraklarını, Bikni Dağları'nın sınırında yaşayan uzak Medleri, Elamite sınırında bulunan Rashi ve Ellipi topraklarını, Dicle, Surappi ve Uknu kıyılarında yaşayan Arameanları, ayrıca Sutu, Iatburu çöl halkını, Sam'una topraklarından Bube kentlerine, Elamite sınırından Til-humba'yu, kuzey ve güney Babylonia (Karduniash)'yı, Bitter Denizi kıyılarında bulunan Bit-Iakin'i, Dilmun sınırına kadar, tek bir hükümdarlığa aldım ve onları Asur topraklarına ekledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 82)

“1. Babil'in valisi, Sumer ve Akkad kralı; Asur, Nabu ve Marduk'un yardımıyla, batan güneşin denizinin ortasında bulunan Iatnana (Cyprus)'dan başlayarak Mısır sınırına ve Mushki topraklarına,—geniş Amurru ülkesi, ve bütünüyle Hatti, tüm Gutium, Bikni Dağları'nın sınırındaki uzak Medleri, Elamite sınırında bulunan Ellipi ve Rashi topraklarını, Dicle, Surappi ve Uknu nehirleri kıyılarında yaşayan Arameanları, tüm Sutu'yu, Iatburu çöl halkını, hepsi vardı, Elamite topraklarına ait Til-Humba şehrini, kuzeydeki ve güneydeki Babylonia (Karduniash)'yı, tüm Chaldea (şehirlerini)'yı, Dilmun sınırına kadar Bitter Deniz'inin kıyısındaki Bit-Iakin ülkesini, tüm bunları tek bir hükümdarlık altında toplayan ve subay ve valilerimi onların üzerine yerleştiren, onları boyunduruğu altına alan (kral), büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur kralı Sargon'un Sarayı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 96)

“2. Babil'in valisi, Sumer ve Akkad kralı; Asur, Nabu ve Marduk'un yardımıyla, batan güneşin denizinin ortasında bulunan Iatnana'dan başlayarak Mısır sınırına ve Mushki topraklarına, geniş Amurru ülkesi, ve bütünüyle Hatti, tüm Gutium, Bikni Dağları'nın sınırındaki uzak Medlerin ülkesini, Elamite sınırında bulunan Ellipi ve

Rashi topraklarını, Dicle, Surappi ve Uknu nehirleri kıyılarında yaşayan Arameanları, Dunni Shamash'a kadar, Bube şehirlerini, Iatburu çöl halkını, Elamite topraklarına ait Til-Humba şehrini, kuzeydeki ve güneydeki Karduniash (Babylonia)'i, Chaldea'nin tamamını, Dilmun sınırına kadar Bitter Deniz'inin kıyısındaki Bit-Iakin ülkesini, tüm bunları tek bir hükümdarlık altında toplayan ve subay ve valilerimi onların üzerine yerleştiren, onları boyunduruğu altına alan (kral), evrenin kralı, Asur kralı Sargon'un Sarayı.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 97)

“3. Babil'in valisi, Sumer ve Akkad kralı; Asur, Nabu ve Marduk'un yardımıyla, batan güneşin denizinin ortasında bulunan Iatnana'dan başlayarak Mısır sınırına ve Mushki topraklarına, geniş Amurru ülkesi, ve bütünüyle Hatti, tüm Gutium, Bikni Dağları'nın sınırındaki uzak Medlerin ülkesini, Elamite sınırında bulunan Ellipi ve Rashi topraklarını, Dicle, Surappi ve Uknu nehirleri kıyılarında yaşayan Arameanları, Dunni Shamash'a kadar, Bube şehirlerini, Iatburu çöl halkını, hepsi vardı, Elamite topraklarına ait Til-Humba şehrini, kuzeydeki ve güneydeki Karduniash (Babylonia)'i, Chaldea'nin tamamını, Dilmun sınırına kadar Bitter Deniz'inin kıyısındaki Bit-Iakin ülkesini evrenin kralı, Asur kralı Sargon'un Sarayı, — tüm bunları tek bir hükümdarlık altında topladım ve subay ve valilerimi onların üzerine yerleştirdim, onları boyunduruğu altına (kral) aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 98)

“..... ve tüm düşmanlarını öldürdü; batan güneşin denizinin ortasındaki Iatnana'dan başlayarak Mısır sınırına kadar ve Muski topraklarını, geniş Amurru topraklarını, Gutium'un tamamını, Bikni Dağları'nın kenarındaki uzak Medleri, Elamit sınırındaki Ellipi ve Rashi topraklarını, Dicle kıyılarındaki (Arameanları), — Itu', Rubu', Harilum, Labdudu, Hamranu, Ubulum, Ru'ua, Surappi ve Uknu'nun kıyısında bulunan Litau, Gambulum, Hindaru, Pukudu, Sutu kabileleri, Iatburu çöl halkı, Sam'una topraklarından Elam topraklarına ait Bube ve Til- kentlerine kadar, kuzey ve güney Karduniash (Babylonia)'i, Bit-Amukkani, Bit-Dakkuri, Bit-Shilani, Bit-Sa'alla, bütün Chaldea, Bitter Deniz'in kıyısında Bit-Iakin'i, Dilmun sınırına kadar olanları - tüm bunları tek bir hükümdarlık altında toplayan ve subay ve valilerimi onların üzerine yerleştiren, onları boyunduruğu altına alan kral.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 99)

“Batan güneşin denizinin ortasında bulunan Iatnana'dan başlayarak Mısır sınırına ve Mushki topraklarına, geniş Amurru ülkesi, ve bütünüyle Hatti, tüm Gutium,

Bikni Dağları'nın sınırındaki uzak Medlerin ülkesini, Elamite sınırında bulunan Ellipi ve Rashi topraklarını, Dicle, Surappi ve Uknu nehirleri kıyılarında yaşayan Arameanları, tüm Sutu'yu, Iatburu çöl halkını, Sam'una'dan Bab-duri, Dur-Telitim, Bube (ve) Elamite topraklarına ait Til-Humba şehrine kadar, kuzeydeki ve güneydeki Karduniash (Babylonia)'i, Chaldea'nin tamamını, Dilmun sınırına kadar Bitter Deniz'inin kıyısındaki Bit-Iakin ülkesini, tüm bunları tek bir hükümdarlık altında topladım ve subay ve valilerimi onların üzerine yerleştirdim, onları boyundurluğum altına aldım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 102)

“(Bunun üzerine) Ben, Shamash ve Marduk'un lanetinden korkan, yasal hükümdar olan, Asur'un talimatını gözlemleyen Sargon, Dicle ve Fırat'ı yılın bahar suyunun yüksek taşkınında, (en) yüksek suyunda teknelerde [geçtim] [ve] yolumu kuru arazilere çevirdim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 195)

“Geniş gökleri kaplayan ayaklarının tozu ile, (hamile) bulutların yoğun kütleleriyle güçlü bir fırtına gibi, benden önce Dicle Nehri'nin kıyısındaki Halule şehri yanında (içinde) savaş nizamına geçtiler. Geçişimi engellediler ve savaş açtılar.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 252)

“Ve bu [Merodach-baladan],, Ur, Eridu, Kullab, Kissik, Nimid-Laguda şehirleri, Bit- Iakin, Bit- Amukkani, Bit-Salli, Bit-Dakkuri toprakları, tüm Chaldeans, olduğu kadar, [Tuzlu Deniz] kıyısında (yaşayanlar), Tu'muna, Rihihu, Ubudu, Iadakku, Kipre, [Dicle]’nin kıyısında (yaşayan) Malihu kabileleri, Gurumu, Ubulu, Damunu, Gambulu, Hindaru, Ru'ua, Pukudu, [Uknu] kıyısında (yaşayan) Hamranu kabileleri, Hamranu, Hagaranu, Nabatu, Li'tau kabileleri, itaatkâr olmayan, dinlenmek nedir bilmeyen Arameans, Nippur şehirlerinden,” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 257)

“O zamanlarda, Kutmuhu (Commagene) sınırında bulunan ve kartal yuvasına benzeyen, Tumurra, Sharim, Halgidda, Kibsha, Esama, Kua (ve) Kana kentleri Nipur Dağı'nın zirvelerinde yer almaktadır; kralların, atalarımın zamanı olan eski günlerden beri (Asur) kuralı korkusunu bilmeden, güçlü ve gururluydular, — benim yönetimim sırasında, onların tanrıları onları terk etti ve onları boş bıraktı. kaynaklardan Dicle Asur'a, Asurlular (?) nehre battılar onlara karşı gittim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 295)

“Geri döndüğümde, Dicle ve Fırat kıyılarında yaşayan Arameanları ele geçirdim ve ganimetlerini alıp götürdüm.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 302)

“Esirlerim, Tyrian, Sidonian ve Cyprian’lı denizcilere Dicle’ye onlarla birlikte (inmelerini) ve Opis’teki rıhtımlardaki (?) topraklara (inmelerini) gelmelerini emrettim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 319)

“(Bir arsa üzerinde) yanı 700 büyük cubit, üst kuzey cephesinde 162 büyük cubit, ön cephesinde 217 büyük cubit, Dicle boyunca uzanan aşağı, güney cephesinde 386 büyük cubit, ile bölgeyi doldurdum, ve onun dikkatlice ölçümünü yaptım (ölçümünü inceledim).” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 380)

“(Bir arsa üzerinde) yanı 700 büyük cubit, üst kuzey cephesinde 176 büyük cubit, Ishtar’in (tapınak?) arkasındaki binanın kapısının karşısında, iç ön cephesinde 268 büyük cubit; ikinci iç cephede, Ish tar tapınağının tapınak kulesinin arkasında batıya (batı-rüzgara) bakan cephesi 383 büyük cubit; aşağı, Dicle Nehri boyunca güney cephesinde 386 büyük cubit, ile bölgeyi doldurdum, ve onun dikkatlice ölçümünü yaptım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 380)

“Boyutları yandan 360 cubit, önden 95 cubit olan ve alanı çok küçük olan önceki saray; daha önce giden kralların, atalarımın bir kraliyet konağı olarak inşa ettikleri, ancak yapısını sanatsal kılmadıkları (saray): — onlar, (yeni saraylarını) desteklemek için Dicle’nin karşısında uzanan Tastiye kasabasında (yakınında) bull-clossi beyaz kireçtaşını taş ocağından çıkardılar.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 384)

“Eskiden gelen suları alçak seviyede olan ve Dicle’ye döküldüğü için kralların atalarımın arasında hiçbirinin üzerine baraj yapmadığı Husur nehri (Khosr); — (alçaktaki) tarlaların ekilebilirliğinin verimliliğini artırmak için, Kisiri şehri sınırından, kazıklarla yüksek ve alçak (yer) arasından kazıdım, bir kanal (su yolu) açtım; (çevresinde) Nineveh ovasının karşısından (çevresinden) o suları getirdim, ve sulama hendeklerinde meyve bahçelerinin arasından sulama hendeklerinin içinden akmalarını sağladım.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 400)

“Başkaldırıcı ve isyanı başlatan hainlere gelince, ordumun yaklaşımını duyduklarında, düzenli birliklerini terk ettiler ve bilinmeyen bölgelere kaçtılar. Dicle’nin suyoluna ulaştım. Sin ve Shamash [ifadesinde], tanrılar, suyolunun lordları,

ordularım geniş Dicle üzerinde (karşı bir) sulama hendeğini olduğu gibi sürünerek turmandılar.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 505)

“Nisanu ayında, ilk ayda, kentim Asur’dan ayrıldım. Dicle (ve) Fırat’ı su taşkınlarında geçtim; vahşi-öküz gibi güçlü (zor) dağların üzerinde ilerledim.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 555)

“Dicle ve Fırat’ı onlar (ordular) taşkınları yükseldiğinde güvenle geçtiler, uzaktaki yollara yürüdüler, yüksek dağlara turmandılar, gür ormanları yarıp geçtiler, güçlü gissu-ağaçları ve amurtinnu arasında, dikenli çalılar ile kaplı yolların üzerinde güvenli bir şekilde yürüdüler.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 823)

“O yerin “gövdesi”ni parlak yaptı, Dicle ve Nehir (yani, Fırat) olarak ve büyük tanruların şöleni için onu kurdu.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1135)

“Onun birçok..... onlar onlarla Dicle’ye egemen oldular ve onları Babil’e getirdiler.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1171)

“[On birinci yılda, Akkad kralı] ordusunu harekete geçirdi ve Dicle kıyılarına yürüdü. Aiaru ayında Asur şehri yanına kamp kurdu.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1172)

“Asur kralı ordusunu harekete geçirdi ve Asur’dan geri döndürülen (püskürtülen) Akkad kralı, onu Dicle Nehri boyunca, Takritain şehrine (Tekrit) kadar takip etti.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1172)

“..... [Kralları], Dicle’ye indi, Asur’a karşı ordugâh kurdu, şehre bir saldırı düzenledi ve onu ele geçirdi.” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1174)

“Akkad kralı ve Umakishtar..... üzerinden yol açtılar ve onlar Dicle kıyısı boyunca gittiler ve Nineveh’de.....” (Ancient Records of Assyria and Babylonia II, 1177)

Dicle – Tigris Augustae’da şu şekilde geçmektedir:

“Bunun üzerine, Fırat’ın ve Dicle’nin doğusundaki tüm fetihleri bıraktı ve sonrasında daha önce de söylediği gibi, vatandaş olarak sahiplenilemedikleri için Makedonları serbest ve bağımsız olarak ilan edilmeleri için zorlayan Cato’nun örneğini verdi.” (The Scriptores Historiae Augustae I, X, V)

2. 3. DAĞ İSİMLERİ

2. 3. 1. Abus

Günümüz Erzurum ilinin güneyinde kalan dağlar olduğu düşünülmektedir (https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/asia_minor_p20.jpg).

Abus Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Sophene kraliyet şehri Carcathiocerta'dır. Masius Dağı'nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Ayrıca, Aenianların bazılarının Vitia'daki yerleşim yerlerine ve diğerlerinin de Armenianların üstündeki Abus ve Nibarus'un ötesine geçtikleri kesin söylenir. Bu iki dağ, Torosların bir parçasıdır ve bunlardan Abus, Baris tapınağını geçerek Ecbatana'ya giden yolun yanındadır.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 14)

2. 3. 2. Antitaurus

Antitaurus; Sivas, Kayseri ve Malatya'yı birbirine bağlayan dağ zinciridir (Talbert, 2000: 985).

Antitaurus Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Bu dağ Karia ve Likya'da başladığı için; orada, aslında ne önemli bir genişliği ne de yüksekliği sahiptir, ancak ilk önce Pamphylia sahilinin başındaki adalar olan Chelidoniae'nin karşısında kayda değer bir yüksekliğe yükselir ve daha sonra doğuya doğru uzanarak Kilikya'daki uzun vadileri çevreler ve sonra bir tarafta Amanus Dağı, diğerinde ise Üst Kapadokya olarak adlandırılan yerde Comana'nın bulunduğu Antitaurus Dağı onu ayırır. Şimdi, Antitaurus, Cataonia'da sona ermektedir; oysa Amanus dağı, Commagene'in Kapadokya'ya bitişik olduğu Fırat Nehri ve Melitine'ye kadar uzanmaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 2)

“Şimdi, Torosların kuzeye doğru sayısız kolları vardır, bunlardan biri, orada da Sophene'yi kendisi ile Toroslar arasında yer alan bir vadide çevreleyen dağ olduğu için Antitaurus olarak adlandırılanlardır. Fırat'ın uzak ucunda, Küçük Armenia yakınlarında ve kuzeye doğru Antitaurus'un yanında, biri Paryadres, diğeri Moschian Dağları, diğeri ise çeşitli isimlerle adlandırılan birçok kolu olan büyük bir dağ uzanır;

ve bunlar, Armenia'nın tamamını Iberia ve Albania'ya kadar kapsar.” (Strabon, *The Geography*, XI, 12, 4)

“Ancak yukarıda belirtilen Toroslar, Kommagene ve Melitene karşısındaki Fırat'ın uzak tarafında yeni bir başlangıç yaptığı için, ülkeler o nehir tarafından kurulur, Masius Dağı, güneyde Mezopotamya'daki Nisibis'li olan Mygdonianların üzerinde yer alan dağdır, Sophene ise kuzey kısımlarda, Masius ve Antitaurus arasında yer almaktadır. Antitaurus, Fırat Nehri ve Toros'da başlar ve bir tarafını çevreleyerek Armenia'nın doğu bölgelerine, Sophene'nin ortasına doğru, diğer tarafında Antitaurus ile güneye yönelmeden önce Fırat Nehri arasında yer alan Acilisene'da biter.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 2)

“Caspiane, Phaunitis ve Basoropeda'yı Medlerin ülkesinden; İberyalıların Cyrus Nehri'nin kenarında kalan Paryadres Dağı, Chorzene ve Gogarene'yi çevreleyen bölgeden; Chalybians ve Mosynoeci'nin Küçük Armenia sınırındaki veya bunun bir parçası olan Carenitis ve Xerxene bölgesinden; ve Acilisene ile Cataonianlar ve Suriyelilerden gelen Taronit'i çevreleyen Antitaurus bölgesinden ayırmayı kastettim; ve bu yüzden hepsi bize söylendiği gibi aynı dili konuşmaktadırlar.” (Strabon, *The Geography*, XI, 14, 5)

“Bu Antitauruslardaki derin ve dar vadilerde Komana ve buradaki halkın “Ma” dedikleri Enyö tapınağı bulunur. Burası önemli bir kenttir; halkını çoğunlukla dindar kişiler ve tapınakta yaşayan hizmetkârlar oluşturur. Halkı Kataonialılar olup, genellikle krala tâbi olarak sınıflandırılırlarsa da, aslında çoğunlukla rahibe tâbidirler. Rahip, tapınağın ve hizmetkârlarının ruhanî başkanıdır. Ben orada konuk olduğum zaman, bunların sayıları, kadın erkek karışık altı binden fazla idi. Ayrıca tapınağın, geliri rahipler tarafından kullanılan önemli bir de arazisi vardı. Kappadokia'da kraldan sonra rahip gelir ve genellikle rahip kralla aynı soydandır. Artemis Tauropolos onuruna yapılan ayinlerin buraya, Orestes ile kız kardeşi İphigenia tarafından Tauroslar Skythiası'ndan getirildiği ve kente ismini veren yas saçının buraya bunlar tarafından bırakıldığı zannedilmektedir.” (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII, 2, 2 – 3)

2. 3. 3. Ararat

Tevrat'ta Urartu yerine bu isim kullanılmaktadır (Umar, 1993: 94). Günümüzdeki Ağrı Dağı'dır (Işıklı, 2009: 1; Salvini, 2014: 299). (Geniş Bilgi İçin:

Umar, 1999: 198-199; Umar 1993: 94; Erzen, 1992: 27; Narçın, 2013: 75; Köroğlu 2010: 10-94)

Ararat Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir:

“Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat dağlarına oturdu.” (Tevrat, Yar.8: 4)

2. 3. 4 Masius

Günümüz, Güneydoğu Torosları oluşturan Samosata'nın doğusunda, Tigranocerta'nın kuzeyinde kalan dağlar olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, günümüz Karaca Dağ ile Dicle Nehri arasında kalan masif olduğuna inanılmaktadır (Talbert, 2000: 1275).

Masius Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Atropatian Mediası ve Armenia'daki Masius Dağı'nda olduğu gibi derileri üzerine oturup kayarak yükleriyle aşağı inerler; ancak burada insanlar sivri uçlarla döşenmiş tahta diskleri ayakkabılarının tabanına da bağlarlar. Öyleyse bu, Kafkasya'nın (Caucasus) zirveleridir.” (Strabon, The Geography, XI, 5, 6)

“Böylece, kuzeydeki dağlar, bu isimleri taşır, oysa güneyde, Fırat'ın uzak ucunda, Kapadokya ve Commagene'den doğuya doğru geniş ölçüde, başlarında Sophene'yi ve Armenia'nın kalanını Mezopotamya'dan ayıran dağlara Toroslar denir; fakat, bazıları tarafından bunlara Gordyaeen Dağları denir ve bunların arasında Nisibis ve Tigranocerta'nın üzerinde bulunan dağ Masius'a ait olanlar da vardır. Sonra Toroslar yükselir ve adını taşır.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Ancak yukarıda belirtilen Toroslar, Commagene ve Melitene karşısındaki Fırat'ın uzak tarafında yeni bir başlangıç yaptığı için, ülkeler o nehir tarafından kurulur, Masius Dağı, güneyde Mezopotamya'daki Nisibis'li olan Mygdonianların üzerinde yer alan dağdır, Sophene ise kuzey kısımlarda, Masius ve Antitaurus arasında yer almaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Sophene kraliyet şehri Carcathiocerta'dır. Masius Dağı'nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

2. 3. 5. Niphates

Talbert (2000), bu dağların Van Gölü civarındaki Toros Masifi olduğunu söylemektedir.

Niphates Strabon'da şu şekilde geçmektedir:

“Böylece, kuzeydeki dağlar, bu isimleri taşır, oysa güneyde, Fırat'ın uzak ucunda, Kapadokya ve Commagene'den doğuya doğru geniş ölçüde, başlarında Sophene'yi ve Armenia'nın kalanını Mezopotamya'dan ayıran dağlara Toroslar denir; fakat bazıları tarafından bunlara Gordyaeen Dağları denir ve bunların arasında Nisibis ve Tigranocerta'nın üzerinde bulunan dağ Masius'a ait olanlar da vardır. Daha sonra Toroslar yükselir ve Niphates adını taşır; ve burada bir yerlerde dağlık ülkenin güney tarafındaki Dicle'nin kaynakları bulunmaktadır. Sonra dağ zinciri Niphates'den hala daha uzağa ve daha uzağa uzanır ve Media ile Babilonya'yı ayıran Zagrus dağını oluşturur.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Bu ülkenin tüm bölgeleri, dağlık ve ılıman ve soğuk olan kuzeye doğru olan kısım, Cadusii, Amardi, Tapyri, Cyrtii isimli dağcılarının ve göçmen ve talancı olan diğer halkların yeri dışında bereketlidir; Zagrus ve Niphates dağları bu kabileleri dağın tutar ve Persisteki Cyrtii ve Mardi (Amardi için de böyle adlandırılır) ve bu güne kadar aynı isimde adlandırılan Armenia'dakiler aynı karakterdedirler.” (Strabon, The Geography, XI, 13, 3)

“Masius Dağı'nın üzerinde doğuya doğru Gordyene karşısında Niphates Dağı uzanır ve sonra Abus Dağı gelir, bu nedenle hem Fırat hem de Araxes, birincisi batıya doğru, ikincisi de doğuya doğru akar ve sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus Dağı gelir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 2)

“Dicle Nehri, Niphates yakınındaki dağlık ülkeden çıktıktan sonra bu gölün içinden akar ve hızlı olması nedeniyle akıntısı mevcut gölle karışmaz; bu nedenle Dicle ismi, Median dilinde “ok” anlamındaki “tigris” den gelmektedir.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 8)

“Kariyerinin ilk bölümünde, daha sonradan sırasıyla Emodus, Paropanisus, Circus, Gambades, Paryadres, Choatras, Oreges, Oroandes, Niphates, Toros ve hatta kendisinin üstünlük sağladığı yerde Kafkasya olarak bilinen Imaus adına sahiptir.” (Pliny, Natural History, V, 27)

2. 3. 6. Paryadres - Paryadros

Kaçkarlardan bugünkü İliç yönünde uzayan dağlar olarak açıklanmaktadır. Genel anlamda Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz bölgesi arasındaki dağlardır (Şahin, 2018: 22; Tekin, 2007: 164; Çiğdem ve Emir, 2016: 20; Texier, 2002: 130).

Paryadres – Paryadros Strabon’da şu şekilde geçmektedir:

“Eratosthenes’e göre Kafkasya, yerliler tarafından “Caspus” olarak adlandırılmaktadır, adı belki de “Caspı” kökünden gelmektedir. Onun bölümleri güneye doğru uzanmaktadır; ve bunlar sadece Albania’nın ortasını kapsamakla kalmaz, aynı zamanda Armenia ve Moschian Dağları’nı, ve söylediklerine göre aynı zamanda Scydises ve Paryadres Dağları’nı da birleştirmektedir. Bunların hepsi, Armenia’nın güney tarafını oluşturan Torosların parçalarıdır, — kuzeydeki o dağdan kopuk olan bölümleri, Kafkasya’ya kadar ve Colis’den Themiscyra’ya uzanan Euxine kıyıları bölümü bulunmaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 2, 15)

“Fırat’ın uzak ucunda, Küçük Armenia yakınlarında ve kuzeye doğru Antitaurus’un yanında, biri Paryadres, diğeri Moschian Dağları, diğeri ise çeşitli isimlerle adlandırılan birçok kolu olan büyük bir dağ uzanır ve bunlar, Armenia’nın tamamını Iberia ve Albania’ya kadar kapsar.” (Strabon, The Geography, XI, 12, 4)

“Armenia’ya gelince, önlerinde, güney kısımlarında Mezopotamya denilen ülke ile Fırat ve Dicle arasındaki ülkenin tamamından ayıran Toroslar yer alır, ve doğu bölümleri Büyük Armenia ve Atropaten’i sınırlandırır; kuzeyde Hazar Denizi, Albania ve İberya’nın bu ulusları ve Armenia sınırlarını en son çevreleyen Kafkasya ve Tibarani olarak adlandırılan yerlere kadar da Moschian ve Colchian dağları üstünde bulunan Paraclioathras dağları bulunur; batıda ise daha sonrasında Armenia’yı Kapadokya ve Kommagenden ayıran Fırat nehrinin geçtiği topraklar ve Küçük Armenia’ya kadar uzanan bu milletler ve Paryadres ve Scydises dağları bulunmaktadır.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 1)

“Rapora göre, Armenia daha önce küçük bir ülke olmasına rağmen, eskiden Büyük Antiochus’un generalleri olan daha sonra da onun yenilgisinden sonra krallar olarak hüküm süren (ilki Sophene, Acisene, Odomantis ve diğer bazı ülkelerin kralı olan ve ikincisi Artaxata’da etrafındaki ülkenin kralı olan) ve çevredeki ulusların bir kısmını kendilerinden ayırarak krallıklarını birlikte büyüten Artaxias ve Zariadris tarafından genişletildi. Caspiane, Phaunitis ve Basoropeda’yı Medlerin ülkesinden; İberyalıların

Cyrus Nehri'nin kenarında kalan Paryadres Dağı, Chorzene ve Gogarene'yi çevreleyen bölgeden; Chalybians ve Mosynoeci'nin Küçük Armenia sınırındaki veya bunun bir parçası olan Carenitis ve Xerxene bölgesinden; ve Acilisene ile Cataonianlar ve Suriyelilerden gelen Taronit'i çevreleyen Antitaurus bölgesinden ayırmayı kastettim; ve bu yüzden hepsi bize söylendiği gibi aynı dili konuşmaktadırlar.” (Strabon, The Geography, XI, 14, 5)

“Burada yukarı Kolkhis'deki Moskhia dağları (tepeleri Heptakometler kavmi tarafından işgal edilmiştir) ile birleşen ve çok kayalık olan Skydises dağı ve aynı zamanda Sidene ve Themiskyra bölgesinden Küçük Armenia'ya kadar uzanarak, Pontos'un doğu tarafını meydana getiren Paryadros dağı da vardır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 18)

“Bu kalelerin en önemlileri şunlardır: Hydara, Basgoidariza ve Sinoria. Sinoria Büyük Armenia'nın sınırlarına yakındı, bu nedenle, Theophanes imlâsını Synoria olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 28)

“Sidene ve Themiskyra, Pharnakia'ya yakındır ve bunların üst tarafında Pontos'un en iyi kısmı olan Phanaroria bulunur. Burası zeytin ağaçları, pek çok bağlar ve bir ülkenin sahip olabileceği bütün diğer nimetlere sahiptir. Doğu tarafında Paryadros dağı tarafından korunur ve ülkenin uzun tarafı bu dağa paralel durumdadır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 30)

“İki nehir hemen hemen vadinin ortasında kavuşurlar ve bunların birleştiği yerde bir kent kurulmuştur ki, burasını ilk ele geçiren kimse kendi ismine izafeten Eupatoria adını vermiş, fakat Pompeius burayı bitmemiş bulduğundan daha fazla arazi ilâve ederek, nüfusunu çoğaltmış ve Magnopolis olarak adlandırmıştır. Şimdi bu kent düzlüğün ortasında bulunmaktadır, fakat Kabeira, Magnopolis'den aşağı yukarı yüz elli stadia daha güneyde Paryadros dağlarının hemen eteklerinde kurulmuştur. Amaseia da Magnopolis'den batıya doğru aynı uzaklıktadır.” (Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, XII, III, 30)

Paryadres – Paryadros Pliny'de şu şekilde geçmektedir:

“Kariyerinin ilk bölümünde, daha sonradan sırasıyla Emodus, Paropanisus, Circus, Gambades, Paryadres, Choatras, Oreges, Oroandes, Niphates, Toros ve hatta kendisinin üstünlük sağladığı yerde Kafkasya olarak bilinen Imaus adına sahiptir.” (Pliny, *Natural History*, V, 27)

“Paryadres olarak bilinen dağlardan başlayarak Büyük Armenia, daha önce de belirttiğimiz gibi, Fırat nehri tarafından Kapadokya’dan ve nehrin ana yatağından ayrıldığı yerde Mezopotamya’dan daha az ünlü olmayan Dicle nehri ile ayrılıyor.” (Pliny, *Natural History*, VI, 9, 9)

“Böylelikle sınırını, çapraz yönde olan bir dağ zinciri ile kısa süre durdurulan nokta olan Adiabene’ye kadar uzatır; bunun üzerine, eyaletin genişliği Cyrus nehrine kadar Araxes rotasını geçerek sola doğru uzanır; uzunluğu ise Euxine’ye akan Absarus nehri ve Absarus’un yükseldiği Paryadres olarak bilinen dağlarla ayrıldığı Küçük Armenia’ya kadar uzanır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 9, 9)

“Baş şehirler Albania’daki Cabalaca, İberyia nehri yakınındaki Harmastis ve Neoris’tur; orada Paryadres olarak bilinen dağlara kadar uzanan Thasie ve Triare bölgeleri de bulunmaktadır.” (Pliny, *Natural History*, VI, 11, 10)

2. 4. GÖL İSİMLERİ

2. 4. 1. Thospites - Thospitis

Modern Van Gölü’nün eski ismidir (Talbert, 2000: 1280) (https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/asia_minor_p20.jpg).

Thospites – Thospitis Pliny’de şu şekilde geçmektedir:

“Dağın her iki tarafındaki suların aynı olduğu, bir tarafa atılan cesetlerin diğer tarafta tekrar görüneceği gerçeğinden açıkça anlaşılıyor. Sonra Thospites adında bir başka gölden geçer ve bir kez daha kendini toprağa gömerek Nymphaeum civarında yirmi iki mil mesafe koştuktan sonra yeniden ortaya çıkar.” (Pliny, *Natural History*, VI, 31)

SONUÇ

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi yapısı, iklimi ve tarihi gelişimiyle kendisine özgü bir gelişim göstermektedir. Eski Çağ Tarihi açısından Anadolu'nun diğer bölümlerine göre Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bu konuda bilgilerimizin sınırlı olmasının nedenleri arasında şunları sayabiliriz. Bölge doğu batı yönünde bir köprü vazifesi görmesi nedeniyle tarih boyunca göçler almış veya saldırılara uğramıştır. Bu yönüyle bölgenin tarih öncesi ile ilgili olarak arkeolojik ve tarihi veriler zaman içinde büyük yıkımlara uğramıştır. Bu yıkımlar nedeniyle günümüzde bölge ile ilgili bilgilerimiz sınırlanmıştır. Ayrıca, bu yerlerin bir bölümünün zaman içerisinde terk edilmesi nedeniyle yerlerinin kesinliği ile ilgili tartışmalar yaşanmaktadır. Bölge hakkında bize bilgiler sunan Asur, Urartu, Hitit, Roma yazılı kaynakları ile Antik Çağ yazarlarının eserleri ise Doğu Anadolu ile ilgili ne yazık ki yeterli bilgi vermemektedir. Bazı Antik Çağ yazarları dışında (Procopius, Ksenophon... vb) birçok yazar da bilgi verdiği bu bölgede hayatları boyunca hiç bulunmamışlardır. Bu da bize birçok yazarın birinci elden bölge hakkında araştırma yapmak yerine duyumlarındaki bilgileri kullandıklarını göstermektedir. Ayrıca yazarların bu yaklaşımı bölge ile ilgili bilgileri ilk yorum yapan araştırmacının yorumlanması şeklinde bir duruma sokmuştur ki bu sonuç da bilgilere bir yanlışlık karışması ihtimalini daha da artırmıştır. Araştırmacıların bu kaynakları kullanırken işin bu yönünü de göz önüne alarak yorumlar yapmalarının daha faydalı olacağını düşünülmektedir. Yine bölge ile ilgili bilgiler sunan devlet kayıtları ile Antik Çağ yazarları birçok alanda sadece coğrafi bilgiler vermekle yetinmiştir. Bu nedenle bölge insanının yaşayış tarzları, dini inanışları ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Ayrıca bölge ile ilgili bize ilk elden bilgiler verebilecek arkeolojik çalışmalar da günümüzde artmış olmasına rağmen yine de istenilen seviyede değildir. Bunlara ek olarak Roma İmparatorluğu'nun Fırat Nehri'ni kendisine doğal bir sınır almış olması, Doğu Anadolu Bölgesi'nde büyük şehirler kurmasına neden olmuştur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgede yaşayan devletlerin sınırları günümüzdeki gibi net bir şekilde belirlenmemiştir. Genel olarak dağlar, nehirler gibi önemli coğrafi etmenler sınırları belirlemiştir. Aynı durum, Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde geçen bölümler için de geçerlidir. Coğrafi bir yer ismi olarak Armenia, Sophene, Kommagene, Adiabene, Gordyene gibi bölümlerin sınırlarını çizmek oldukça zordur. Bu zorluk Doğu

Anadolu Bölgesi'nin günümüzdeki sınırlarını belirlerken de yaşanmıştır. 1941 yılında yapılan I. Türk Coğrafya Kongresi'nde Doğu Anadolu Bölgesi için “Şark Yaylası” ismi kullanılmış ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi de Doğu Anadolu içinde gösterilmiştir.

Doğu Anadolu, tarih öncesi ve tarihi dönemlerin hepsini kendisine özgü şekilde yaşamıştır. Bölgenin tarihi gelişiminde önemli adımlardan birisi Karaz kültürüdür. Karaz kültürü Trans-Kafkasya'dan İran'a, Urmiye Gölü'ne; Erzurum'dan Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz dağlarına kadar geniş bir alana yayılmıştır. Söz konusu bu kültür için değişik yazarlar farklı isimlendirmelere gitmişlerdir. Bu kültüre, Kura-Aras Kültürü, Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü, Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı kültürü ve Yanık Tepe kültürü gibi isimler de verilmiştir. Ancak isim önerilerine rağmen bu kültürün ilk örneklerine Karaz kazılarında rastlandığı için “Karaz Kültürü” denmesi daha doğru olacaktır. Bu kültür bazı araştırmacılar tarafından yaklaşık olarak aynı coğrafyada Hurri Kültürü ile eşleştirilmiş ve “*Erken Hurri Kültürü*” ismi adlandırılmıştır.

Bölgenin tarihi serüveni içerisinde Hayaşa – Azzi bölgesi konusu ve yayılım alanları tartışma konusu olmuştur. Hayaşa - Azzi bölgesi hakkındaki bilgilere genel olarak Hititlerden kalan vesikalardan ulaşılabilmektedir. “Azzi Ülkesi” ifadesinin bazı araştırmacılarca Kemah'ın güneyinde kalan alan için kullanıldığını görmekteyiz. Bu alanda çalışan bilim adamlarından Garstang, değerlendirmelerinde “Azzi - Hayaşa Birleşik Krallığı” tanımını kullanmıştır. Hayaşa–Azzi coğrafyasının belirlenmesi konusunda bu farklı görüşlerin ortaya atılmasının nedeni, Hitit yazılı belgelerinde bu konuyla ilgili çelişkili ifadelerin bulunmasıdır. Çok farklı bir düşünce ileri süren Cornelius'a göre; Hayaşa, Azzi'nin başkentidir ve Yeşilirmak ile Kelkit Çayı'nın birleşerek aktığı bölgenin hâkim noktasında bulunmaktadır. Pehlivan (1984), ise; Hayaşa - Azzi'nin tek bir kültür olduğunu savunmakta ve Azzi'yi, Hayaşa - Hitit ve Hayaşa – Kaşka sınır bölgesinin bulunduğu, Kummuha – Aripşa arasındaki topraklara yerleştirmektedir. Hititler kuzeydoğu komşuları için, çoğunlukla Hayaşa ismini kullanmışlardır. Azzi ülkesi ismini ise Hayaşa krallığının sadece bir kısmını tarif etmek için kullanılmışlardır. Tüm bu tartışmalara rağmen Hayaşa ve Azzi topraklarının bir bütün olarak incelenmesi gerekmektedir.

Bölge tarihinde önemli mihenk taşlarından birisi Urartular'dır. Van Gölü çevresinde kurulup Doğu Anadolu Bölgesi'nin neredeyse tamamını kontrolü altına

almayı başaran bu devlet, güçlü anlamda varlığını MÖ 9. yy ile MÖ 6. yüzyıllar arasında göstermiştir. Bölgenin gelişmesinde ve imarında oldukça derin izler bırakan bu devlet, İskit ve Kimmer saldırılarıyla sarsılmış ve büyük ihtimalle de Persler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Pers hâkimiyeti döneminde, Doğu Anadolu Bölgesi Armenia Satraplığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hazineye yıllık 400 talent vergi veren bölge, ilerleyen dönemde İskender imparatorluğu kontrolüne geçmiştir. İskender'in ölümünden sonra kurduğu imparatorluk, komutanları arasında paylaşılmış ve uzun süren çekişmeler yaşanmıştır. Ardından bölge Mithridates - Roma savaşları altında ciddi yıkımlara uğramıştır.

Tevrat ve Asur, Hitit ve Urartu kaynaklarından ve Appian, Arrian, Augustae, Dio, Herodotos, Ksenophon, Pliny, Procopius, Strabon ve Tacitus gibi Antik Çağ yazarlarının eserlerinden, bölgenin coğrafi yapısı ve siyasi olayları hakkında bilgiler elde edilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki bu yazarlar ve devlet kayıtları siyasi anlatımlarda dönemin güçlü siyasi yapılarına bir ayrıcalık veren objektiflikten uzak kaynaklardır. Bu eserlerden elde edilen bilgilerin arkeolojik verilerle zenginleştirilerek ve desteklenerek daha gerçekçi ve ayrıntılı sonuçlara ulaşılması gerekmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bölge hakkında bilgi veren kaynakların bölümler ve şehirlerin yerleri ile ilgili coğrafi bilgileri ayrıntılı bir şekilde vermemesi çalışmamıza konu olan birçok yerin günümüzdeki lokasyonunu tartışmalı bir duruma getirmiştir. Bu yerlerden ilki Akilisene'dir. Birçok araştırmacıya göre bu antik şehir, Erzincan iline bağlı Tercan ilçesi sınırlarında bulunmaktadır. Umar (1993), Akilisene için eserinde Erzincan dolaylarına Bizans döneminde verilen isim derken, Okkar (2010) ise "Çarsacak Tarihi" adlı makalesinde bu antik şehrin Dersim bölgesinde olduğunu belirtmiştir. Eğilmez (2007) ise Akilisene'yi Tercan ilçesinin batısındaki ova olarak belirtmiştir. Şahin (2018) ise Akilisene için Erzincan bölgesi demiştir ve Strabon'un Sinoria bölgesi için verdiği bilgiye dayanarak yaptığı yorumda da Akilisene'yi Erzincan bölgesine yakın Dasteria olarak belirtmiştir. Kara (2016), Erzincan adının tarihi üzerine yazdığı makalesinde "*Erzincan adının ilk çağda Strabon'un Akilisene dediği bölgede yer alan Eriza şehri olduğu sanılmaktadır.*" şeklindeki açıklamasıyla Akilisene'nin Erzincan bölgesine verilen bir isim olduğunu savunmuştur.

Armenia, daha önce de belirtildiği gibi siyasi bir oluşum olarak ele alınmamış, coğrafi bir bölge olarak tanımlanmıştır. Bu bölgenin büyük bir kısmını bugünkü Doğu

Anadolu Bölgesi oluşturmaktadır. İlerleyen dönemlerde, bölgenin krallık statüsü kazanması, coğrafi bir yer ismi olarak değil siyasi bir oluşum olarak anılmasına neden olmuştur.

Arsamosata antik şehri de tartışma konusudur. Cohen (2013) yazdığı eserinde “*Polybius, Batı Armenia’daki (Sophene) Arsamosata’ya ilişkin en eski kanıtlarımızı sunar. Ona göre, Fırat ve Dicle arasında “Fair Plain” in yakınında bulunan Armosaia’dan önce Antiochos III. orada ordugâh kurdu. Polybius ayrıca Xerxes’in kentin kralı olduğunu da söylemektedir. Bu Xerxes muhtemelen Arsamosata’nın kurucusu olabilecek Arsames’in oğludur. Ptolemy, Fırat ve Dicle arasındaki bölgede bulunduğunu söylerken Sinclair, Arsamosata’yı Haraba bölgesinde (şu anda kısmen Keban barajı gölü altında kalmıştır) göstermektedir.*” ifade etmiştir. Pliny eserinde Arsamosata’nın Armenia bölgesinin önemli şehirlerinden biri olduğunu söylerken Tacitus Arsamosata’yı bir kale olarak nitelendirmiştir. Umar (1993), eserinde bu antik şehrin Elazığ ili Palu ilçesi merkezine bağlı Örencik köyü yakınlarında olduğunu söylemiştir. Katar (2018) Palu isminin kökenini açıkladığı bölümde Palu’ya tarih boyunca verilen isimler arasında Arsamosata’yı da saymaktadır.

Arzenene bölgesi Procopius’un History of the Wars, Books I and II adlı eserinde geçmektedir ve Procopius bölgenin Nymphius Nehri’nden sonra geldiğini belirtmiştir. Çevik (2008) ve Umar (1993), Batman Çayı’nın doğu kısmı ile Botan Çayı’na kadar uzanan araziye içine alan ve günümüzde Batman ile Siirt illerinin arazilerini içine alan Sasani hâkimiyetindeki bölgeyi Arzenene bölgesi olarak nitelendirmiştir. Ayrıca yine Çevik aynı makalesinde Arzenene ismi ile bu bölgede bulunan Arzan şehir isminin karıştırıldığını ifade etmiştir.

Carcathiocerta şehrinin lokasyonu için de benzer bir durum söz konusudur. Diyarbakır ili Eğil ilçesinde olduğu düşünülen yer ile ilgili olarak Sarı (2016), yazdığı eserinde Nurettin Ardıçoğlu’nun “Carcath” kelimesinden hareketle bu şehrin günümüzdeki Harput antik şehri olduğunu iddia etmektedir. Pliny; Carcathiocerta ve Araxes nehri, Artaxata’ya bitişik bir ovada yer aldığını söylerken Strabon, Carcathiocerta’nın Sophene’nin kraliyet şehri olduğunu belirtmiştir.

Coloneia şehrinin yeri konusunda da tam bir netlik bulunmamaktadır. Bu antik şehir için günümüzde Erzincan ilinin kuzeyinde kalan Şebinkarahisar ilçesinin ismi geçmektedir. Ancak Procopius’un Buildings adlı eserinin İngilizce metnindeki

açıklamalarında bu şehir için Gürün ve Darende ilçeleri arasında kalan Karahisar beldesi olabileceği söylenmiştir.

Kommagene bölgesinin sınırlarının çizilmesinde de daha önce söylediğimiz nedenlerden dolayı tam bir netlik yoktur. Genel olarak günümüzde Adıyaman, Kahramanmaraş ve Gaziantep illerinin bulunduğu alan kastedilmektedir. Bir bölge ismi olarak kullanılan bu isim ilerleyen dönemde krallık olarak da varlığının sürdürmüştür. Umar (1993) eserinde Adıyaman bölgesine, Hellenistik çağda ve sonraki dönemlerde verilen isim olduğunu ayrıca Kommagene krallığının sınırlarının bölge sınırlarını aştığını söylemektedir. Appian, Kommagene üzerine sefer yapan Pompei'nin Torosları aşarak bölgeye geldiğini ifade etmektedir. Pliny ise bölgenin başkenti olarak Samosata'yı belirtmektedir. Strabon ise "*Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Fırat nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur*" diyerek bölgenin sınırları hakkında yine genel bir ifade kullanmıştır.

Elegeia, Doğu Anadolu Bölgesi'nde birden çok yerde karşımıza çıkmaktadır. Bu yerlerden birincisi bugünkü Malatya ili Kömürhan ilçesi civarındadır. İkincisi ise günümüzde Erzurum iline bağlı Aşkale ilçesi sınırlarında veya Ilıca ilçesindedir. Çiğdem (2011); Akşit, Kırzioğlu, Grousset ve Kaya gibi yazarlarca Erzurum'un 17 km batısında yer alan Ilıca ilçesini Elegeia olarak belirtildiğini ifade etmektedir. Ayrıca yine aynı eserinde Çiğdem; Magie'nin, Elegeia'nın genellikle Ilıca ile bir tutulduğunu, bu durumun yanlış olduğunu çünkü Ilıca isminin genellikle sıcak su kaynağı anlamındaki yer ismi olarak kullanıldığını belirtmektedir. Erzurum'un doğusunda sıcak su kaynağına sahip Hasankale ve Köprüköy ilçelerinin de bu açıdan Elegeia olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak Çiğdem, Elegeia kentini sadece Ilıca ile sınırlandırmadan Pulur-Ilıca-Karaz-Çiğdemli üçgeninde kabul etmemizin daha doğru olacağını savunmuştur. Umar (1993), Elegeia için Erzurum iline yakın antik bir kent olduğunu ve Aşkale ilçesinde bulunduğunu söylerken, Eğilmez (2007) Elegeia'yı günümüzdeki Ilıca'ya yerleştirmektedir.

Marciak (2017) antik kaynaklardan da faydalanarak yazdığı eserinde, Gordyene bölgesini genel anlamıyla Adiabene bölgesinin üst kısmında, Sophene'nin doğusunda, Van gölünün güneyinde, Lykos ırmağının batısında bulunan bölge olarak nitelendirmektedir. Ancak ilgili bölgeyle ilgili olarak bugünkü anlamda tam ve net sınırlar çizilememekle beraber genel bir tanım yapılmıştır. Umar (1993), Gordyene

isminin Gordyana şeklinde de yazıldığını ve bugünkü Türkiye'nin güneydoğu ucunda kalan dağlık bölgenin Gordyene olduğunu belirtmektedir.

Legerda şehri için tam anlamıyla bir yer belirtmemiz oldukça zordur. Tacitus, bu şehirle ilgili bilgi verirken Dicle nehrinin kaynağının yakınında olduğunu ve Tigranocerta'nın kuzeybatısında bulunduğunu söylemektedir.

Martyropolis, bugünkü Silvan ilçesi olarak lokalize edilmektedir. Silvan, günümüzde Diyarbakır ilinin doğu kısmında bulunan bir ilçedir ve doğusunda Batman Çayı bulunmaktadır. Umar (1993), Bizans döneminde Rumların Silvan bölgesine verdiği isim olduğunu söylemektedir. Gümüşçü, Yiğit ve Yılmaz (2013), Armenia'nın güneyden gelebilecek saldırıları kontrol edebilmek için önemli üslere sahip olduğunu belirtmiştir. Burada karargâhların koruması gereken önemli geçitlerin mevcut olduğunu söyledikten sonra Martyropolis'i bu geçitlerden birisi olarak tanımlamaktadır. Payaslian (2007), Martyropolis'in Theodosiopolis-Karin-Erzurum ilinin güneyinde kaldığını belirtmiştir. Procopius, "*Biri Martyropolis'ten batıya doğru giderken, Armenia'da da bulunan, Martyropolis'ten bir günlük yolculuktan biraz daha az uzak olan Sophanené isimli bölgede Pheisôn adında bir yer bulunmaktadır.*" diyerek bu antik şehrin Batman Çayı'na yakın bir alanda kurulduğunu belirtmiştir.

Schwertheim (2004), Nikopolis'in zafer şehri anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu şehir adı, Anadolu coğrafyasında birden çok yerde bulunmaktadır. Bizim çalışmamıza konu olan antik şehrin ise günümüzde Sivas ili Koyulhisar ilçesi sınırlarında olduğu ileri sürülmektedir. Umar (1993), Nikopolis'in Pontos bölgesinde olduğunu ve kentin bugünkü Tokat iline bağlı Suşehri ilçesinin 5 km güneydoğusunda, ovanın güneyinde bulunduğunu belirtmektedir. Tekin (2007), Nikopolis'i Yeşilyayla (eski Pürk) olarak lokalize etmektedir. Şahin (2018), Nikopolis'in Koloneia, Niksar, Sivas Melikşerif ve Akilisene arasında eski karayollarının birleştiği bir bölgede bugünkü Suşehri'ne yakın bir yerde Pürk'te bulunduğunu söylemektedir.

Sophene bölgesi sınırları da ulaşılan kaynaklardan da görüleceği gibi net bir şekilde verilememiştir. Asur ve Hititlerden günümüze kalan belgelerde "İşuwa" ve "Pahhuwa" olarak, Urartulardan kalan belgelerde "Şupa(ni)" olarak ve Antik Çağ yazarlarından kalan eserlerde de "Sophene" veya "Sophenene" şeklinde bahsedilmektedir. Yıldırım (2016), bu bölgenin topraklarının büyük bölümünü bugünkü Tunceli ile Elazığ illerinin oluşturduğunu söylemektedir. Söz konusu bu bölgenin

sınırları zaman içerisinde değişimler göstermiş olmasına rağmen genel olarak antik kaynaklarda, Fırat Nehri'nin Toros Dağları'ndan ayrıldıktan sonra doğuya doğru döndüğü alanın doğu kısmından, Murat Nehri'nin batı kısmına ve kuzeyinde ise Mercan ve Karagöl Dağlarının bulunduğu alana verilen isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin güney bölümünün sınırları ile ilgili olarak ise tam anlamıyla bir sınırlandırmaya gidilememiştir. Daha genel bir tanımlama ile bölge Fırat Nehri (batıda), Munzur Dağları (kuzeyde) ve Tauros (güneyde) bulunduğu üçgen alan içerisinde bulunmaktadır.

Tomisa için Strabon *“Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur. Uzakta, nehrin karşı kıyısında, Kappadokyalılara ait, ismi Tomisa olan önemli bir kale vardır.”* diyerek şehrin yeri hakkında bilgi vermiştir. Ancak bu bilgiye rağmen Talbert'in editörlüğünü yaptığı Barrington Atlası'nda bu yer için Malatya iline bağlı Kale ilçesi işaret edilirken Yıldırım (2011) ise bu kentin günümüzde Malatya'ya iline bağlı Kömürhan kasabası olduğunu belirtmiştir.

Zimara, Analiba'dan sonra var olan ve batıdan gelen Divriği yoluyla birleştiği, böylece Malatya'ya inen üç yolun kesişim yerinde; Fırat kenarında bulunmaktadır. Bu tanımdan hareketle bugünkü Divriği – Kemaliye bölgeleri arasında kaldığı düşünülmektedir.

Lokasyonları tartışma konusu olan bu yerler dışında günümüzde araştırmacılar tarafından yerleri netlik kazanan şehirler, akarsular ve dağlar da vardır. Bu yerler arasında Melitene, Satala, Theodosiopolis, Tigranocerta gibi şehirler sayılabilir. Ayrıca Euphrates, Tigris, Arsianias gibi akarsular; Thospites Gölü ile Ararat Dağı da bu konuya örnek olarak verilebilir.

Paryadros, genel anlamda Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz Bölgeleri arasındaki dağlar olarak bilinmektedir. Umar (1993), Paryadros isminin Bizans kaynaklarında Paryadres şeklinde de geçtiğini ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde doruk noktasının Rize ilinin doğusunda bulunan Kaçkar Dağı'nın olduğu Rize dağlarının doğu bölümü olduğunu belirtmiştir. Tekin (2007), Paryadres dağlarının kereste ve maden açısından oldukça zengin olduğunu özellikle alüminyum yatakları ile Sivas'ın doğusunda bulunan tuz yataklarının önemli olduğunu belirtmiştir. Şahin (2018), Paryadres dağlarını, Kaçkarların bugünkü İliç yönünde uzanan yükseltileri olarak

açıklamıştır. Çiğdem ve Emir (2016), Paryadres dağlarını Thermedon nehri ile Trapezous arasında kalan bölgenin iç kesimlerindeki Kuzeydoğu Anadolu Dağları olarak belirtmişlerdir. Ünsal (2017), Paryadres için Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz Bölgeleri arasında bulunan dağ silsilesi olduğunu ifade etmişlerdir. Texier (2002) bu dağın Kaçkar dağı olduğunu belirtmiştir.

Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili bilgilerin yeterli düzeyde olmadığı, yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmaların ise bu eksikliği kapatacak seviyeye ulaşmadığı için günümüzde birçok yerin tam anlamıyla lokasyonu yapılamamaktadır. Bu çalışma ile literatürdeki söz konusu eksikliği göz önüne sermek ve elimizde bulunan Antik Çağ yazarlarının kaynaklarının ışığında her ne kadar tartışmalı görülse de bölgedeki ilgili yerlerin lokasyonunu belirlemektir.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Appian. *Roman History II*. (Çev. H. White). (1962). Great Britain: Harward University Press.
- Arrian. *Voyage Round the Euxine Sea*. (Çev. W. Falconer). (1805). London: Oxford.
- Augustae. *The Scriptokes Historiae Augustae*. (Çev. D. Magie). (1993). London: Harward University Press.
- Dio. *Roman History*. (Çev. H. B. Foster). (1906). New York: Pafraets Book Company.
- Herodotos. *Herodot Tarihi*. (Çev. A. Erhat). (1983). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ksenophon. *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*. (Çev. T. Gökçöl). (1974). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Ksenophon. *Hellenika*. (Çev. J. Marincola). (2010). New York: Anchor Books.
- Pliny. *Natural History*. (Çev. J. Bostock ve H. T. Riley). (1855). London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.
- Procopius. *Buildings*.
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Buildings/home.html>
- Procopius. *History of the Wars I veII*. (Çev. H. B. Dewing). (1914). Massachusetts: Harvard University Press.
- Procopius. *History of the Wars III veIV*. (Çev. H. B. Dewing). (1916). Massachusetts: Harvard University Press.
- Procopius. *Bizansın Gizli Tarihi*. (Çev. O. Duru). (2001). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası*. (Çev. A. Pekman). (1993). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Strabon. *The Geography*. (Çev. H. L. Jones). (1961). Massachusetts: Harvard University Press.
- Tacitus. *The Annals*. (Çev. A. J. Woodman). (2004). Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.
- Tevrat. <http://www.yolgosterici.com/tevrat/tevrat.htm>

Modern Kaynaklar

- Aalders, G. J. D. (1986). "Cassius Dio and the Greek World Author". *Mnemosyne*, 39(3/4), 282–304.
- Ağaldağ, S. (1984). *Eski Çağ (Eski Doğu) Tarihi (Ders Notları) II*. Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi.
- Akurgal, E. (1998). *Türkiyenin Kültür Sorunları ve Anadolu Uygarlıklarının Dünya Tarihindeki Önemi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi* (17. Basım). Ankara: TÜBİTAK.
- Alkım, H. (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968", *Anatolica*, 3, 1-91.
- Alparslan, M. D. (2011). "Hitit İmparatorluğu'nun Sonu: Geç Hititler". K. Köroğlu (Ed.), *Eski Anadolu Tarihi* (40-61). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler". *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*. 14(25), 284–312.
- Arıncı, K. (2013). "Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Bilimi ve Coğrafi Bölgeler". *Türk Coğrafya Dergisi*, 60, 13–24.
- Arslan, M. ve Bulut, E. (2017). "Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Sınırları". *History Studies International Journal of History*, 9(2), 49–65.
- Aslan M. (2005). *Arrianu'nun Karadeniz Seyahati*, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Aster, E. von. (2005). *İkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*. (Çev.: V. Okur). İstanbul: Im Yayın.
- Atalay, İ. (1997). *Türkiye Coğrafyası* (5. Basım). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Atalay, İ. (1999). *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Atlan, S. (2014): *Roma Tarihi'nin Ana Hatları* (I. Kısım Cumhuriyet Devri), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Balkan, K. (1984). "Urartuların Kökeni ve Dilleri". *Bellekten*, 48(191–192), 513–521.
- Barnes, T. D. (1984). "The Composition of Cassius Dio 's " Roman History """. *Phoenix*, 38(3), 240–255.
- Bauer, S. W. (2013). *Antik Dünya İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Baynes, N. H. ve Moss, L. B. (1948). *Byzantium an Introduction to East Roman Civilization*. London: Oxford University Press.

- Belli, O. (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (139–208). İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Benedict, P. (1980). "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması", *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları-I*. (H. Çambel ve R. J. Braidwood, Ed.), İstanbul, 107-149.
- Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- Bildirici, M. (2009). *Tarih Sulama, Su Depolama, Taşkın Koruma Tesisleri*. Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi
- Bingöl, A. (2016). "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 487–502.
- Bosch, M. E. (1943). *Helenizm Tarihinin Ana Hatları*. (Çev.: S. Altan). İstanbul: Rıza Kuşkun Matbaası.
- Bostancı, E.Y. (1952). "Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları-Yeni Paleolitik Buluntular", *DTCFD*, 10/2, 137-142.
- Boyana, H. ve Türkan, A. (2019). "Cassius Dio Cocceianus'un Hayatı ve Tarihçiliği". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38(65), 1–20.
- Braidwood, R.J. ve Braidwood, L.S. (1986). "Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia", *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development* (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink), 3-11, Wisconsin
- Braidwood, R.J. (1964). "Çayönü", *Newsweek*, November 23, Letters.
- Bury, J. B. (1958). *History of the Later Roman Empire From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian Volume II*. New York: Dover Publications.
- Cameron, A., Ward-Perkins, B. ve Whitby, B. (Eds.). (2000). *The Cambridge Ancient History* (vol XIV). New York: Cambridge University Press.
- Can, B. (2007). "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası". B. Can ve M. Işıklı (Eds.), *Doğudan Yükselen Işık* (189–206). Erzurum: Arkeoloji Yazıları.
- Causa, H., Atalay, İ. ve Mortan, K. (2011). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası* (5. Basım). İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Cauvin, J., Aurenche, O., Cauvin, M. C. ve Atlı, N. B. (2007). "Cafer Höyük Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme". M. Özdoğan ve N. Başgelen

- (Eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (98–114). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*. Atatürk Üniversitesi.
- Ceylan, A. (2000). "Erzurumun Kurtuluşu". M. Alpargu ve H. Selvi (Eds.), *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı* (232–238). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Ceylan, A. (2017). "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(13), 313–350.
- Childe, G. (1994). *Toplumsal Evrim*, İstanbul.
- Childe, G. (1996). *Kendini Yaratan İnsan*, İstanbul.
- Cohen, H.R. ve Erol, O. (1969). "Aspect of the Paleogeography of Central Anatolia", *The Geographical Journal*, 135-3, 388-398.
- Cohen, G. (2013). "Armenia". *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India* (45-52). California: University of California Press.
- Çakkalkurt, H. (2005a). *İl İl Yurdumuz Türkiye İller Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: Prizma Press.
- Çakkalkurt, H. (2005b). *İl İl Yurdumuz Türkiye İller Ansiklopedisi Cilt 2*. İstanbul: Prizma Press.
- Çambel, H. (1971). "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, 25-40.
- Çambel, H. (1987). "Çayönü Kan Analizleri ile İlgili İlk Buluntular", *Arkst*, II, 129-130.
- Çetinkaya, N. (1996). *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çevik, A. (2008). "Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen". *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 242–256.
- Çiğdem, S. (2000a). "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 197–2010.

- Çiğdem, S. (2000b). "Kalkolitik Çağda Bazı Anadolu Yerleşmelerinde Madencilik ve Metalurjinin Boyutu". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 185–195.
- Çiğdem, S. (2007). "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 95–111.
- Çiğdem, S. (2011). "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia/Erzurum ve Çevresi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(46), 97–118.
- Çiğdem, S., ve Emir, O. (2016). "Gümüşhane İli'nin Prehistoriası ve İlkçağı Üzerine Genel Bir Değerlendirme". B. Nazır ve K. Saylan (Eds.), *Gümüşhane Tarihi* (11–34). Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (2011). "Urartu Dini". K. Köroğlu ve E. Konyar (Eds.), *Urartu Transformation in the East* (188–201). İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- Demir, M. (2018). "Roma Tarih Yazıcılığında Antiquariusların Yeri ve Önemi". V. *Ulusal Tarih Eğitimi Sempozyumu*, 2–13.
- Demirel, S. (2017). "A Contribution to Localization of Azzi-Hayaša Mentioned in Hittite Cuneiform Texts". *Archivum Anatolicum*, 11(1), 97–110.
- Demiriş, B. (2002). *Tacitus Anneles'te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Desti, M. (2013). *Anadolu Uygarlıkları*. (Çev.: M. Cedden). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Dewing, H. B. (1914). *History of the Wars, Books I and II*. Massachusetts: Massachusetts Harvard University Press.
- Diakonoff, I.M. ve Kovalev, S. (1987). *İlkçağ Tarihi-I*, Ankara.
- Diakov, V. ve Kovalev, S. (2011). *İlkçağ Tarihi Cilt 2 Roma*. İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın.
- Dinçol, A. M. (1982a). "Geç Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (121–137). Görsel Yayınlar.
- Dinçol, A. M. (1982b). "Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (17–120). Görsel Yayınlar.

- Dinçol, A. M. (1982c). "Hititler öncesinde Anadolu". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (11–16). Görsel Yayınlar.
- Doğanay, H. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Dönmez, Ş. (2002). "Önasya'da İskitler". *Türkler Ansiklopedisi* (42–62). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Dönmez, Ş. (2010). "Perslerin Kayıp Satraplık Merkezi Bulundu". *NTV Tarih*, 12, 13–14.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Bellekten*, 61(231), 273–286.
- Eğilmez, S. (2007). "Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, 183–198.
- Ergürer, H. (2015). "Doğu Anadolu Kültüründe "Dağ" Kavramı". M. Işıklı ve B. Can (Eds.), *Uluslararası Kültürleri Güney Kafkasya Doğu Anadolu Sempozyumu Bildiriler II* (279–293). The UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Eroğlu, E. (2014). "Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 43–55.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Esin, U. (2007). "Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış". M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (XI–XIII). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Frangipane, M. (2011) "Son Kalkolitik Çağ Doğu Anadolu". *Arkeo Atlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (126-133), İstanbul: Doğa Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama.
- Gözenç, S., Gümüş, E. ve Ertin, G. (1998). *Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Türkiye Coğrafyası*. (N. Serter, Ed.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gümüşçü, O. (2016). *Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Gümüşçü, O., Yiğit, İ. ve Yılmaz, S. T. (2013). *Türkiye'nin Beş Bin Yılı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Gümüşçü, O., Şenkul, Ç. ve Yılmaz, H. H. (2014). *Temmeleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Günel, K. (1994). *"Coğrafyanın Siyasi Gücü"*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Güngör, A. (1998). "Neolitik Dönemde İnsan Beslenmesinin Morfolojisine Yansımaları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38(1-2), 367-379.
- Güngör, Y. (2014). *İlkçağ Anadolu Medeniyetleri M.Ö. 2000 / M.Ö. 600 Yılları Arası Tarihi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Gür, B. (2012). *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gürsoy, G. R. (1957). "Türkiye'nin Coğrafi Taksimatında Yapılması İcabeden Bazı Tashihler". *DTCF Dergisi*, 15(1-3), 219-239.
- Harmankaya, S. (1997). "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme". S. Harmankaya ve O. Tanındı (Eds.), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I, Paleolitik-Epipaleolitik (7-19)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Harmankaya, S. ve Tanındı, O. (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. ve Özbaşaran, M. (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, İstanbul.
- Harmankaya, S. ve Erdoğan, B. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, İstanbul.
- Harmakaya, S. (2002). "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme". S. Harmankaya ve B. Erdoğan (Eds.), *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı (7-41)*. İstanbul: TASK Vakfı Yayınları.
- Hauptmann, H. (1984). "Nevalıçori- Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, 37, 228.
- Hauptmann, H. (1987). "Recent Archaeological Research in Turkey. Lidar Höyük and Nevalıçori, 1986", *AS*, 37, 203-207.
- Hauptmann, H. (1988). "Nevalıçori: Architektur", *Anatolica*, 15, 99-110.
- Hauptmann, H. (1993). "Ein Kult Gebäude in Nevalıçori", *Between the Rivers and Over the Mountains, Archeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 37-69, Roma.
- Hizmetli, M. (2016). "Türkiye'de Tarihçilik Konusunda Hazırlanmış Lisansüstü Tezler için Bir Bibliyografya Denemesi". *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2(2), 383-408.

- Hocaoğlu, Ş. (1996). *Türkiye Coğrafyası (Fiziki)*. Çanakkale: 72 Ofset Tesisleri.
- Işıklı, M. (2009). "M.Ö III. Binyılda Ağrı Dağı Civarı". *II. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark*, 1(52-57), 1-10.
- Işıklı, M. (2015). "The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of Its Development". *TÜBA-AR: Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology*, 18, 51-69.
- İnan, A. (1947). "Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi", *DTCFD*, 5, 119-132.
- İplikçioğlu, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Anahatları 1*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eskibati Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kansu, Ş. A. (1944). "Anadolu'da Mezolitik Kültür Buluntuları", *DTCFD*, 2/5, 673-682
- Kara, R. (2016). "Erzincan Adı Üzerine". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDER)*, IX(II), 25-38.
- Karahan, G. (2017). "Nikomediالی Arrianus Üzerine Bir Değerlendirme". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, 6, 1-14.
- Kartal, G. (2012). "Karain B Gözü Orta Paleolitik Yontmataş Alet Tipolojisi". *Anadolu (Anatolia)*, 89-108.
- Katar, M. (2018). "'Göge Baş Uzatmış Bir Kale, Şebeteria" (Palu Kalesi ve Palu Kalesi'ndeki Urartu İzleri". E. Çakar, K. Çelik ve Y. Kısa (Eds.), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (103-112). Elazığ: Fırat Üniversitesi Matbaası.
- Kaya, M. A. (2005). "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(38), 11-30.
- Kaya, M. A. (2018). "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı". *Cedrus*, VI, 159-179.
- Kejanlı, T. (2005). "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri". *Doğu Anadolu Araştırmaları*, 4(1), 89-97.
- Kılıç, Y. (2015). "Anadolu'nun İlk Kentleri". *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, 119-135.
- Kınal, F. (1954). "Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". *AÜDTCF Yayınları*, 12(1-2), 77-89.

- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara
- Kocaman, S. E. (2007). "Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri". Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Ercan Matbaası.
- Konyar, E. (2010). *Eski Anadolu Tarihi 1*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Kopar, M. (2006). "Tarihi ve Kültürel Değerleri İle Adıyaman". R. Y. Yıldırım (Ed.), *Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü* (5–22). Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Yayınları.
- Kökten, İ. K. (1941). "Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar", *Ülkü*, 17/98, 121-124
- Kökten, İ. K. (1944). "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *DTCFD*, 3/5, 465-484
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köroğlu, K. (2010). *Urartu: Doğuda Değişim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K. (2011a). "Urartu: Krallık ve Aşiretler". K. Köroğlu ve E. Konyar (Eds.), *Urartu. Doğu'da Değişim/ Transformation in the East* (12–52). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K. (2011b). "Urartu Krallığı". K. Köroğlu (Ed.), *Eski Anadolu Tarihi* (78–97). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Köroğlu, K. ve Konyar, E. (2007). "Anadolu Uygarlıklarından Yansımalar". *Anadoluda Pişen Toprak* (20–31). İstanbul: Seçil Ofset.
- Ksenophon. *Yunan Tarihi*. (Çev.: S. Sinanoğlu). (1999). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ksenophon. *Kyros'un Eğitimi*. (Çev.: F. Akderin). (2007). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Küçükbezcı, H. G. (2011). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar ile Anadolu Halkı Arasında İlişkiler". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 25–58.
- Küçükyıldız, İ. (2017). "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası". *Anasay*, 1(1), 197–221.

- Kuhrt, A. (2007). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000 - 330) Cilt II*. (Çev.: D. Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurt, M. (2009). "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası". *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 8(1), 1–13.
- Laertios, D. (2015). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (C. Şentuna, Ed.). İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (ARAB I)*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia II (ARAB II)*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Macbean, A. (1773). *A Dictionary of Ancient Geography*. London: G. Robinson.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. New Jersey: Princeton University Press.
- Marciak, M. (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Boston: Brill.
- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*, London.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)* (12. Basım). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Memiş, E. (2015). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi* (4. Basım). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Mitchell, S. (2004). "Anatolia between East and West the Parallel Lives of the Attalid and Mithridatid Kingdoms in the Hellenistic Age". *Anadolu Araştırmaları*, 17(1), 131–139.
- Mutlu, S. A. (2015). "Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2(7), 96–109.
- Okkar, R. (2010). "Çarsancak Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 186, 53-74.
- Öz, E. (2005). *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbek, M. (1989). "Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları", *Arkst*, IV, 121-152.
- Özcan, K. T. (2014). "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi Armenia". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 55–72.
- Özçelik, N. (2012). *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı* (7. Basım). Nobel Akademik Yayınları.

- Özdoğan, M. ve Özdoğan, A. (1993). "Pré Halafian Pottery of Southern Anatolia-With Special Refence to the Çayönü Sequence", *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 87-103, Roma.
- Özdoğan, A. E. (2007). "Çayönü". M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (57-94). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (1994). "Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers", *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 267-277.
- Özdoğan, M. (1995). "Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel Bir Değerlendirme", *İ. Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, 267-280
- Özdoğan, M. (2011). "Paleolitik Çağ İlk Adımlar". *Arkeo Atlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (30-41), İstanbul: Doğa Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama.
- Özey, R. (1997). *Dünya Denkleminde Ortadoğu "Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar."* Konya: Öz Eğitim Yayınları.
- Özey, R. (2010). *Türkiyenin Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özkaya, V. ve San, O. (2007). "Körtik Tepe Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler". M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (22-36). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özman, R. (2000). "Assur - Urartu Mücadelelerinin Başlaması". *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı* (239-251). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Özsait, M. (1982). "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Payaslian, S. (2007). *The History of Armenia from the Origins to the Present*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi.
- Pehlivan, M. (1990). "Karaz Kültürü ve Hurriler". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 168-176.

- Pehlivan, M. (1991a). *Daya(e)ni / Diau(e)hi (Urartu - Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pehlivan, M. (1991b). *Hayaşa (M.Ö. XV - XIII Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pekşen, O. (2012). *Giresun İli Eskiçağ Tarihi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rodgers, N. (2015). *Antik Yunan Arkeoloji, Sanat ve Tarih Tutkunları için 1000 Fotoğraf Eşliğinde Kapsamlı bir Araştırma*. (Çev.: Ü. E. Uysal). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rolle, R. (1977). "Urartu und die Reiternomaden". *Saeculum*, 28, 291–339.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2009). *Ancient Turkey*. London: Routledge.
- Salvini, M. (2005). "Some Considerations on Van Kalesi". A. Çilingiroğlu ve G. Darbyshire (Eds.), *Anatolian Iron Ages 5 Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van (145–155)*. Ankara: British Institute.
- Salvini, M. (2009). "The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbaijan". *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat (497–512)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". K. Köroğlu ve E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim (74–101)*. İstanbul: YKY.
- Salvini, M. (2014). "The Spread of the Cuneiform Culture to the Urartian North (IX - VII BCE)". M. J. Geller (Ed.), *Melammu the Ancient World in an Age of Globalization (299–327)*. Berlin: Max Planck Research Library for the History and Development of Knowledge.
- Salvini, M. (2015). "Urartu". *Reallexikonder Assyriologie und Vorderasiatischen Archaologie (389–394)*. De Gruyter.
- Sarı, E. (2017). *Antik Kentler*. Antalya: Nokta E-Book Publishing.
- Sarikaya, S. (2013). "Arrianus'un "İskender'den Sonraki Olaylar" Adlı Eseri". *CEDRUS*, 16(93), 329–345.
- Schwertheim, E. (2009). *Antikçağda Anadolu*. (N. Batu, Ed.). İstanbul: Kitapyayınevi.

- Sevin, V. (1982a). "Anadolu'da Pers Egemenliği". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (268–277). Görsel Yayınlar.
- Sevin, V. (1982b). "Anadolu'da Yunanlılar". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (213–228). Görsel Yayınlar.
- Sevin, V. (1989). "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu". *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, 11, 47–63.
- Sevin, V. (2003). *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: DER Yayınları.
- Sinclair, T. A. (1987). *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey I*. Lon: The Pindar Press.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey II*. London: The Pindar Press.
- Smith, W. (1870). "Appian". *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology (Vol. 1)*. (247–248). Little Brown and Company.
- Swan, P. M. (2004). *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C-A.D.14)*. New York: Oxford University Press.
- Şahin, C. (2002). *Türkiye Fiziki Coğrafyası*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Şahin, C., Doğanay, H. ve Özcan, N. A. (2006). *Türkiye Coğrafyası (Fiziki- Beşeri- Ekonomik- Jeopolitik)*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Şahin, T. E. (2018). "Strabon'un Hayaşa Bölgesi Kentleri; Satala'dan Zimara'ya". *Arka Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6, 11–39.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara.
- Talbert, R. J. A. (2000). *Barrington atlas of the Greek and Roman world*. New Jersey: Princeton University Press.
- Tanilli, S. (2015). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma* (2. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Taşdöner, K. (2012). "Eski Çağ'da Anadolu'nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitlesele Göçler". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 10(13), 85–103.

- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2010a). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2010b). "Pers İmparatorluğu'nda Türk-İslam Egemenliğine Kahramanmaraş'ta Tarih, Kültür ve Para". F. Özdem (Ed.), *Dağların Gazeli Maraş*, (157–183). İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev.: A. Suat). Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Topaloğlu, Y. (2009_a). Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası ve Kalıntıları. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Topaloğlu, Y. (2009_b). "Eskiçağ'da Pasin Ovası". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 245–265.
- Topaloğlu, Y. (2013). "Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 31, 195–222.
- Topaloğlu, Y. (2016) "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies*, 11(2), 1193- 1230.
- Toptaş, K. (2014). *Urartuların Kimmerler ve İskitler ile Münasebetleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuna, C. (2002). *Kentten İmparatorluğa: Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri Cilt 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkben, M. (2009). *Türkiye İller Atlası*. İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama.
- Umar, B. (1982). *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi 1*. İzmir: Ege Üniversitesi Basın - Yayın Yüksek Okulu Yayını.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Umar, B. (1999). İlkçağ'da Türkiye Halkı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ünal, A. (1996). "Hurriler Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 11–29.
- Ünal, A. (2002a). "Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar (M.Ö. 5500-1150) Anadolu ve Kafkasya İlişkileri".

- Kuban-Maykop Kùltürleri ile Eski Anadolu Kùltürlerinin İlişkileri (Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri)*, (3–33). Ankara: Kafkas Derneği.
- Ünal, A. (2002b). *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, Y. (2010). "Türkiye’de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20 yy) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi". *Kelam Araştırmaları*, 8(2), 183–210.
- Ünsal, V. (2006). "Karaz Kùltürünün Kuzey Sınırı". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 16, 127–142.
- Ünsal, V. (2008a). "MÖ III. Binde Kuzeydoğu Anadolu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 397–410.
- Ünsal, V. (2008b). "Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri". *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5(5), 9–32.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Ünsal, V. (2017). "Hayaşa Krallığı’nın Kuzeydoğu Anadolu’daki Varlığı ve Hayaşa-Hitit İlişkileri". *Researcher: Social Science Studies*, 5(4), 790–809.
- Üreten, H. (2008). "Antikçağ Anadolu’sunda Bir Kùltür Merkezi Pergamon -Kraliyet-Kütüphanesi". *Türk Kütüphaneciliği*, 22(4), 435–450.
- Üreten, H. (2018). "Gaius Plinius Secundus, Doğa Tarihi (I. ve II. Kitap)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 413–420.
- Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Jerusalem.
- Yakar, J. (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Supplement No: 1, Jerusalem.
- Yalçinkaya, I. (1985). "Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış", *Antropoloji*, 12, 395-435
- Yavuz, M. F. (2014). "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih". *Yeni Türkiye*, 60, 1–12.
- Yiğit, A. (1996). "Türkiyenin Doğu Bölgelerini Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 359–378.
- Yiğit, A. (2000). "Türkiye’de Daha Kullanışlı Coğrafi Bölgeler Oluşturma Gerekçeleri ve Öneriler". *9. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi* (514–528). Trabzon: KTÜ Basımevi.

- Yiğit, T. (2000a). *Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: 72 Tasarım Ltd. Şti.
- Yiğit, T. (2000b). "Akkadlar Devrinde Anadolu 'nun Siyasal Yapısı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40(3-4), 13-28.
- Yiğit, T. (2003). "İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), 167-182.
- Yiğit, T. (2005). "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, 55-69.
- Yiğitpaşa, D., ve Can, S. (2012). "Van Müzesi Buluntuları Işığında Van - Muş Bölgesinde Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 274-291.
- Yıldırım, E. (2011). *Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*. Selçuk Üniversitesi.
- Yıldırım, E. (2016). "Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi ile İlgili Anlatımlar". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(7), 51-73.
- Yıldırım, E. (2017). "M.Ö. II. Binyılda Harşit Vadisi (Azzi - Hayaşa)". *Harşit Vadisi*. (24-29). İstanbul: DOKAP Bölge İdaresi Başkanlığı.
- Yıldırım, E. ve Pekşen, O. (2013). "Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler". *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 31-55.
- Yılmaz, C. A. (2016). "Makedonyalıların Tarihi ve Menşei Üzerine Bazı Düşünceler". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 9(XXVIII), 57-70.
- Yılmaz, H. H. (1995). "Tanım, Kapsam ve Amaç". *Tarihi Coğrafya* (58-85). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Zimansky, P. (2011). "Urartu ve Çağdaşları". K. Köroğlu ve E. Konyar (Eds.), *Urartu; Doğu'da Değişim* (106-121). İstanbul: YKY.

Web Kaynakları

<http://www.anadoluuygarliklari.com/gec-hitit-devletleri/>

<https://www.ancient.eu/image/248/>

<https://www.ancient.eu/image/8065/>

<https://www.ancient.eu/image/8082/>

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Buildings/3*.html

<https://www.britannica.com/technology/stoa>

https://www.heritage-history.com/ssl/cds/ancient_rome/html/guide_maps.html

https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/asia_minor_p20.jpg

https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/persian_empire.jpg

<https://en.m.wikipedia.org/wiki/Arsamosata>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Appian>

https://en.wikipedia.org/wiki/Pliny_the_Elder

<https://nisanyanmap.com/?lv=2vey=Derxenevet=vesrt=xveu=1veua=0>

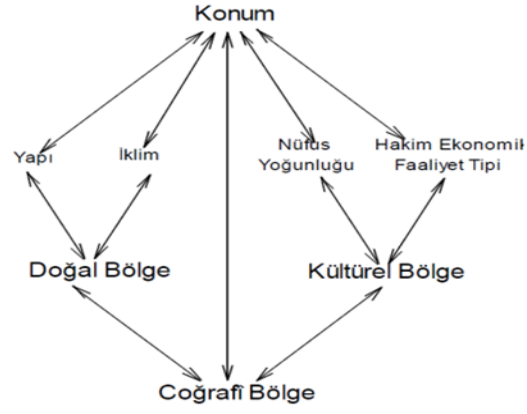
https://pt.wikipedia.org/wiki/Tema_de_Coloneia

<https://www.britannica.com/biography/Appian-of-Alexandria>

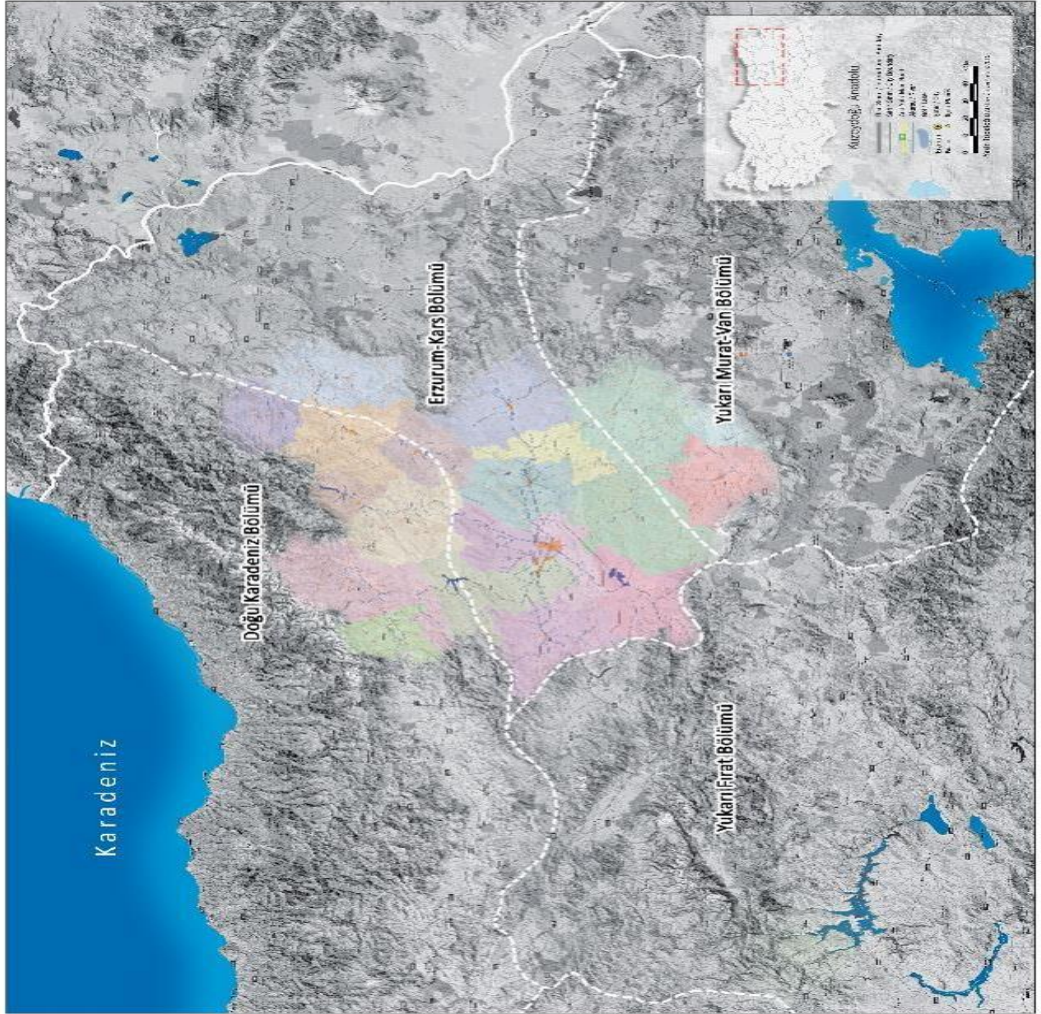
<https://www.livius.org/sources/content/appian/>

<https://www.thefreedictionary.com/Schoeni>

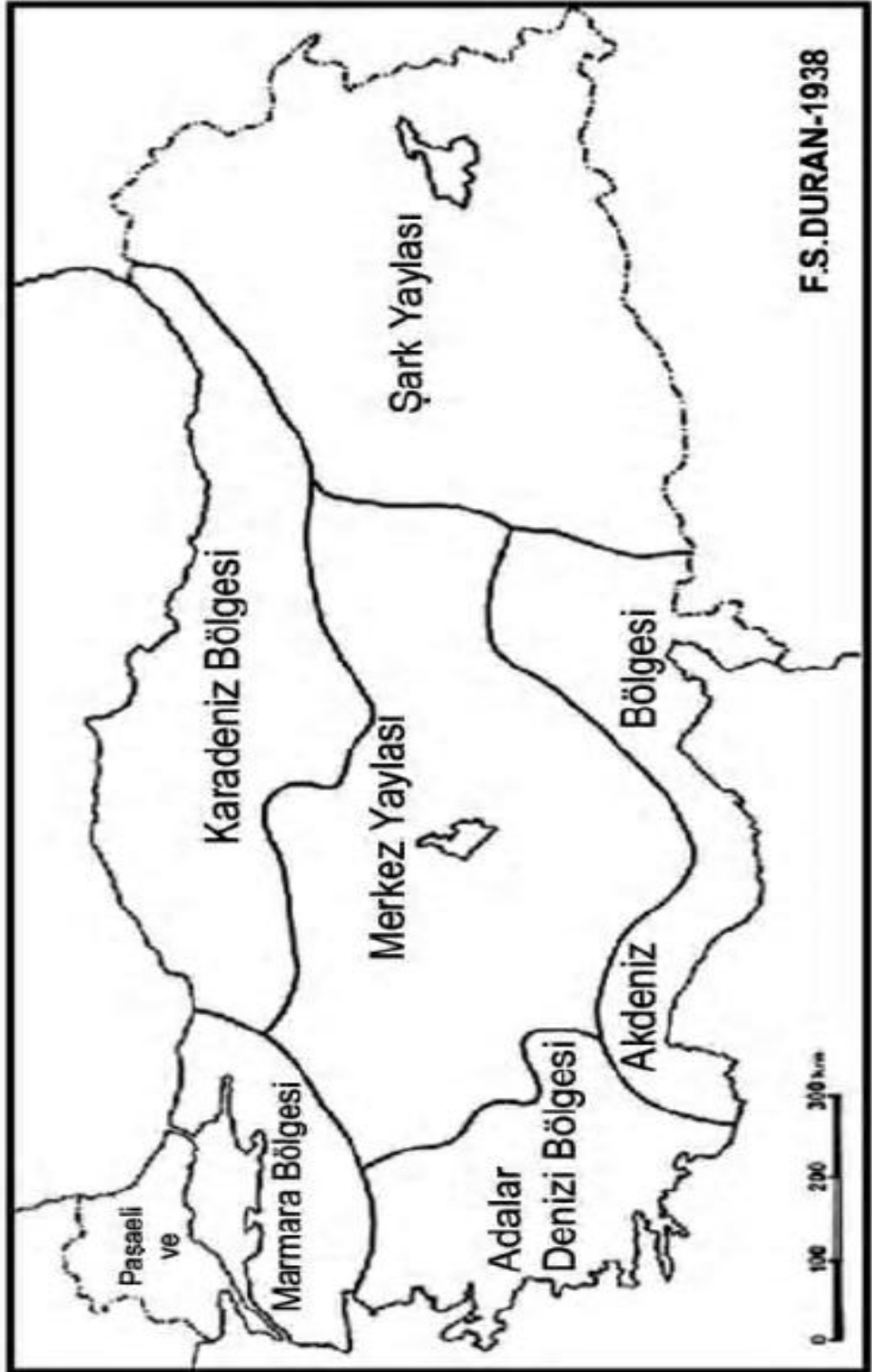
EKLER



Şekil 1. Coğrafi Bölgelerin Belirlenmesinde Başvurulan Genel Ölçütler (Yiğit, 1996: 360).



Harita 1. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Topaloğlu, 2016: 1223)



Harita 2. Duran (1938)'a göre Türkiye'nin Doğal Bölgeleri (Yiğit, 1996: 361).



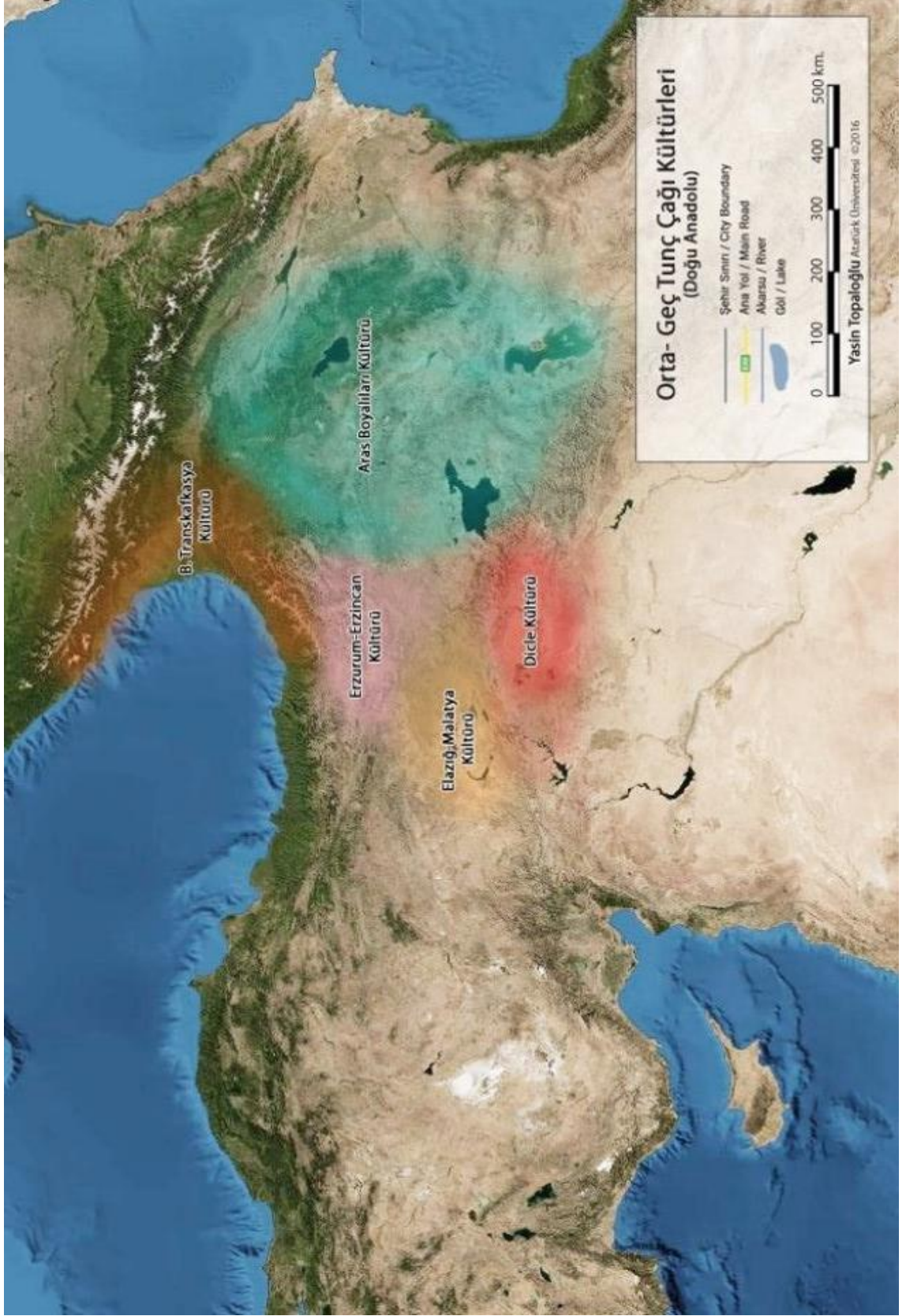
Harita 3. Geç Kalkolitik Çağ Kültürleri (MÖ 3400 – 3000) (Topaloğlu, 2016: 1224)



Harita 4. İlk Tunç Çağı I Kùltürleri (Topaloğlu, 2016: 1225)



Harita 5. İlk Tunç Çağı II ve III Kültürleri (Topaloğlu, 2016: 1226)



Harita 6. Doğu Anadolu Orta ve Geç Tunç Çağı Kültürleri (Topaloğlu, 2016: 1227)



Harita 7. Son Tunç Çağı Hurri ve Mitanni Kùltürleri (Topaloğlu, 2016: 1228)



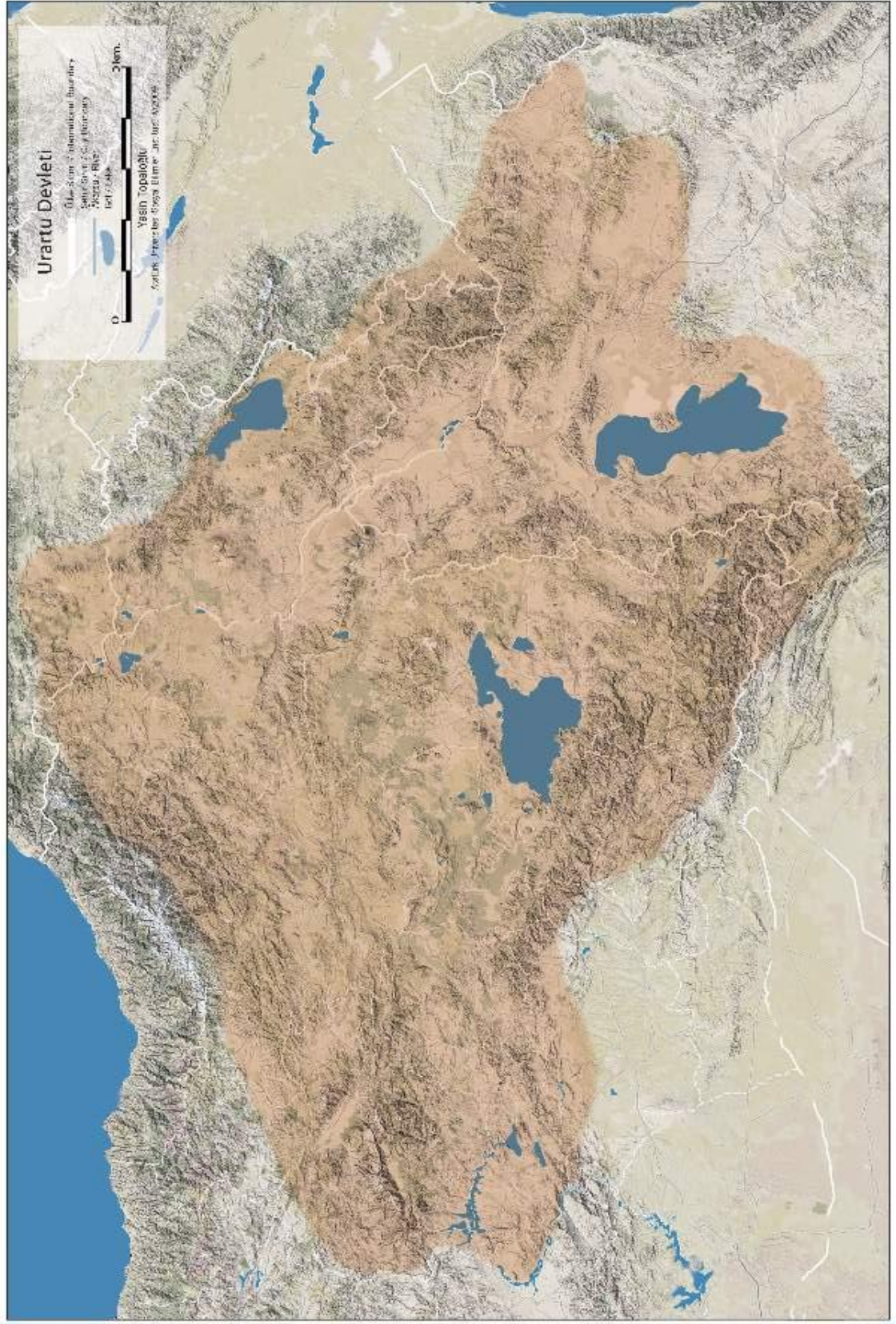
Harita 8. Hayaša-Azzi Krallığı Haritası
(<https://www.ancient.eu/image/8082/bronze-age-anatolia/>).



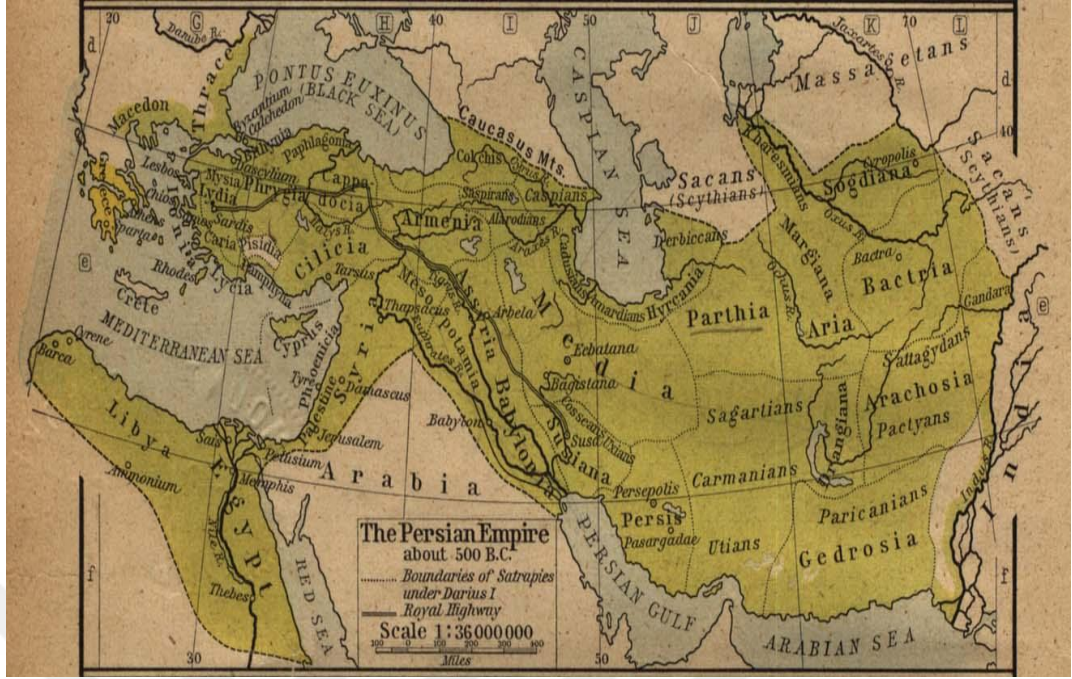
Harita 9. Hitit İmparatorluğunun MÖ 1300'de Siyasal Yayılım Alanları
(<https://www.ancient.eu/image/248/map-of-the-hittite-empire-c-1300-bc/>).



Harita 10. Geç Hititler Yerleşim Haritası
(<http://www.anadoluuygarliklari.com/gec-hitit-devletleri/>).



Harita 11. Urartu Devleti Yayılım Alanı (Topaloğlu, 2009: 222)

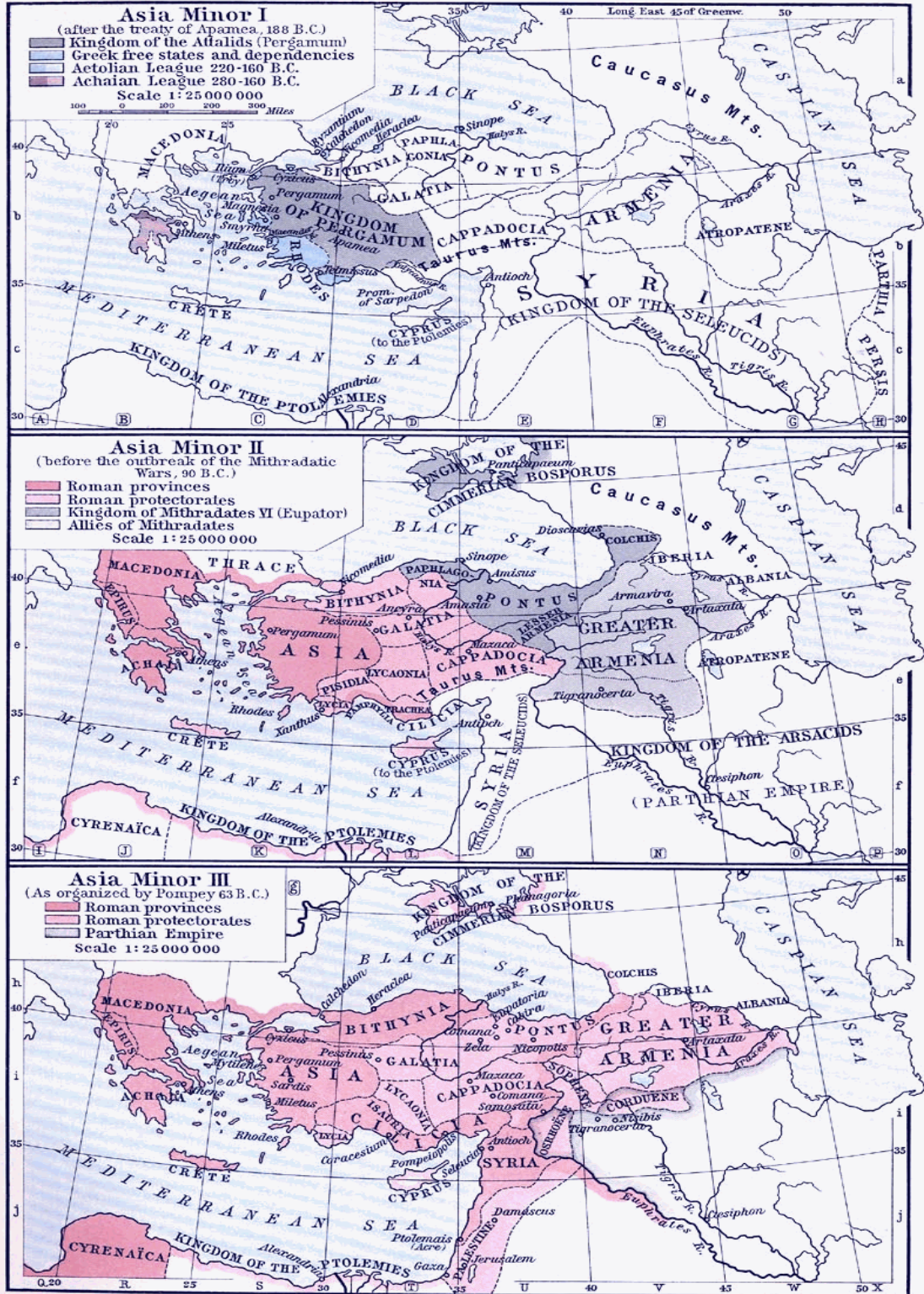


Harita 12. Pers İmparatorluğu
(https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/persian_empire.jpg).



Harita 13. Yunan ve Roma Hâkimiyetinde Anadolu
(https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/asia_minor_p20.jpg)

The Growth of Roman Power in Asia Minor.

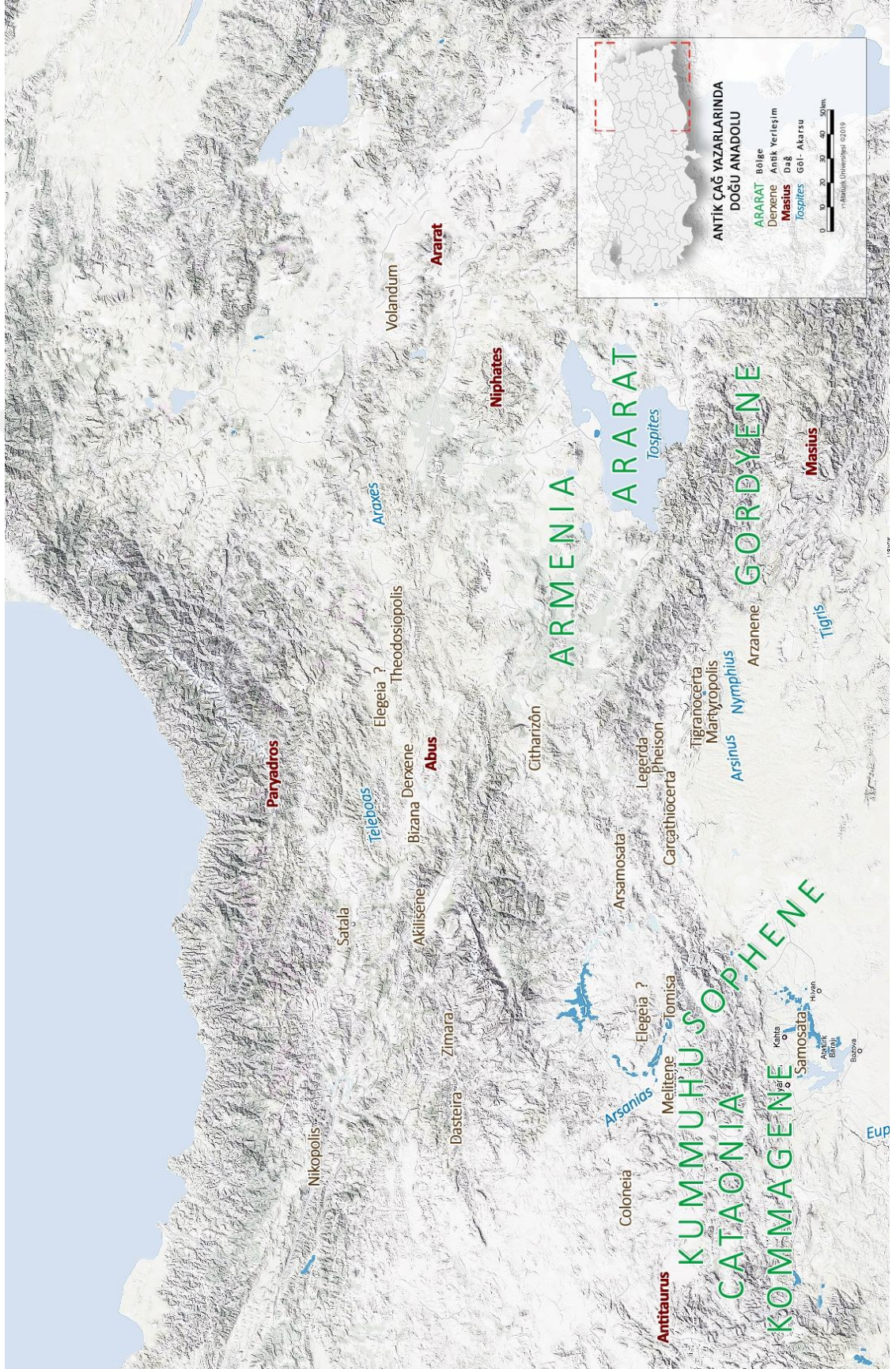


(C) V. & K.

Harita 14. Roma İmparatorluğu Anadolu Yayılımı

(https://www.heritage-history.com/ssl/cds/ancient_rome/html/guide_maps.html)

ANA HARİTA



Antik Çağ Yazarı	Yer İsimleri – Eserler
Appian	<i>Araxes</i> – Roman History II <i>Armenia</i> – Roman History II <i>Euphrates</i> – Roman History II <i>Gordyene</i> – Roman History II <i>Kommagene (Commagene)</i> – Roman History II <i>Nikopolis (Nicopolis)</i> – Roman History II <i>Sophene</i> – Roman History II <i>Tigranocerta</i> – Roman History II <i>Tigris</i> – Roman History II
Arrian	<i>Armenia</i> – Voyage Round the Euxine Sea <i>Euphrates</i> – Voyage Round the Euxine Sea <i>Tigris</i> – Voyage Round the Euxine Sea
Scriptores Historiae Augustae	<i>Armenia</i> – The Scriptores Historiae Augustae <i>Euphrates</i> – The Scriptores Historiae Augustae <i>Tigris</i> – The Scriptores Historiae Augustae
Dio	<i>Armenia</i> – Roman History <i>Arsanias</i> – Roman History <i>Elegeia (Elegia)</i> – Roman History <i>Euphrates</i> – Roman History <i>Melitene</i> – Roman History <i>Satala</i> – Roman History <i>Tigranocerta</i> – Roman History <i>Tigris</i> – Roman History
Herodotos	<i>Armenia</i> – Herodot Tarihi <i>Euphrates</i> – Herodot Tarihi <i>Tigris</i> – Herodot Tarihi
Xenophon	<i>Armenia</i> – Anabasis Onbinlerin Dönüşü <i>Euphrates</i> – Anabasis Onbinlerin Dönüşü <i>Euphrates</i> – Hellenika <i>Teleboas</i> – Anabasis Onbinlerin Dönüşü <i>Tigris</i> – Anabasis Onbinlerin Dönüşü
Pliny	<i>Araxes</i> – Natural History <i>Armania</i> – Natural History <i>Arsamosata</i> – Natural History <i>Arsanias</i> – Natural History <i>Carchathiocerta</i> – Natural History <i>Derxene</i> – Natural History

	<p><i>Elegeia (Elegia)</i> – Natural History</p> <p><i>Euphrates</i> – Natural History</p> <p><i>Kommagene (Commagene)</i> – Natural History</p> <p><i>Melitene</i> – Natural History</p> <p><i>Niphates</i> – Natural History</p> <p><i>Paryadres (Paryadros)</i> – Natural History</p> <p><i>Samosata</i> – Natural History</p> <p><i>Sophene</i> – Natural History</p> <p><i>Thospites (Thospitis)</i> – Natural History</p> <p><i>Tigranocerta</i> – Natural History</p> <p><i>Tigris</i> – Natural History</p> <p><i>Zimara</i> – Natural History</p>
Procopius	<p><i>Armenia</i> – Buildings /History of the Wars I-II-III-IV</p> <p><i>Arsinus</i> – History of the Wars I veII</p> <p><i>Arzanene (Arzenene)</i> – History of the Wars I-II</p> <p><i>Bizane (Bizani-Tzumina)</i> – Buildings</p> <p><i>Citharizon</i> – Buildings/History of the Wars I-II</p> <p><i>Coloneia</i> – Buildings</p> <p><i>Euphrates</i> – Bizansın Gizli Tarihi /Buildings</p> <p><i>Martyropolis</i> – Buildings</p> <p><i>Melitene</i> – Buildings</p> <p><i>Nikopolis (Nicomopolis)</i> – Buildings</p> <p><i>Nymphius</i> – History of the Wars I veII</p> <p><i>Pheison</i> – Buildings</p> <p><i>Samosata</i> – History of the Wars I veII</p> <p><i>Satala</i> – Buildings / History of the Wars I veII</p> <p><i>Sophene</i> – Buildings</p> <p><i>Theodosipolis</i> – Buildings</p> <p><i>Tigris</i> – Bizansın Gizli Tarihi / Buildings / History of the Wars I-II</p>
Strabon	<p><i>Akilisene</i> – Antik Anadolu Coğrafyası/ The Geography</p> <p><i>Armenia</i> – Antik Anadolu Coğrafyası</p> <p><i>Carcathiocerta</i> – The Geography</p> <p><i>Cataonia</i> – Antik Anadolu Coğrafyası</p> <p><i>Kommagene (Commagene)</i> -Antik Anadolu Coğrafyası /The Geography</p> <p><i>Dasteria</i> – Antik Anadolu Coğrafyası</p> <p><i>Gordyene</i> – Antik Anadolu Coğrafyası</p> <p><i>Melitene</i> – Antik Anadolu Coğrafyası / The Geography</p> <p><i>Nikopolis (Nicomopolis)</i> – Antik Anadolu Coğrafyası</p>

	<p><i>Samosata</i> – Antik Anadolu Coğrafyası <i>Sophene</i> – Antik Anadolu Coğrafyası/ The Geography <i>Tigranocerta</i> – The Geography /Antik Anadolu Coğrafyası <i>Tomisa</i> – Antik Anadolu Coğrafyası <i>Araxes</i> – The Geography <i>Euphrates</i> – The Geography / Antik Anadolu Coğrafyası <i>Tigris</i> – The Geography <i>Abus</i> – The Geography <i>Antitaurus</i> – The Geography <i>Masius</i> – The Geography <i>Niphates</i> – The Geography <i>Paryadres (Paryadros)</i> -The Geography / Antik Anadolu Coğrafyası</p>
Tacitus	<p><i>Armenia</i> – The Annals <i>Arsamosata</i> – The Annals <i>Kommagene (Commagene)</i> – The Annals <i>Legerda</i> – The Annals <i>Melitene</i> – The Annals <i>Sophene</i> – The Annals <i>Tigranocerta</i> – The Annals <i>Volandum</i> – The Annals <i>Araxes</i> – The Annals <i>Arsanias</i> – The Annals <i>Euphrates</i> – The Annals <i>Tigris</i> – The Annals</p>
Tevrat	<p><i>Ararat</i> <i>Ararat Dağı</i> <i>Euphrates</i> <i>Melitene (Melatya)</i> <i>Tigris</i></p>
Diğer (Asur)	<p><i>Bit-Zamani</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I <i>Euphrates</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II <i>Kommagene (Commagene)</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I <i>Kummuhi (Kummuhi)</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II <i>Melitene (Melid)</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II <i>Tigris</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II <i>Zimara</i> – Ancient Records of Assyria and Babylonia I</p>

Tablo 1. Antik Çağ Yazarları ve Eserlerinde Geçen Yer İsimleri

Antik İsimleri	Modern İsim	Antik Kaynak	Modern Kaynak
Abus	Bingöl Dağları	<i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 1269</i>
Akilisene / Acilisene	Erzincan	<i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 1269; Umar, 1993: 41; Kara, 2016: 25-38</i>
Antitaurus	Sivas, Kayseri ve Malatya'yı birbirine bağlayan dağ zinciri	<i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 985</i>
Ararat	Ağrı Dağı Urartu	<i>Tevrat</i>	<i>Belli, 1982: 140; Çilingiroğlu, 2011: 188; Sevin, 1989: 48; Çilingiroğlu, 1997: 12; Belli, 1982: 149; Umar, 1993: 93; Kuhrt, 2007: 224; Işıklı, 2009: 1; Katar, 2018: 104; Salvini, 2014: 299;</i>
Araxes	Aras Nehri	<i>Appian</i> <i>Pliny</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i>	<i>Umar, 1993: 94; Talbert, 2000: 1293; Sinclair, 1987: 16</i>
Armenia	Batıda Fırat ve güneyde Toros dağları tarafından, üst Dicle havzası (Sophanene ve Arzanene bölgeleri) dışında kalan alanlar	<i>Appian</i> <i>Arrian</i> <i>Augustae</i> <i>Dio</i> <i>Herodotos</i> <i>Ksenophon</i> <i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i>	<i>Talbert, 2000: 1268; Tozer, 1881; Macbean, 1773: 78</i>
Arsamosata	Elazığ – Harput (?) Elazığ – Palu (?)	<i>Pliny</i> <i>Tacitus</i>	<i>Umar, 1993: 111-112; Talbert, 2000: 1271; Sinclair, 1987: 64</i>
Arsanias	Murat Nehri	<i>Dio</i> <i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Tacitus</i>	<i>Umar, 1993: 112; Talbert, 2000: 1271; Sinclair, 1987: 62; Salvini, 2015: 390.</i>
Arsinus	Garzan Çayı	<i>Procopius</i>	<i>Yıldırım, 2011: 215</i>

Arzanene	Batman Çayı'nın doğu kısmı ile Botan Çayı'na kadar uzanan araziye içine alan ve günümüzde Batman- Siirt illeri	<i>Procopius</i> <i>Strabon</i>	<i>Çevik, 2008: 242-250; Umar, 1993: 117-118; Talbert, 2000: 1271</i>
Bizana	Erzincan-Tercan -Vican Köyü	<i>Procopius</i> <i>Strabon</i>	<i>Umar, 1993: 159; Talbert, 2000: 1272</i>
Carcathiocerta	Diyarbakır -Eğil ilçesi	<i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i>	<i>Sinclair, 1987: 16; Macbean, 1773: 157</i>
Cataonia	Malatya ve civarını içine alan Kapadokya - Kommagene arasındaki bölge	<i>Strabon</i>	<i>Yıldırım, 2011: 218</i>
Citharizôn	Karlıova – Bingöl arası	<i>Procopius</i>	<i>Cameron, Ward-Perkins ve Whitby, 2000: 93</i>
Coloneia	Gürün ve Darende arası (Karahisar beldesi)	<i>Procopius</i>	<i>Umar, 1993: 455</i>
Dasteira	Erzincan – Kızıldağ yakınlarında	<i>Pliny</i> <i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 992; Kara, 2016: 25-38; Umar, 1993: 207</i>
Derxene	Erzincan- Tercan	<i>Pliny</i>	<i>Umar, 1993: 778</i>
Elegeia – Elegia	Erzurum - Ilıca Malatya - Kömürhan	<i>Dio</i> <i>Pliny</i>	<i>Umar, 1993: 238; Çiğdem, 2011: 105-106; Talbert, 2000: 987 ve 1273</i>
Euphrates	Fırat	<i>Appian</i> <i>Arrian</i> <i>Dio</i> <i>Herodotos</i> <i>Ksenophon</i> <i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i> <i>Tevrat</i> <i>Augustae</i>	<i>Sinclair, 1987: 62</i>
Gordylene	Adiabene bölgesinin üst bölgesinde Sophene'nin doğusunda Van	<i>Appian</i> <i>Strabon</i>	<i>Marciak, 2017: 163-180; Umar, 1993: 290; Talbert, 2000: 1274</i>

	Gölu'nün güneyinde Lykos ırmağının batısında – Bohtan Bölgesi		
Kommagene – Commagene	Adıyaman, Kahramanmaraş ve Gaziantep illerinin bulunduğu alan	<i>Appian</i> <i>Pliny</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i> <i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i>	<i>Tekin, 2010b: 157-167; Kopar, 2006: 15-21; Umar, 1993: 459</i>
Kummuhu – Kummuhi	Melid (Malatya), batı ve güney batıda Gurgum (Kahramanmaraş), Sam'al (Gaziantep) ve güneyde Kargamış şeklinde	<i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i>	<i>Mutlu, 2015: 100-105</i>
Legerda	Lice ilçesi sınırlarındaki Birkleyn	<i>Tacitus</i>	<i>Talbert, 2000: 1273</i>
Martyropolis	Silvan	<i>Procopius</i>	<i>Umar, 1993: 550; Talbert, 2000: 1276; Sinclair, 1987: 16</i>
Masius	Karaca Dağ ile Dicle Nehri arasında kalan masif	<i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 1275</i>
Melitene	Malatya	<i>Dio</i> <i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i> <i>Tevrat</i> <i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i>	<i>Talbert, 2000: 987; Sinclair, 1987: 15; Umar, 1993: 561</i>
Nikopolis	Sivas Koyulhisar - Pürk	<i>Appian</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i>	<i>Şahin, 2018: 21-22; Talbert, 2000: 1234</i>

Niphates	Van Gölü civarındaki Toros Masifi	<i>Pliny</i> <i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 1277</i>
Nymphius	Batman Çayı	<i>Procopius</i>	<i>Yıldırım, 2011: 224; Yıldırım, 2016: 67</i>
Paryadres - Paryadros	Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz bölgesi arasındaki dağlardır	<i>Pliny</i> <i>Strabon</i>	<i>Şahin, 2018: 22; Tekin, 2007: 164; Çiğdem ve Emir, 2016: 20; Texier, 2002: 130</i>
Pheison	Dakyanus Kale civarı	<i>Procopius</i>	<i>Talbert, 2000: 1277</i>
Samosata	Adıyaman iline bağlı Samsat ilçesi	<i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i>	<i>Umar, 1993: 703; Talbert, 2000: 1027; Sinclair, 1987: 85; Kopar, 2006: 15-22</i>
Satala	Gümüşhane ili Kelkit ilçesi sınırları içerisinde kalan Sadak köyü	<i>Dio</i> <i>Procopius</i>	<i>Umar, 1993: 712; Talbert, 2000: 1278; Sinclair, 1987: 85</i>
Sophene	Tunceli, Aşağı Fırat vadisi ve Yukarı Dicle Havzası'nın bir kısmı (Tunceli – Elazığ)	<i>Appian</i> <i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i>	<i>Yıldırım, 2016: 5-28; Talbert, 2000: 1279; Sinclair, 1987: 80</i>
Teleboas	Karasu Nehri	<i>Ksenophon</i>	<i>Talbert, 2000: 1279</i>
Theodosiopolis	Erzurum	<i>Procopius</i>	<i>Umar, 1993: 784; Sinclair, 1987: 436; Sinclair, 1989: 190; Talbert, 2000: 1271; Konyalı, 1960: 10; Beygu, 1936: 16</i>
Tigranocerta	Silvan	<i>Appian</i> <i>Dio</i> <i>Pliny</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i>	<i>Umar, 1993: 788; Yavuz, 2014: 5</i>
Tigris	Dicle	<i>Appian</i> <i>Arrian</i> <i>Dio</i> <i>Herodotos</i> <i>Ksenophon</i> <i>Pliny</i> <i>Procopius</i> <i>Strabon</i> <i>Tacitus</i>	<i>Umar, 1993: 212-213</i>

		<i>Tevrat The Scriptures Historiae Augustae</i>	
Tomisa	Malatya-Kale Malatya-Kömürhan	<i>Strabon</i>	<i>Talbert, 2000: 990; Yıldırım, 2011: 226</i>
Tospites	Van Gölü	<i>Pliny</i>	<i>Talbert, 2000: 1280</i>
Volandum	Artaxata yakınları Iğdır (?)	<i>Tacitus</i>	<i>Talbert, 2000: 1286</i>
Zimara	Kemah Divriği arası (Bağıtaş)	<i>Pliny Ancient Records of Assyria and Babylonia</i>	<i>Şahin, 2018: 32; Umar, 1993: 827; Sinclair, 1989: 414</i>

Tablo 2. Yer İsimleri

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Şahin ÇOLAK

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 23.04.1981 / Erzincan

Medeni Durumu: Evli

e-mail: sahincolak2004@gmail.com

Eğitim Bilgileri

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans (İş Sağlığı ve Güvenliği)	Tarsus Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	Tez Aşaması
Önlisans (İş Sağlığı ve Güvenliği)	Atatürk Üniversitesi Erzurum Meslek Yüksekokulu	02.06.2016
Tezsiz Yüksek Lisans	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	22.06.2009
Lisans (Türk Dili ve Edebiyatı)	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi	30.06.2008
Lisans (Tarih)	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi	16.06.2008

Çalıştığı Kurumlar

Kurum	Unvanı
Malatya Battalgazi Anadolu Lisesi	Öğretmen-Müdür Yardımcısı
Malatya Ayvalı ÇPL	Öğretmen
Erzurum Cumhuriyet Anadolu Lisesi	Öğretmen
Batman Cumhuriyet Lisesi	Öğretmen- Müdür / M. Başyardımcısı / M.Yrd.
Batman Yahya Kemal Lisesi	Öğretmen